

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 35: Centar za balkanološka ispitivanja

Govedarica, Blagoje

2006

<https://bastina.anubih.ba/items/d63c5a05-df4a-438b-9742-cac3a63227ab>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

ISSN 0350-0020

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI
BOSNE I HERCEGOVINE
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE
VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

GODIŠNJAK JAHRBUCH

KNJIGA / BAND XXXV

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen
Knjiga / Band 33

Redakcija / Redaktion

Dževad Juzbašić, Zdravko Marić,
Veljko Paškvalin, Blagoje Govedarica

Urednik / Herausgeber

Blagoje Govedarica

SARAJEVO 2006

Štampano uz podršku Federalnog ministarstva kulture i sporta
Bosne i Hercegovine i Njemačkog arheološkog instituta
Gedruckt mit Unterstützung des Föderalen Ministeriums
für Kultur und Sport Bosnien-Herzegowina
und des Deutschen Archäologischen Instituts

Sadržaj / Inhaltsverzeichnis

Članci / Aufsätze

<i>Ante Milošević / Željko Peković</i>	
Povijesne i arheološke potvrde za srednjovjekovni Mostar / Historical and archaeological documents for medieval Mostar	5
<i>Dušanka Kučan / Steffen Wolters / Felix Bittmann</i>	
Prvi izvještaj o istraživanju ugljenisanog materijala neolitskog naselja Okolište (Centralna Bosna) / Erste Berichte über pollenanalytische und archäobotanische Untersuchungen aus der neolithischen Siedlung Okolište (Zentral-Bosnien).....	51
<i>Tina Hartmann</i>	
Zugtransport, Rad und Wagen: technologische und kulturhistorische Aspekte der Erfindung der ersten Fahrzeuge / Vučni transport, točak, kola: tehnološki i kulturno-istorijski aspekti pronalaska prvih prevoznih sredstava	71
<i>Blagoje Govedarica</i>	
Keramika cetinskog tipa u unutrašnjosti zapadnog Balkana i problem kulturno-istorijske interpretacije praistorijskih nalaza / Keramik des Cetina-Typs im westbalkanischen Hinterland und Problem der kulturhistorischen Interpretation des urgeschichtlichen Fundamaterials	95
<i>Staša Babić</i>	
Iron Marshaltowns of the Balkans – Ethnography of an Archaeological Community / Maršaltaun mistrije na Balkanu – Etnografija jedne arheološke zajednice.....	115
<i>Zdravko Marić</i>	
Grafiti sa grčkih posuda iz razrušenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini, III dio / Graffiti auf griechischen Gefäßen aus der zerstörten illyrischen Stadt Daorson in der Nähe des Dorfes Ošanići bei Stolac in der Herzegowina, Teil III.....	125

<i>Danijel Džino</i>	
Velleius Paterculus and the Pannonii: Making up the Numbers / Velej Paterkul i Panoni: premetanje brojki	145
<i>Veljko Paškvalin / Melisa Forić</i>	
Slučajni rimski nalaz iz Krivoglavaca kod Vogošće / Accidental Roman Find from Krivoglavci near Vogošća	161
<i>Mirsad Bakalović</i>	
Ranosrednjovjekovna nekropola Kicelj kod Tuzle / Early Medieval Necropolis Kicelj near Tuzla.....	179
<i>Esad Kurtović</i>	
Zlatarići, trgovci iz Goražda / Zlatarićs – merchants from Goražde .	197

Kritike i prikazi / Besprechungen

Brunislav Marijanović, Eneolitik i eneolitičke kulture u Bosni i Hercegovini (<i>B. Govedarica</i>)	211
--	-----

In memoriam

Marian Wenzel (<i>Elma Hašimbegović</i>)	221
Zdravko Marić (<i>Zilka Kujundžić-Vejzagić</i>)	224
Hronika /Chronik	227
Adrese autora / Autorenadressen.....	229

Povijesne i arheološke potvrde za srednjovjekovni Mostar

Ante Milošević, Željko Peković
Split

Sveobuhvatna istraživanja utvrđuju s obiju strana mosta u Mostaru uvjetovana su ratnim razaranjima (1992.-1995. godine) i kasnijim nastojanjima međunarodne zajednice da obnovi most i kule koji su za cijelo vrijeme rata bili stalnom metom žestokih napada i destrukcija (Sl. 1). Nakon početnog raščišćavanja ruševina na kraju 2001. godine, istraživanja su započela početkom siječnja 2002. i s prekidima su trajala do ožujka 2004. godine. Nakon tih zahvata most i tvrđavska postrojenja uz njega potpuno su istraženi i obnovljeni, te predani na upotrebu nakon svečanog otvorenja, 24. srpnja 2004. godine.¹

U tome dvije i pol godišnjem razdoblju istražen je čitav prostor unutrašnjosti utvrđenja na lijevoj i desnoj obali Neretve. Postignuti istraživački rezultati tek su djelomično publicirani², a u nastojanjima da se njihova

¹ Program obnove Staroga mosta u Mostaru temeljem rezultata provedenog međunarodnog javnog natječaja, dodijeljen je tvrtki *Omega engineering* iz Dubrovnika. Sastojao se od dva glavna projekta: istraživanja, projektiranja i nadzora nad obnovom kula Tare i Helebije, te nadzora nad obnovom Staroga mosta. Na obaju projektima, uz stalni nadzor stručne komisije UNESCO-a, pored zaposlenih stručnjaka *Omega engineeringa* sudjelovao je niz eminentnih stručnjaka-suradnika, kompetentnih za pojedine probleme koji su se javljali pri obnovi. Projekt obnove Staroga mosta vodio je prof. dr. sc. Blaž Gotovac dipl. ing. arh., a pomogli su mu Željka Buško dipl. ing. arh., doc. dr. sc. Ivo Čolak dipl. ing. arh., Ivana Čuljak dipl. ing. građ., Dragan Martinović dipl. ing. građ., prof. dr. sc. Dragan Milašinović dipl. ing. arh., prof. dr. sc. Željko Peković dipl. ing. arh. (glavni konzervator), Svjetlana Pekić dipl. ing. građ. i Antonija Radonić dipl. ing. arh. Projekt i nadzor obnove kule Tare i Helebije vodio je prof. dr. sc. Željko Peković dipl. ing. arh., a pomagali su mu Željka Buško dipl. ing. arh., Goran Čatić dipl. ing. el., Andro Desin dipl. ing. el., doc. dr. sc. Mladen Glibić dipl. ing. građ., Jelica Peković dipl. ing. arh. i Antonija Radonić dipl. ing. arh. Arheološka istraživanja nadzirao je dr. sc. Ante Milošević, muzejski savjetnik, uz suradnju diplomiranih arheologa Nele Kovačević prof., Vesne Milošević prof. i Jasmine Osterman prof. Djelomičnu konzervaciju i restauraciju pokretnih arheoloških nalaza koji su danas izloženi u muzeju uz Stari most u Mostaru obavio je restaurator savjetnik Marko Rogošić.

² Peković / Milošević / Kovačević 2003, 63-102; Milošević / Kovačević 2004, 97-114, te u nekritički složenim monografijama Mostara. A Bridge Story, Mostar, 2004. i *Stari mostovi u Mostaru*, Mostar, 2004. U posljednjoj navedenoj publikaciji, bez ishodenog dopuštenja, pretiskani su i naši radovi prethodno objavljeni u časopisu *Hercegovina*, br. 8-9 (16-17) i 10 (18).

integralna objava što prije dogodi, trebala bi pomoći i ova rasprava. Težeći tome cilju, u ovoj smo se prigodi ograničili na iznošenje parcijalnih rezultata arheoloških iskopavanja koji se dobro preklapaju s podacima proizišlim iz analiza drvenih ostataka pronađenih na istom nalazištu. Nastojali smo, također, tim pokazateljima prisajediti i otprije poznate povijesne činjenice koje je u dosadašnjim proučavanjima srednjovjekovnog Mostara priskrbila historiografija. I jednom i drugom ovom našem pokušaju, osnovna je zadaća doprinijeti pouzdanijim spoznajama o najstarijim graditeljskim zahvatima na lokalitetu, kao i boljem razumijevanju glavnih zbivanja i građevnih pregradnji koje su potom uslijedile, a koje su prethodile zidanju glasovitoga Hayreddinova jednolučnog kamenog mosta.³ Njegova je gradnja završena 1566. godine, a smionost i genijalnost konstrukcije, te ljepota izvedbe, stoljećima je, kao i danas nakon obnove koju smo mi usmjeravali, mnoge ushićivala (Sl. 2)⁴. Taj, pak, vremenski segment spomeničkoga kompleksa, iako, također, vrlo zanimljiv, ovdje nećemo raspravljati jer on kronološki izlazi iz okvira ove radnje.

Sl. 1. *Srušeni most i utvrde na Neretvi u Mostaru*

³ Andrejević 1990, 39-51.

⁴ Rado si, predočavajući tu ljepotu prizivamo stihove Derviš-paše Bajezidagića, jednoga od najznačajnijih pjesnika osmanlijskog doba u Bosni koji je, osim što je bio mostarski Mecena, početkom 17. stoljeća spjevao gazelu svome rodnom gradu, a u kojoj je i refleksni stih o Starome mostu:

*S dvije kule velika ćuprija,
Pružila se preko rijeke čarne,
Te sa svojim velebnijem lukom,
Pričinja se poput duge šarne.*

Sl. 2. Obnovljeni kompleks Staroga mosta u Mostaru

1. O naseljenosti područja Mostara u prapovijesno i antičko doba

Iako je smješten na strateški vrlo povoljnom položaju, na dominantno povišenoj Humskoj sutjesci koja stoji između mostarske kotline i Podveležja sa sjeverne i Bišćeg (ili Mostarskog) polja s južne strane, prometna nesavladivost kanjona Neretve, dugo je vremena, sve do razvijenoga srednjeg vijeka, bila osnovnim razlogom nedovoljne naseljenosti širega prostora današnjega Mostara.

Ostava triju brončanih kelt-sjekira iz Vihovića, oko 1,5 km sjeverozapadno od središta Mostara⁵, tek je svjedokom povremene naseljenosti širega mostarskog prostora krajem kasnoga brončanog doba. Na isto upućuje i desetak kamenih gomila na brdskim visovima i kosama sjeverno i zapadno od mostarske kotline⁶, te tri veće prapovijesne gradine: Cimljanska gomila⁷, Gornja Kozica⁸ i Orlovac na Razlomištu⁹. Ostaci keramičkih posuda, ulomci ručnih žrvnjeva i kućnoga lijepa na gradinama, ukazuju na trajniju naseljenost tih položaja, vjerojatno u brončanome, a sasvim izvjesno i kroz cijelo željezno doba. Rasprostranjenost prapovijesnih nalaza, uočljivo koncentriranih

⁵ Čović 1976, 281-282. Opširnije o prapovijesti šire okolice Mostara vidi u: Čović 1999, 7-37.

⁶ Arheološki leksikon, 1988, 290-309.

⁷ Isto 296.

⁸ Isto 297.

⁹ Radimský 1891, 180.

na zapadnom i južnom rubu Bišćeg polja i uz tok rijeke Bune, potvrđuje veću ulogu i značenje toga dijela šireg mostarskog područja u ranijim razdobljima njegove prošlosti¹⁰.

Vrlo slične zakonitosti naseljavanja cijeloga toga prostora pokazuje i disperzija nalaza iz antičkoga razdoblja, ponovo koncentrirana uz južni rub Bišćeg polja i uz tok rijeke Bune¹¹, a malobrojni rimski nalazi na širem području samoga grada i dalje svjedoče njegovu sporednu ulogu i u tome razdoblju. Nalaz četiriju žarnih grobova (dva u kamenim urnama i dva u jamama) iz Vukodola¹², ukazuju na postojanje manjega rimskoga naselja na širem području grada¹³. Dosadašnjim arheološkim istraživanjima naselju se nije ušlo u trag, ali se zbog nalaza brončanog novca careva Aleksandra Severa i Gordijana, pretpostavlja da je ono moralo postojati već u 3. stoljeću¹⁴. Numizmatička zbirka Zemaljskoga muzeja u Sarajevu osim tih, posjeduje još nekoliko desetaka primjeraka rimskog novca za koji se navodi da su pojedinačni nalazi iz Mostara i okolice¹⁵.

Tijekom 5. i 6. stoljeća, izmicanjem antike, strateški pomalo zaklonjena mostarska kotlina, intenzivnije se naseljava, a na širem području Mostara u to vrijeme, uz ono već spomenuto u Vukodolu, egzistiraju najmanje još dva naselja. Jedno je vjerojatno u samome gradu, na položaju Sutina, na lijevoj obali Neretve, a drugo u današnjem naselju Cim. Ni od ovih naselja do danas gotovo ništa nije pronađeno, a indiciraju ih tek ostaci starokršćanskih crkava koje su im pripadale. Na položaju Crkvina u mostarskom predjelu Sutina, uz skromne ostatke zidom ograđenog ranog kršćanskog kompleksa sa crkvom kojoj su istraženi dijelovi narteksa, središnjeg broda i prezbiterija koji je na istoku završavao potkovastom apsidom s kontraforima, pronađeni su i crkvi istovremeni neznatni ostaci stambenih građevina koje se do danas nisu sačuvala¹⁶. Drugo, veće, naselje bilo je na položaju Crkvine u mostarskom naselju Cim¹⁷. Ostaci zgrada za stanovanje s ulomcima nekadašnjeg kućnog inventara, te nalazi novca i drugi sitni pokretni arheološki nalazi, upućuju da je to naselje nastalo u drugoj polovini 3. i da je trajalo kroz cijelo 4. stoljeće. Vrlo bogato dekorirana starokršćanska crkva s krstionicom i nedalekom

¹⁰ O značenju i naseljenosti širega mostarskoga područja u ilirsko doba vidi u: Paškvalin 2003, 245-253.

¹¹ Arheološki leksikon 1998, 290-309.

¹² O nalazima antičkoga doba u Mostaru i široj mu okolini vidi u: Paškvalin 2003, 252-267.

¹³ Zelenika 1996, 63-64.

¹⁴ Patsch 1902, 12-13; Paškvalin 2003, 263-264.

¹⁵ Najraniji primjerak je iz 106. godine pr. Krista, a najkasniji iz 375. godine. Usp. Kraljević 1983, 15-28.

¹⁶ Arheološki leksikon, 1988, 292; Atanacković-Salčić 1997, 24-29. Pripremajući se za arheološka istraživanja uza stari mostarski most, u ruševinama utvrda s lijeve strane Neretve, 2001. godine, pronađen je i ulomak starokršćanskog pilastra ukrašen reljefnim križem za kojega se može pretpostaviti da je ondje bio upotrijebljen kao građevinski materijal. S obzirom na blizinu ruševina starokršćanske crkve u Sutini na istoj obali Neretve, nije isključeno da je donešen upravo s toga položaja.

¹⁷ Anđelić 1976, 179-226.

istovremenom grobnom kapelom, potvrđuju veći značaj ovoga naselja tijekom kasnoantičkoga i ranosrednjovjekovnoga razdoblja.

2. O naseljenosti Mostara u srednjem vijeku

Vjerojatno sva tri antička naselja šire mostarske okolice preživljavaju turbulentno vrijeme seobe naroda i avarsko-slavensko doseljenje tijekom 7. stoljeća. Pokazuju to malobrojni grobovi 9. i 10. stoljeća pronađeni na tim položajima. Grobovi s nakitom (naušnice i prstenje 9. i 10. stoljeća) otkopani su u ruševinama crkve u Cimu¹⁸, a nedaleko rimskih žarnih grobova u Vukodolu otkopan je jedan grob ranoga 9. stoljeća u kojemu su kao prilog nađeni mač karolinškog tipa, dvije brončane ostruge i ostaci okovâ vojnog stijega¹⁹.

U ranome srednjem vijeku, tijekom 10. i 11. stoljeća, šire područje Mostara, kao i najveći dio današnje Hercegovine pripadalo je području Huma kojemu je središte bilo u gradu *Bona* (danas Blagaj nad izvorom Bune)²⁰. Značajniji onodobni arheološki ostaci pronađeni su okolici Stoca i u donjem toku Neretve (Mogorjelo)²¹, pa se može pretpostaviti da je u tome dijelu Humske zemlje bilo gospodarsko i političko uporište njenih stanovnika. Šire područje današnjeg Mostara u ranome srednjem vijeku, dakle, još uvijek je na periferiji i daleko od glavnih gospodarskih, društvenih i političkih zbivanja. Nešto brojnija kasnosrednjovjekovna nalazišta (uglavnom posvjedočena položajima s grobovima, pokrivenim kamenim pločama i stećcima²²), navode na pretpostavku o značajnijoj naseljenosti mostarskog prostora tek tijekom 14. i 15. stoljeća²³. Sasvim je izvjesno da tu činjenicu u kasnome srednjem vijeku, između ostaloga, treba tumačiti i time, da baš u to vrijeme, u dijelu današnje Dalmacije i Bosne, te u Hercegovini, naglo jača politička moć i vojna snaga Hranića, ugledne plemenitaške porodice čiji je zadnji odvjetak Sandalj njen utjecaj proširio na prostrani teritorij između Cetine, Drine i Boke (s izuzetkom širokog područja oko Trebinja gdje su stolovali Pavlovići). Nakon Sandaljeve smrti (1435. godine) naslijedio ga je nećak Stjepan Vukčić Kosača, kao najmoćniji iz te loze. Uskoro su Kosaće, u nadmetanju s Pavlovićima,

¹⁸ Anđelić, 1976, 221. Na nedalekom položaju Smrčenjaci u istome naselju su grobovi sa stećcima, usp. Zelenika 1996, 64.

¹⁹ Vinski, 1983, 489-490; Hrvati i Karolinzi 285-286.

²⁰ Klaić 1990, 42-55; Šišić 1925, 452-454.

²¹ Hrvati i Karolinzi, 281-283, 236-237, 351-352.

²² Bešlagić 1971, 340; Arheološki leksikon, 290-309. Grobova sa stećcima bilo je i na lokalitetu Crkvina na predjelu Sutina u Mostaru. Pretpostavlja se da pripadaju 14. i 15. stoljeću (usp. Atanacković-Salčić 1997, 24). Arheološku topografiju groblja sa stećcima na području današnjeg Mostara upotpunio je Zelenika 1996, 66-68.

²³ Tijekom 20. stoljeća u gradskome predjelu Zahum u više navrata iskopano je nekoliko desetaka grobova za koje se pretpostavlja da pripadaju kasnom srednjem vijeku. Potpun izostanak nalaza u grobovima otežava njihovo pouzdanije datiranje (usp. Zelenika 1996, 65-66. Isti 1999, 97-101).

bosanskim kraljevima i Dubrovčanima, ojačali svoj utjecaj i raširili posjede, uglavnom u onim dijelovima današnje Hercegovine koji su tada pripadali Zahumlju i Travuniji²⁴. Legenda o postanku Mostara, koju nam prenosi dubrovački kroničar M. Orbini, pripisuje osnivanje Mostara upravo vremenu hercega Stjepana Kosače. Navodi se, naime, da je Mostar polovinom 15. stoljeća sagradio Radingost (gost Radin), bogumilski uglednik i hercegov velikaš (majordom), a ista kronika kao godinu njegove gradnje navodi 1440²⁵. Većina povjesničara ovaj Orbinijev podatak drži pouzdanim jer je provjerljiv i u nekim drugim sačuvanim povijesnim ispravama.

Namjera gradnje mosta upravo na ovom mjestu očitovala bi Kosačinu želju da cestovno poveže dva velika dijela svoje *državine* koja se u to vrijeme prostirala od Cetine na zapadu do Lima na istoku i od Rame na sjeveru do Kotorskog primorja na jugu, a kojoj je Neretva, zbog prometne neprohodnosti u gornjem i srednjem toku bila jedinom ozbiljnom preprekom²⁶. Onovremene riječne prijelaze u donjem toku Kosača nije držao, pa se njima nije ni mogao nesmetano koristiti. Poznata su njegova nastojanja da na cjelokupnom posjedu pod svojom vlašću, kao pravi dinast tih prostora, osmisli i poduzima nove gospodarske mjere i organizira trgovinu kao konkurenciju Dubrovčanima. S takvim idejama u gradu Novom u Boki (danas Herceg Novi) organizira i gradi novo trgovačko središte, uređuje luku i pokreće gospodarstvo (manufakturna proizvodnja tekstila).

O srednjovjekovnoj prošlosti Mostara, sve do njegova prvoga izričitoga povijesnog spomena polovinom 15. stoljeća, šute i pisani izvori, pa se stariji podaci o njemu još uvijek isčitavaju i posredno tumače iz drugih zabilješki. Najviše su tome doprinijeli V. Čorović²⁷, M. Dinić²⁸ i P. Anđelić²⁹ i nešto manje (s nekočinom drugih) L. Thallóczy³⁰ i M. Vego³¹. Sve ove rasprave, usputno ili ciljano tumačeći i raspravljajući mostarski prostor u srednjem vijeku, uglavnom posizu za podacima iz *Ljetopisa popa Dukljanina*³², ili, pak, za topografskim podacima iz triju povelja izdanih hercegu Stjepanu Kosači (1444., 1448. i 1454. godine), a koje je uz skromne komentare prvi objavio L. Thallóczy³³. Poslije ih je detaljnije topografski proanalizirao M. Dinić³⁴, a u transkripciji i prijevodu objavio M. Vego³⁵. Značajne nove prinose u ovim istraživanjima nedavno su ponudili i P. Anđelić, M. Sivrić i T. Anđelić³⁶.

²⁴ Poparić 1997.

²⁵ Orbini 1968, 384.

²⁶ Mandić 1968, 21-26.

²⁷ Čorović 1933. - Isti, 1935, 5-47.

²⁸ Dinić 1978, 178-269.

²⁹ Anđelić 1999, 161-188.

³⁰ Thallóczy 1914, 359, 378, 394.

³¹ Vego 1957.

³² Šišić 1928, 453; Mošin 1950, 75.

³³ Thallóczy 1914.

³⁴ Dinić 1978, 178-269.

³⁵ Vego 1980, 452-486.

³⁶ Anđelić / Sivrić / Anđelić 1999.

Tijekom srednjega vijeka, današnji mostarski prostor, kao i veći dio Hercegovine uz donji tok Neretve bio je, kako je rečeno, dio Humske zemlje. Prema podacima iz *Ljetopisa popa Dukljanina* (*Barskog rodoslova* ili kronike *Sclavorum Regnum*) čiju je konačnu redakciju polovinom 12. stoljeća vjerojatno završio dukljansko-barski nadbiskup Grgur³⁷, Humska je zemlja bila podijeljena na ranofeudalne oblasti - župe (ili županije): Ston (Primorje), Popovo, Žabu (Zažablje), Luku, Veliku (Veljaci), Gorsku (Gorimita), Dubravu, Dabar i Večerić (ili Večenike). Pretpostavlja se da je područje Bišća sa središtem u Blagaju, a koje je također dio Humske zemlje, zasebna teritorijalno-upravna jedinica koja cijeli srednji vijek, posebno u 14. i 15. stoljeću, postoji kao vladarska domena³⁸.

3. O župi Večerić (ili Večenike)

Današnja povijesna znanost ne spori se oko granica većine u *Ljetopisu* navedenih teritorijalnih (upravnih) jedinica u Humskoj zemlji, s time da je, tek u novije vrijeme vrlo argumentirano, temeljem niza povijesno-topografskih analiza, više-manje definirano i područje, dotada najspornije župe Večerić (ili Večenike)³⁹.

Starija izučavanja smještala su je uglavnom na prostor uz desnu obalu Neretve između planine Čvrsnice na sjeveru i lučke župe na jugu (F. Šišić⁴⁰, M. Dinić⁴¹). J. Kovačević, u dobroj mjeri prihvaćajući Dinićevo mišljenje, župu Večerić određenije smješta u okolicu Mostara, dodajući joj područje Mostarskog blata na zapadu i područje Bišća na jugu⁴². Povodeći se za Orbinijevom transkripcijom naziva *Vecenike* iz *Ljetopisa popa Dukljanina* u *Vecerigorie*, M. Vego župu Večerić ubicira u okolicu Vrgorca i Ljubuškog⁴³.

Prema P. Anđeliću, ta prostorno najveća humska ranofeudalna župa, zauzimala je predio Bijelog polja i Drežnice, teritorij današnjih općina Široki Brijeg i Čitluk (Broćno), te neposrednu okolicu Mostara s obje strane Neretve (Mostarsku kotlinu i sjeverni dio Podveležja). U srednjemu vijeku, dakle, graničila je sa župama Lukom i Velikom na jugu i jugozapadu, s Imotom na zapadu, s Ramom i Neretvom na sjeveru, te s Komom, Nevesinjem, Bišćem i Dubravama na sjeveroistoku i istoku⁴⁴.

Ovako definiranom teritoriju Večerića (ili Večenike), status župe (ili županije) zasvjedočen je samo u spomenutom *Ljetopisu* ili kronici *Sclavorum regnum* Grgura Barskog, dok se u svim drugim slučajevima navodi kao

³⁷ Perićić 1991.

³⁸ Anđelić 1978, 248.; Isti 1981, 61-63.

³⁹ Isti 1999, 161-182.

⁴⁰ Šišić 1928, 453.

⁴¹ Dinić 1978, 209-210.

⁴² Kovačević 1967, 295, 298, 339, 345.

⁴³ Vego 1961, 43-44.

⁴⁴ Isto 176.

teritorij ili predio iz kojega potječu određene osobe ili su se ondje zbili neki događaji⁴⁵. Svi su uglavnom zapisani u dokumentima Dubrovačkog arhiva. Tako je zabilježeno:

- 1280. godine registriran je ugovor o prodaji Jurislave iz Večerića (*de Vecerich*)⁴⁶,

- 1300. godine Bogdan Bratičić i Prodan Hreljkov iz Večerja (*de Vecerio*) u Dubrovniku su prodali robinju iz Bosne⁴⁷,

- 1306. godine je zavedena tužba dubrovačkog vlastelina Tome Držića u kojoj se navodi da mu je u Večeriću (*Vecerich*) otet tovar s tekstilnom robom u vrijednosti od 800 perpera⁴⁸,

- 1336. godine zabilježena je tužba Primila, sina Dabiživova, u kojoj se navodi da mu je Gojak Vragogermac oteo oružje u Večeriću (*in Veçerich*)⁴⁹,

- 1347. godine u zbirci *Diversa Cancellarie* spominje se Budiša Mesoević iz Večerića (*de Veçerich*)⁵⁰,

- 1391. godine za dubrovačkog građanina primljen je Nikola Pribinović iz Večerića (*de Veçerich*)⁵¹.

Pored ovih navoda iz dubrovačkog arhiva, Večerić se spominje i 1408. godine u povelji bosanskog kralja Stjepana Ostoje, kojom se braći Radivojevićima daje u posjed sva zemlja između Neretve i Cetine, a nabrajajući manje predjele na tom teritoriju, navodi se i provincija Večenike (Večerić) do Neretve (*et provinciam Vechenicam usque ad Narentam cum omnibus iuribus et teritoriis*). Početkom 15. stoljeća, dakle, Večerić više nema status župe (ili županije) nego manjeg upravnog kotara (predjela ili seoske općine) kojeg prevoditelj hrvatskog izvornika Ostojine isprave navodi pojmom *provincia*, prema ovjerenom prijepisu prvoga prijevoda iz 1684. godine, a koji se nije sačuvao⁵².

4. O neimenovanim utvrdama (gradovima) uz most

U potvrdi posjedâ hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači, aragonsko-napuljski kralj Alfons V. godine 1444., među inima potvrđuje i pravo na uživanje kneštva (ili upravnog kotara) i kaštela Nebojše u Vnitericih-u (*Neboysa Vnitericih castello con lo contato*)⁵³. M. Dinić uvjerljivo predlaže navod *Vnitericih* (= u *Nitericih*) paleografskim doskočicama čitati kao *Uecerich* (= *Vecerich*), odnosno Večerić⁵⁴. Zanimljiv je ovdje i spomen kaštela Nebojše što se u sred-

⁴⁵ Sve poznate podatke o tome sistematizirao je Andelić 1999, 162-165.

⁴⁶ Čremošnik 1931, 39.

⁴⁷ Dinić 1978, 208.

⁴⁸ Isto 208.

⁴⁹ Isto 208.

⁵⁰ Isto 208.

⁵¹ Isto 208.

⁵² Andelić 1999, 165-169.

⁵³ Thallóczy 1914, 359.

⁵⁴ Dinić 1978, 209.

njovjekovnim ispravama koje se odnose na posjede Stjepana Vukčića Kosače spominje još dva puta. Jednom 1448. godine u povelji kojom Kosači posjede potvrđuje Fridrik III. (navodi se: *castrum Neboyze*), i drugi put, 1454. godine, u povelji kojom istom hercegu posjede ponovo potvrđuje Alfons V. (u toj se povelji navodi: *civitate Neboysse cum pertinentiis suis*)⁵⁵. M. Dinić koji je prvi preciznije pokušao ubicirati područje Večerića i kaštel - kastrum - grad Nebojšu, ograničio se na smještaj Večerića u Humsku zemlju, u trokut zapadno od Neretve i sjeverno od župe Luke kojoj je teritorij dobro određen u donjem toku Neretve, južno od Počitelja. Za pobližu ubikaciju kaštela Nebojša se nije posebno založio, uzdajući se više u rezultate budućih terenskih arheoloških ili topografskih istraživanja.⁵⁶ M. Vego grad ili kulu Nebojša ubicira nedaleko Vrgorca, u srednjovjekovnu župu Rastoka, na mjestu ruševina utvrde Visoka⁵⁷.

Točnijom ubikacijom Nebojše, nakon što je analizom spomenute Ostojine listine iz 1408. godine prilično dobro dokazao prostiranje u njoj spomenute župe ili oblasti Večerić, pozabavio se i P. Anđelić, tvrdeći da se i grad Nebojša morao nalaziti na tom prostoru, dakle na lijevoj ili desnoj obali Neretve, na području današnjeg Mostara⁵⁸.

Za proučavanje srednjovjekovne prošlosti Mostara značajna su još dva toponima navedena u ispravama 15. stoljeća, a koji se neizravno mogu dovesti u vezu sa srednjovjekovnim kulama - gradovima uz mostarski most. U jednom pismu (izvještaju) Dubrovčana iz Mostara, upućenom svojim sugrađanima u travnju 1452. godine stoji da se Vladislav Kosača, sin hercega Stjepana, odmetnuo od oca i uzeo mu neke gradove, a među njima Blagaj *et do castelli al ponte de Neretua*⁵⁹, pa se ispravno zaključuje da je ovdje doista riječ o prvom srednjovjekovnom spomenu položaja na kojemu je današnji Mostar. Neimenovane gradove - kaštele uz most spominje u dva navrata i već navedena potvrda Kosačinih posjeda iz 1454. godine: jednom možda kao *civitate Pontis Terre cum castris et pertinentiis suis*, i drugi put sigurno kao *civitate Pontis cum castris et pertinentiis suis*⁶⁰.

Analizirajući sva tri podatka o neimenovanim kaštelima - gradovima uz most, M. Dinić navodi:

Prva pomisao je da se u jednom od ova dva grada - dva su nesumnjivo, pošto ih nalazimo u istoj povelji (misli se na navode gradova iz 1454. godine, op. A. M.) - krije Mostar. Thallóczy je odabrao prvi, Pons Terre. Ali kao što je već s razlogom prigovoreno⁶¹, mjesto gdje se on u povelji navodi ne dopušta takvu identifikaciju. Oko njega su Ostrvica u Bistrici, Osip, Dunoš u Zagorju (?), Jeleč u Govzi, Žir i Prilep u Bistrici, Pons Terre treba svakako tražiti u hercegovom Podrinju, i to zapadno od Drine. Drugi grad - civitas Pontis - mo-

⁵⁵ Thallóczy 1914, 398.

⁵⁶ Dinić 1978, 209-210.

⁵⁷ Vego 1957, 122-123.

⁵⁸ Anđelić 1999, 171.

⁵⁹ Jireček 1879, 79; Jorga 1899, 465.

⁶⁰ Thallóczy 1914, 394. – Usp. i Vego 1957, 78; Isti 1980, 457.

⁶¹ Ćorović 1933, 10.

gao bi se već uzeti ozbiljnije u kombinaciju. Niz u kome se on nalazi izgleda ovako: Kruševac, Pons, Nebojša, Borovac, Biograd, Vrabač, Hum, Beletin. Sve su to gradovi koji leže oko Neretve, počev od Kruševca, pa uzvodno do njenog izvora: Pons bi po tome redoslijedu tačno odgovarao Mostaru. Najstariji podaci o prošlosti glavnoga grada Hercegovine ne bi bili u opreci sa tim zaključkom. Mostar je doduše prvi put izričito spomenut dva desetljeća poslije Alfonsove povelje, 1474. godine, tada već kao sjedište subaše. Ali prvi trag naselja na njegovom mjestu javlja se 1452. godine kad se pored Blagaja spominju i do castelli al ponte de Neretua⁶². Orbini pak zna, da je Mostar sagradio Radingost četrdesetih godina 15. stoljeća i da je u njemu neko vrijeme boravio hercegov sin Vladislav pošto se odmetnuo od oca⁶³. I spomen ona "dva kastela" je u vezi sa tim događajem⁶⁴.

M. Dinić dakle, ne dvoji oko toga da je jedan od spomenutih neimenovanih kaštela - gradova uz most, u Alfonsovoj potvrdi Kosačinih posjeda iz 1454. godine, upravo Mostar. Pledira za onaj drugi, *civitate Pontis*, dok *civitate Pontis Terre* smješta u zapadno Podrinje⁶⁵. Možda na rijeku Taru gdje je također bio prijelaz mostom slično koncipiran. Međutim, u vezi s ovim drugim, ponovo upozoravamo na vrlo indikativan dodatni naziv *Terre* i njegov odnos prema današnjem imenu *Tara* za najveću kulu, a koja i danas stoji sa lijeve strane mostarskog mosta⁶⁶.

Raspoložive topografske podatke iz triju spomenutih potvrda hercegovihih posjeda iz polovine 15. stoljeća, te podatak o dva kaštela uz most na Neretvi iz 1452. godine, a razmišljajući o postanku Mostara, analizirao je i P. Anđelić⁶⁷. Nakon konstatacije da je prethodno M. Dinić uvjerljivo pokazao kako je vjerojatno moguće navod iz povelje iz 1444. godine *Neboysa Vnitericich* čitati kao Nebojša u Večeriću, nastavlja⁶⁸:

Bliža lokacija grada Nebojša dosad nije poznata⁶⁹. Nama se čini da u ovom slučaju možemo bar predložiti rješenje, ako ga već ne budemo u stanju i konačno dokazati.

Grad Nebojša spominje se u poznatim izvorima svega tri puta, i to samo u poveljama o posjedima hercega Stjepana Vukčića. Da se podsjetimo: 1444. dolazi kao Neboyca Vnitericich castelo et contato; 1448. kao castrum Neboyze, a 1454. kao civitate Neboysse cum pertinentiis suis⁷⁰.

Povelja iz 1444. indicira da je taj grad u kraju ili kotaru koji se zove Večerići, Večenike (Nitericich) ili sl. Analizom listine iz 1408. pokušali smo dokazati da se u 15. stoljeću kotar ili knežija Večerić prostirala u dolini Neretve

⁶² Jireček 1879, 79.

⁶³ Orbini 1968, 384.

⁶⁴ Dinić 1978, 246-247.

⁶⁵ Isto 247.

⁶⁶ O tome usp. Thallóczy 1914, 359, 378, 394; Ćorović 1933, 10.

⁶⁷ Anđelić 1999, 170-172.

⁶⁸ Isto 171-172.

⁶⁹ Jerković 1941, 179-181. Komentar Anđelića na ovaj tekst u: Anđelić, 1999, bilj. 25.

⁷⁰ Thallóczy 1914, 359, 378, 394.

od Mostara do Bijelog polja uključivo. Ukazujemo da izvor “sve do Neretve” indicira i pružanje Večenika i na drugu stranu Neretve⁷¹. Prema tome, i grad Nebojša se morao nalaziti na tom prostoru. Jedan dokument (1452.) zna u tom području za dva grada, oba uz most (do castelli da ponte)⁷². Ne može biti sumnje da se jedan nalazio na desnoj, a drugi na lijevoj strani Neretve. Arheološka topografija koja je na tom prostoru relativno dobro ispitana, također zna samo za mostarske gradove. Iz toga bi slijedio i logičan zaključak da se jedna od kula (gradova, kastela) na mostu, dakle u današnjem Mostaru, prvotno (sredinom 15. st.) zvala Nebojša. Postoje i ozbiljne indicije koje govore da je to kula na lijevoj obali Neretve, tj. u istočnom dijelu Večerića (Večenika).

Takva ubikacija Nebojše u potpunosti odgovara i redu kojim se nabrajaju hercegovi gradovi. To se naročito vidi u listini iz 1454. gdje, idući od zapada prema istoku, poslije Prološca, Roga, “Rixacia” (= Rilić na Kupreškom polju, op. A. M.⁷³) i Kruševca, dolazi civitate Pontis cum castris et pertinentiis suis, a odmah za njim civitate Neboysse cum pertinentiis suis. Dalje se redaju neretvanski gradovi (oko Konjica), opet po strogom zemljopisnom redu: Borovac, Biograd, Bijela, Vrabač⁷⁴. Ako po samom imenu i po mjestu nabiranja prihvatimo da je civitas Pontis (grad na mostu) jedan od ona dva koja se spominju 1452. (kao “dva grada na mostu”)⁷⁵, onda će ovaj na desnoj strani Neretve biti civitate Pontis, a na lijevoj strani civitate Neboysse.

Toliko o mogućem nazivu jednog od mostarskih gradova - kaštela na obalama Neretve koje utvrđuju most.

Među gradovima u državi hercegovo, koji se navode u već nekoliko puta spomenutoj povelji Alfonsa V. iz 1444. godine, u jednom nabrojenom nizu stoji i *Cimiacho Vbrecinich, castello et contato*⁷⁶. M. Dinić se prvi pozabavio ubikacijom ovog Kosačinog grada, no nije ju do kraja razriješio. Upozorio je i na mogućnost da je ovaj kastel identičan s mjestom *na Cimovski* u kojemu je boravio Kosača prema jednom podatku iz lipnja 1442. (ili 1443.) godine gdje je izdao razriješnicu svome cariniku⁷⁷.

Detaljnije se ubikacijom kastela *Cimiacho* pozabavio i P. Anđelić⁷⁸, pa je pretpostavio mogućnost da je Cimiacho iz 1444. i Cimovski iz 1443. (ili 1442.) godine isto mjesto koje se u poznatim toponomastičkim podacima jedino može objašnjavati prema osnovi Cim. Stoga ga poistovjećuje s današnjim naseljem Cim kod Mostara, a kako je jedini stari kaštel na širem području toga današnjeg mostarskog naselja kula na desnoj obali rijeke kod Starog mosta, na ušću Radobolje u Neretvu (s današnjim nazivom Helebinka ili He-

⁷¹ Prema podacima iz Ostojine povelje iz 1408. godine. Prijepis i komentar povelje u: Anđelić 1999, 165-170.

⁷² Jorga 1899, 465.

⁷³ Milošević 1991, 55.

⁷⁴ Thallóczy 1914, 394; Dinić 1978, 246-247.

⁷⁵ Jorga 1899, 465.

⁷⁶ Thallóczy 1914, 359.

⁷⁷ Dinić 1978, 212.

⁷⁸ Anđelić 1999, 172-173.

lebija), to pretpostavlja da je Cimiacho ili Cimovski (grad) naziv za neimenovani kaštel na mostu (*civitatis Pontis*) iz 1454. godine. Potvrdu ovome nalazi i u oznaci šireg područja *Vbrechinich* (= u *Brechinich*) u kojemu se prema povelji iz 1444. godine nalazi grad Cimiacho, pa pretpostavlja da *Cimiacho Vbrechinich* treba čitati kao Cimski u Večeriću (ili Večenikama).

Ovom Andelićevom pretpostavkom o nazivu kule na desnoj obali Neretve uz mostarski most, ponuđena su srednjovjekovna (predturska) imena objema utvrdama (gradovima - kaštelima) koje su flankirale most, a u onodobnim ispravama stoje kao neimenovane: *do castelli da ponte* iz 1452., ili *civitatis Pontis* iz 1454. godine⁷⁹.

Sažimajući na kraju ukupnu problematiku koju o postanku Mostara u srednjem vijeku izravno ili neizravno nude svjedočanstva povijesnih vrela, kratak njihov pregled, promatran s mostarskog aspekta, prema Andeliću⁸⁰, koji je sažeo i rezultate drugih istraživača, izgledao bi ovako:

Već u drugoj polovini 13. stoljeća može se primijetiti da se nakadašnja vrlo prostrana humska ranosrednjovjekovna župa (ili županija) Večerić (ili Večenike) raspala u više manjih zasebnih ranofeudalnih upravno-političkih teritorijalnih jedinica, od kojih je uža okolica današnjeg Mostara zadržala staro ime (Večerić ili Večenike). To praktično znači da bi se prethodno spomenute vijesti iz dubrovačkog arhiva o predjelu Večerić iz 1280., 1300., 1306., 1307., 1336., 1347., 1391. godine, te spomen Večenika iz Ostojine povelje iz 1408. godine, zapravo odnosile na to suženo ranofeudalno područje oko današnjeg Mostara, koji se kao neimenovan spominje u petom desetljeću 15. stoljeća. Godine 1452. i 1454. na suženom području Večerića ili Večenika susrećemo dva utvrđena grada, oba sa svojim upravnim distriktima. S obzirom na zemljopisnu situaciju, s kojom je u suglasju i predložena interpretacija izvora, zaključeno je da je jedan od tih gradova - kaštela stajao na lijevoj, a drugi na desnoj obali Neretve. Oba grada - kaštela pojavljuju se u pisanim vrelima otprilike u isto vrijeme, pa se ne može znati koji je od njih stariji. U prilog nešto veće starosti grada na desnoj obali rijeke govorio bi bolji, logičniji i strateški povoljniji položaj na ušću Radobolje, ali s druge strane, suprotno govori činjenica, da taj grad nije imao posebnog imena (po nazivu šireg teritorija zvao se Cimski grad ili po smještaju kraj mosta *civitas Pontis*), te da se kasnije središte Mostara oblikovalo na lijevoj obali.

Grad - kaštel na desnoj obali rijeke spominje se u pisanim vrelima:

- kao Cimovski grad 1443. (ili 1442.) godine,
- kao Cimski grad u Večeriću ili Večenikama 1444. godine,
- kao jedan od gradova na Mostu 1452. godine,
- kao Grad na mostu ili Mostni grad 1454. godine.

Iz spomenutih navoda u vrelima proizlazi da je Cimski grad (danas kula Helebinka ili Helebija uza Stari most na desnoj obali Neretve) podi-

⁷⁹ Vego pretpostavlja da se Cimiacho ili Cimovski (grad) nalazio upravo na položaju današnjeg mostarskog naselja Cim, dakle, podalje o mosta (usp. Vego 1957, 27. – Isti, 1980, 456-457).

⁸⁰ Andelić 1999, 181-182.

gnut vjerojatno prije 1443. godine. Nakon izgradnje mosta ubrzo se (1452. godine?) počeo nazivati Most (*civitas Pontis*), pa je vjerojatno da je upravo on dao i ime današnjem gradu. Kao svoj distrikt imao je mostarsku kotlinu na desnoj strani rijeke oko današnjeg Mostara, odnosno u kasnome srednjem vijeku oblast Večerić (ili Večenike) u najužem smislu te riječi.

Grad - kaštel na lijevoj obali rijeke u pisanim vrelima je spomenut:

- kao Nebojša u distriktu Večeriću ili Večenikama 1444. godine,
- kao grad Nebojša 1448. godine,
- kao jedan od gradova na Mostu 1452. godine,
- kao Nebojša 1454. godine.

Iz gornjega proizlazi da je grad - kaštel Nebojša (ukoliko u nazivu *civitate pontis Terre* iz 1454. godine ne bismo prepoznali današnji naziv kule Tare⁸¹) najvjerojatnije podignut prije 1444. godine. Prema podacima iz te godine nalazio se sa svojim distriktom u Večeriću ili Večenikama, pa bi prema terenskoj situaciji njegov distrikt obuhvaćao dio današnjeg Mostara na lijevoj obali Neretve, a vjerojatno i čitavo Bijelo polje.

Proces integracije gradova - kaštela Cimskog i Nebojše s mostom otpočeo je polovinom 15. stoljeća, u vrijeme kada ovim područjima kao jedinstveni vladar gospodari herceg Stjepan Vukčić Kosača, pa je već 1452. godine za oba grada - kaštela (Cimski i Nebojšu) već dovoljno jasna jedinstvena oznaka - dva grada na Mostu. No, prema raspoloživim pisanim vrelima jasno je da još uvijek, premda su povezani mostom i djeluju kao cijelina, svaki grad - kaštel u to vrijeme još uvijek egzistira za sebe i ima svoj distrikt. Sudeći prema primijenjenim nazivima, grad - kaštel na desnoj obali nešto se brže sjedinjavao s mostom (1454. godine se i naziva po Mostu), dok je u istoj povelji Nebojša još uvijek zadržao svoje staro ime. I konačno, prema raspoloživim podacima koje nude do danas poznata pisana povijesna vrela, mora se pretpostaviti da je proces sjedinjavanja dvaju gradova - kaštela s mostom otpočeo prije 1452. godine i da je u prvim godinama turske uprave (1468. godine) već bio završen.

Današnjim oblikom imena u kasnosrednjovjekovnim dokumentima Mostar je spomenut tek u drugoj polovini 15. stoljeća. Prvi put 1469. godine⁸², a potom 1474. godine u prigodi darivanja mostarskog subaše Skendera (*prima pars est de donando Schendero subasse de Mostar*)⁸³. Godine 1469. zabilježen mu je i turski naziv *Köprühisar* (tj. "tvrđava na mostu") kada se navodi da je u tome gradu istoimeni trg na kojemu je 19 kuća⁸⁴. Naposljetku, oblikom Most i Mostići spomenut je i 1499. godine⁸⁵.

⁸¹ Thallóczy 1914, 359, 378, 394.; Ćorović 1933, 10.

⁸² Šabanović 1982, 142.

⁸³ Dinić 1978, 182, 250, bilj. 39.

⁸⁴ Šabanović 1982, 142. Na istom mjestu još je naveden i podatak iz neimenovanog izvora prema kojemu: *...trg (pazar) Mostar ni 1477. godine nije imao više od 19 kršćanskih kuća i jednog neoženjenog kršćanina, ali tu su kao i u svim ostalim mjestima upisane samo one kuće ili porodice koje su bile opterećene nekim feudalnim obvezama.*

⁸⁵ Vego 1957, 78; Mandić 1968, 16.

Sve ove obavijesti iz pisanih vrela, iz kojih je posredno moguće pretpostaviti i vrijeme gradnje utvrđenih gradova i mosta u kasnome srednjem vijeku u apsolutnome su suglasju s podacima koje su nam o tome ostavili dubrovački kroničari M. Orbini (1601.)⁸⁶ i G. P. Lukarić (1605.)⁸⁷. Prema njima, Mostar je 1440. godine osnovao patarenski gost Radin Butković, jedan od najsposobnijih dvorjanika hercega Stjepana Vukčića Kosače⁸⁸. Danas nam, na žalost, nisu poznata vrela kojima su se služili ovi dubrovački kroničari, ali je nužno potvrditi da se njihove obavijesti vrlo dobro uklapaju u ostale, danas poznate nam povijesne podatke, kako u kronološkom, tako i u općepovijesnom smislu. Angažiranje Radina Butkovića, kao vješta upravnog i financijskog činovnika na uspostavljanju i osiguravanju važne komunikacije između dva velika dijela Kosačine državine koja je tada sezala od Rame do bokokotorskog zaljeva i od Cetine do Lima, po svemu izgleda posve moguća i logična. Na žalost, nije poznato što je gost Radin doista sagradio; da li jedan ili drugi grad, ili oba odjednom, ili je, pak, samo mostom povezao dva grada - kaštela koji su tu otprije stajali. Temeljem rezultata naših istraživanja koje ćemo iznijeti u drugom dijelu ove rasprave, vrlo je realna i mogućnost, da je spomenuti Kosačin majordom samo radikalnije intervenirao u postojeće građevine, temeljito ih popravivši i dograđivši. Bilo kako bilo, s njim vjerojatno treba računati kao izravnim sudionikom stvaranja jednog od bitnih, ako ne i svih najvažnijih sastavnica današnjeg Mostara kojemu su korijeni i temelji u srednjovjekovnom vremenu prije dolaska Turaka.

Kule i most, te spomenuti trg sa stambenim kućama, vjerojatno nisu jedine građevine kasnosrednjovjekovnog razdoblja u Mostaru⁸⁹. Sliku toga doba djelomično mu upotpunjavaju i groblja sa stećcima, na položajima Tabhana u neposrednoj blizini mostarske utvrde na desnoj obali Neretve i oni na položaju Carina u užem centru na suprotnoj obali⁹⁰. Vjerojatno se ovdje radi o dvama istovremenim grobljima od kojih je svako pripadalo utvrdi na pripadnoj strani riječne obale. Sasvim izvjesno su se nalazila uz pristupnu cestu koja je vodila ka tim tvrđavama, jer su ceste, kako je već upozoreno, najčešća prostorna odrednica za smještaj kasnosrednjovjekovnih grobalja sa stećcima⁹¹.

Pretpostavlja se da se na području srednjovjekovnog Mostara nalazio i franjevački samostan. Gdje se on zaista nalazio, još uvijek je predmet istraživanja jer nije pouzdano jasno, koji se od postojećih dokumenata što spominju franjevačke samostane na području današnje Hercegovine, odnosi upravo na

⁸⁶ Orbini 1968, 181-182; Mandić 1968, 19.

⁸⁷ Luccari 1605, 166; Mandić 1968, 19.

⁸⁸ O gostu Radinu Butkoviću usp. Sopta 2002, 49-55 i tamo navedenu literaturu.

⁸⁹ Raspravljajući o vremenu nastanka naselja Most, D. Mandić mu pretpostavlja sve gradske sadržaje uobičajene za to vrijeme (Mandić 1968, 24-25). Dosadašnjim arheološkim istraživanjima ničemu od onoga što on pretpostavlja, a što bi trebalo biti izvan gabarita utvrda, nije se ušlo u trag.

⁹⁰ Zelenika 1996, 66-68.

⁹¹ Usp. Milošević 1991, 54-55.

mostarski. U novije vrijeme pledira se za onaj nekoliko puta navedeni u spisima Dubrovačkog arhiva u prvoj polovini 15. stoljeća, najčešće kao *Novi de Bisce*, *Xachum*, ili, pak, *Bisce de Xachum*. Pretpostavlja se da su to tri različita naziva za isti samostan, te da je upravo on dao i ime cijelom (Bišćem) polju jugoistočno od Mostara⁹².

Tako se, primjerice, početkom 1424. godine navodi da samostan male braće u Bišću (*de Bisce*) pripada stonskoj kustodiji; godine 1426. udovica Nikše Ostojića i kći dubrovačkog kancelara S. Albertija, Flora Marina, franjevačkom samostanu u Bišću oporučno ostavlja 5 perpera⁹³; potom, 1428. godine dubrovačka vlada dopušta dvojici svojih kupara da mogu otići franjevcima u Bišće i za njih praviti crijepove⁹⁴; godine 1430. dubrovački građanin Šimun, sin Jurja Glavića, franjevcima *de Bisze* ostavlja 90 perpera za gradnju crkve i još 30 perpera da se za istu crkvu kupi *uno schiauelo in Bosnia*⁹⁵; zatim 1432. godine kada Ostoja Radosalić iz Drijeva⁹⁶ u svome testamentu navodi da mu je Radak Ketić *omo deli fra minori in Xachum* ostao dužan 18 groša⁹⁷; ponovo, 1433. godine, žena Mateja de Bizija, Dekuša, franjevcima *de Nuoui in Bisce*, testamentom ostavlja 15 perpera⁹⁸; još 1451. godine kada Matko Gojaković oporukom ostavlja 20 perpera za popravak samostana *in Xachum (e) in Bisce*⁹⁹ i naposljetku, 1452. godine *frater Nicola de Bisce de Xachum ordinis fratrorum minorum et guardian dicti loci de Bisce*, primio je 20 perpera iz ostavštine Vlatka Bogdanovića¹⁰⁰.

U podatku iz 1452. godine, a za bolje razumijevanje ove problematike, morao bi biti važan upravo izloženi navod koji spominje gvardijana iz mjesta Bišće. Iz te se činjenice razabire, da se spomenuti franjevački samostan, nekoliko puta u različitim okolnostima zapisan u dokumentima prve polovine 15. stoljeća, zaista nalazio u mjestu Bišće¹⁰¹. Taj je zaključak važan i zbog prethodne spoznaje da se *u dubrovačkim izvorima termin locus, bar u pogledu mjesta srednjovjekovne Bosne, primjenjuje i javlja kao opći naziv u najširem značenju, ali se pod ovim pojmom uvijek podrazumijeva naselje u cjelini*¹⁰².

⁹² Kovačević-Kojić 1995, 36-38.

⁹³ Kovačević-Kojić 1995, 37, bilj. 25; Sivrić, 2005, 46.

⁹⁴ Ćirković 1989, fol. 111-113, 430; Kovačević-Kojić 1995, 37.

⁹⁵ Sivrić 2004, 46.

⁹⁶ Drijeva su poznato srednjovjekovno trgovište na ušću Neretve u kojemu su Dubrovčani imali dominantnu ulogu. Poznat je tako i podatak da je carinska služba u Drijevim, za potrebe nekih franjevačkih samostana u Hercegovini, a tu se spominje i onaj u Bišću, izdvajala jedan do tri modija soli (usp. Tošić 1987, 197).

⁹⁷ Kovačević-Kojić 1995, 37, bilj. 27.

⁹⁸ Kovačević-Kojić 1995, bilj. 24; Sivrić 2005, 47.

⁹⁹ Sivrić 2005, 47. U restituciji podataka o nazivu samostana u ovoj oporuci, od autora umetnuti veznik u bitnome mijenja njegov sadržaj.

¹⁰⁰ Kovačević-Kojić 1995, bilj. 26.

¹⁰¹ Isto 38.

¹⁰² Ista 1978, 141-142.

Da Bišće zaista jest naselje potvrđeno je u još nekoliko drugih srednjovjekovnih dokumenata¹⁰³, između ostalih, primjerice onom iz 1327. gdje stoji da je bosanski ban Stjepan II. Kotromanović došao u dvorac Bišće gdje su ga čekali dubrovački izaslanici s darovima, ili, pak, ispravom Tvrtka I. iz 1382. godine kada taj bosanski kralj, na molbu Dubrovčana, ukida nezakonito uspostavljenu carinarnicu soli u Sutorini kod Herceg Novoga. Dokument je *pisan na Bis'či u Podgradi*¹⁰⁴. Bosanska histriografska literatura, međutim, to Bišće najčešće ubicira kod Blagaja, nedaleko Mostara, jer se navodi i *Bisze sotto Blagay*¹⁰⁵, pa svi ovi podaci dovode u ozbiljnu sumnju tvrdnju da je *Novi de Bisce, Xachum*, ili, pak, *Bisce de Xachum*, uistinu samostan koji se u to vrijeme nalazio na području današnjeg Mostara.

K tome, u prethodno navedenoj oporuci Dekuše iz 1433. godine, franjevački samostan u Bišću zapisan je kao *Novi in Bisce*. Ta je činjenica dala povoda D. Kovačević-Kojić da ga poistovjeti s onim samostanom koji je uz *castrum Novi de Narento*, a spominje se još 1383. godine u jednoj oporuci u Dubrovačkom arhivu¹⁰⁶. Isti je samostan zabilježen i u popisu franjevačkih samostana kod Bartolomeja Pizanskog 1385. godine u kojemu stoji da se nalazio kod grada Novog na Neretvi u župi Luci¹⁰⁷. Danas je prilično pouzdano utvrđeno da se župa Luka prostirala uz donji tok Neretve od Počitelja do Opuzena, a da grad Novi treba izjednačiti s onim što ga je osnovao Stjepan II. Kotromanović 1349. godine, a koji se nalazio, kako se pretpostavlja, u Gabeli ili u Čapljini¹⁰⁸. I iz ovoga, dakle, proizlazi da nastojanje oko ubikacije franjevačkih samostana Bišće ili Novi na prostor srednjovjekovnog Mostara za sada još uvijek nije moguće prihvatljivo argumentirati, a vjerojatno ne stoji ni njihovo poistovjećivanje¹⁰⁹.

To, međutim, dakako ne znači da se na prostoru Mostara u kasnom srednjem vijeku ipak nije nalazio neki treći samostan, a što bi bilo u skladu s općom slikom u gradovima toga doba na prostoru Hercegovine i Bosne. Njemu se, pak, za sada ni po arheološkoj, a ni po kakvoj drugoj sličnoj osnovi nije ušlo u trag. Kao potkrjepa njegovu postojanju može se navesti pismo napuljskoga kralja Alfonsa I. hercegu Stjepanu Kosači iz 1454. godine s kojim je u hercegovu zemlju poslano nekoliko napuljskih franjevaca, a koje je vodio fra Ivan de Sallinis Aureis, biskup iz Ottane na Sardiniji. U pismu se također navodi da se jedan dio franjevačkih misionara smjestio u Ljubuškom, a drugi u naselju Most, na mjestu današnjeg Mostara¹¹⁰. Isti je mostarski

¹⁰³ Vego 1957, 15, 24, 47; Sivrić 2005, 44-45.

¹⁰⁴ Vego 1982, 165-168.

¹⁰⁵ Isti 1957, 15. U takvoj formulaciji spominje se 1423. godine.

¹⁰⁶ Kovačević-Kojić 1995, 37.

¹⁰⁷ Mandić 1968, 228-230.

¹⁰⁸ Vego 1957, 82.

¹⁰⁹ O tome problemu usp. i Nikić 2001, 205-209.

¹¹⁰ Mandić 1968, 20-21. Sivrić pretpostavlja da se ovaj samostan u mostarskom Zahumu navodi i prije od 1454. godine. Prema njegovu mišljenju, Franjevci iz Zahuma spominju se još 1451., 1449. i 1432. godine, no, nije sigurno da li je njihov spomen u tim dokumentima

samostan spomenut i u jednoj kadijskoj presudi iz 1553. godine u kojoj je zapisano da se nalazio u gradskom predjelu koji se tada, kao i danas, zvao Zahum u neposrednoj blizini Starog mosta s desne strane rijeke¹¹¹. Možda je pokazatelj za ubikaciju toga kasnosrednjovjekovnog franjevačkog samostana u Mostaru i prostrano, vjerojatno istovremeno (tzv. *Grčko*) groblje u istome gradskom predjelu čiji su ostaci u više navrata pronađeni tijekom dvadesetog stoljeća¹¹².

5. O mostu u srednjem vijeku¹¹³

Iz dva prije spomenuta povijesna dokumenta, kao i dubrovačkog izvještaja iz 1452. godine, gdje su zapisani *do castelli al ponte de Neretua*¹¹⁴, te iz potvrde posjeda Stjepana Kosače 1454. godine koja spominje *civitatis Pontis cum castris et pertinentiis suis*¹¹⁵, kao i iz već navedenih dubrovačkih kronika, nedvosmisleno je jasno da je na mjestu današnjega obnovljenoga, Staroga mosta u Mostaru, postojao most i u kasnome srednjem vijeku¹¹⁶.

vezan upravo za mostarski Zahum ili je naprosto samo prostorna odrednica (usp. Sivrić 2005, 43-44, 48).

¹¹¹Mandić 1968, 21. Opširnije o franjevačkom samostanu u Mostaru vidi i u: Nikić 2001, 213-216, no, bez novih bitnih podataka za srednjovjekovno razdoblje.

¹¹²Zelenika 1999, 97-101.

¹¹³ U publikaciji *Stari mostovi u Mostaru* (Mostar, 2004.) tiskan je prilog A. Zelenike, Obljetnica grada Mostara (1452.-2002.), str. 29-40. (Pretisak iz časopisa *Hercegovina 8-9* (16-17), Mostar, 2002-2003.) Taj rad, uglavnom rezimirajući problem, raspravlja stanje u dosadašnjim izučavanjima kasnosrednjovjekovnog Mostara koji se u to vrijeme počeo razvijati uz most na Neretvi. U svim bitnim dijelovima, u tom su radu, bez neophodnih citiranja, navedene naše spoznaje koje smo izložili u uvodnim poglavljima elaborata što smo priredili pripremajući se za obnovu Staroga mosta, 2001. godine. S istim kriterijima u tome su prilogu iskorišteni i rezultati naših istraživanja koja su potom uslijedila. Stoga, da ne bismo citirajući češće prilog A. Zelenike, ponavljali tamo izrečene naše stavove, u ovoj raspravi smo taj rad u pravilu ostavili po strani. Jednako smo se i sa sličnom nakanom ponijeli i prema radu K. D. Miletića u istoj publikaciji (str. 41-62).

¹¹⁴ Izvještaj bilježi podatke o pobuni sina Vladislava, protiv oca hercega Stjepana Kosače. Prema tom izvještaju Vladislav je ocu oduzeo neke gradove na Neretvi i južno od nje, a među njima i "dva kaštela s mostom na Neretvi" koji se u popisu navode redom iza Blagaja, pa nema mjesta sumnji da je riječ o kulama i mostu na položaju današnjeg Mostara (usp. Jorga 1899, 465).

¹¹⁵Thallóczy 1914, 398.

¹¹⁶ U dubrovačkom arhivu postoji još nekoliko vijesti o gradnji mosta na Neretvi u 15. stoljeću. Tako je zabilježeno da su Dubrovčani 1466. godine poslali svoga znamenitoga graditelja Paskoja Miličevića (jednoga od graditelja dubrovačkih zidina) s drvenom građom i alatom da sagradi most u Počitelju. Kako u Počitelju i njegovoj okolini danas nema nikakvoga drvenoga mosta, spekuliralo se time, da je Paskoje Miličević produžio put uzvodno uz Neretvu i da je sagradio most u Mostaru (Truhelka 1911, 168-169). Kako je dobro poznato da je mostarski most tada već bio sagrađen (svakako prije 1452. godine), ovakvu Truhelkinu pretpostavku najprije je odbacio Thallóczy (1914, 291-292), a potom i Ćorović (1933, 9).

Izravno to potvrđuje i nekoliko turskih dokumenata iz 1565. i 1566. godine koji u različitim segmentima reguliraju gradnju kamenoga mosta, no, u sadržaju ponekad bilježe i ono što mu je prethodilo ili što je na tom mjestu već bilo izgrađeno¹¹⁷. Tako se u tim dokumentima nalazi podatak da se na položaju gdje se treba graditi novi kameni most nalazio stariji, drveni, koji je trebalo razgraditi i upotrebljivu drvenu građu s njega upotrijebiti pri gradnji novoga, kamenoga¹¹⁸. Ovaj navod izravno potvrđuje činjenicu da se kameni most gradio upravo na mjestu drvenoga, što je potvrđeno i našim nedavnim istraživanjima¹¹⁹. Više podataka u tim dokumentima, međutim, odnosi se na kule koje su s obiju strana rijeke utvrđivale most, a kojima je starost naglašena zapisanom činjenicom da se tu nalaze odvajkada (upotrijebljen je izraz *kadiman*). U vrijeme gradnje kamenoga mosta i one se radikalno obnavljaju i pregrađuju. Pregradnju je najprije uvjetovala denivelacija okolnog terena, jer je luk kamenog mosta bio znatno viši od nadvodne nivelete drvenog prethodnika. S tim u vezi trebalo je nanovo urediti pristupne putove, a s njima i glavna vrata tvrđave. U spomenutim dokumentima, tako se navodi, da su pristupni putovi i ulazna vrata u utvrđenja podignuti naviše, te da su stari pristupi i vrata zatrpani. Na isti su način uređene i obje kule. Stari temelji na kojima su bila njihova vrata su zatrpani, a novi su ulazi uređeni na višem nivou. Čini se da su u to vrijeme bili popravljeni i gornji katovi kula (za koje se navodi da su dotrajale), te da su im sagrađeni i krovovi kojih do tada nije bilo. Možda su upravo ti građevinski zahvati na mostarskim kulama zabilježeni na crtežu francuskog slikara i povjesničara umjetnosti Ch. Yriarte (1832.-1898.) iz polovine 19. stoljeća (Sl. 3), neposredno prije njihove radikalnije rekonstrukcije svršetkom turske i u vrijeme austrijske uprave.

O izgledu i karakteru kasnosrednjovjekovnoga prijelaza mostom preko Neretve, spomenute turske isprave, dakle, osim nekoliko činjenica, ne nude drugih bitnih obavijesti. O tome kako je on mogao izgledati, ponešto se još dade isčitati i iz zabilješki nekolicine putopisaca, koje su nastale oko sto godina kasnije nakon što je u upotrebi bio kameni most.

Značajan podatak u tom smislu donosi turski zemljopisac Hadži Kalfa (Katib Čelebija) u 17. stoljeću koji je zabilježio *da je srednjovjekovni most bio drven, visio je na lancima, i pošto nije bio utvrđen na stupovima, tako se tresao da se preko njega samo sa smrtnim strahom prelazilo*¹²⁰. Malo kasnije, o izgledu srednjovjekovnoga mostarskoga mosta, pozivajući se na priče i zapise

¹¹⁷ Vasić 1977, 189-195; Polimac 1977, 109-114.

¹¹⁸ U turskim dokumentima se navodi da je taj drveni most sagrađen za vrijeme sultana Mehmeda II. El Fatiha (=Osvajača) koji je vladao 1444., pa potom ponovo od 1451. do 1481. godine, a što je podudarno s najstarijim do sada poznatim pisanim podacima o mostu iz 1452., odnosno 1454. godine. Prema našim istraživanjima, a to ćemo nastojati pokazati i u ovoj radnji, drveni most je znatno stariji od tog vremena. Sagrađen je krajem 14. ili početkom 15. stoljeća. Turci su Mostar osvojili oko 1470. godine, pa se podatak o njegovoj gradnji u vrijeme sultana Mehmeda II. vjerojatno odnosi na njegovu rekonstrukciju u zadnjem desetljeću vladavine toga sultana.

¹¹⁹ Peković / Milošević / Kovačević 2003, 77-79, sl. 23.

¹²⁰ Čelić / Mujezinović 1998, 229.

Sl. 3. Ch. Yriarte, *Mostar* polovinom 19. stoljeća

starijih latinskih (tj. dubrovačkih) povjesničara, pisao je i turski putopisac Evlija Čelebija¹²¹ kada je 1664 / 1665. godine pohodio ove prostore. Opisujući izgled toga mosta navodi: *u ovome šeheru je u starinsko vrijeme bio most preko rijeke Neretve s jedne strane na drugu, i to na jakom gvozdenom lancu u debljini čovječijeg stegna i od toga doba mu je ostalo ime*. Prema izvještajima tih putopisaca, mostarski srednjovjekovni most je bio viseći, sagrađen od drveta, no, zbog nepostojanja ukrućenja (drvenih stupova zabodenih u korito ili sidrenih spona vezanih za obalu), bio je vrlo slab i nestabilan, vjerojatno s velikim okomitim i vodoravnim pomicanjima u trenutku opterećenja. Međutim, i takav je koristio u prvim godinama turske okupacije, u vrijeme kada su vršena daljnja osvajanja u zapadnoj Hercegovini i u dijelovima južne Dalmacije.

S osloncem na zapisane podatke turskih putopisaca, izgled srednjovjekovnog mosta pokušao je rekonstruirati M. Gojković¹²², oslanjajući se na prijedloge Violet-le-Duca o mogućem izgledu obalnih nosivih konzola drvenih srednjovjekovnih mostova¹²³.

Prema mišljenju M. Gojkovića, materijalni ostaci toga srednjovjekovnog mosta zabilježeni su oko 10 m nizvodno od današnjega, na lijevoj obali

¹²¹ Čelebi 1979, 464.

¹²² Gojković 1966, 51-62.

¹²³ Viollet-le-Duc 1996, 281-282.

Neretve, na litici, uz malu kulu Hercegušu, ispod donedavne zgrade Muzeja Hercegovine¹²⁴. Navodi se da se tu nalaze ostaci zidova, nesumnjivo iz vremena prije dolaska Turaka, te da su petnaestak metara visoko iznad ljetnog riječnog vodostaja. Među ostacima tih zidova prepoznat je i onaj dio koji je služio kao uporište srednjovjekovnom mostu na lijevoj obali, a kako se navodi, vide se i dvije rupe gdje su navodno bili pričvršćeni lanci. Uvidom na terenu, danas ovaj podatak nije provjerljiv, no, na tome mjestu koje se spominje, vidljive su tek puškarnice i otvori za topove manjeg kalibra.

Na suprotnoj obali, pak, nema nikakvih ostataka koji bi s ovima, ukoliko su bili dio mosta, stajali u sistemu, pa se pretpostavlja da su uništeni prilikom gradnje današnjeg krilnog, potpornog zida turskoga mosta¹²⁵. No i osim toga, ovakva pretpostavka o položaju srednjovjekovnoga drvenoga mosta ne izgleda suviše vjerojatna, jer bi u tom slučaju taj most ostao izvan obrambenog sistema kojega su tvorile velike kule i pripadni im bedemi na lijevoj i desnoj obali rijeke. Položaj toga mosta, dakle, svakako je trebalo tražiti na način da ga je spomenutim utvrdama bilo moguće braniti. Takvu pretpostavku koju smo iznijeli u našem konzervatorskom elaboratu 2001. godine, potvrdili smo i kasnijim istraživanjima kada je utvrđeno da je srednjovjekovni drveni most bio upravo na mjestu gdje je kasnije bio sagrađen kameni¹²⁶.

Tijekom 16. stoljeća drveni srednjovjekovni most je sasvim izvjesno već bio dotrajavao, a kako se vjerojatno i grad ubrzano razvijao, posebno po okončanju turskih osvajanja u zapadnoj Hercegovini, bila je nužna gradnja novog solidnijeg mosta. Po izvršenim pripremama, a na zahtjev tadašnjih stanovnika Mostara, gradnju novoga mosta odobrio je i naredio sultan Sulejman Veličanstveni. Kasniji podaci potvrđuju da je ta sultanova naredba ostvarena do 1566. godine, kada je most bio i završen¹²⁷.

Taj, pak, most i pripadne mu kule, poslije su više puta prepravljane i dograđivane o čemu je ostalo svjedočanstvo i u dvama isklesanim natpisima, uzidanim na lijevom potpornjaku uzvodno od mosta. Na jednom je ispisano: *Džisri bina sene 974. - Kulle bina sene 1087*, tj. *Most je sagrađen 974. (=1566.) - Kule su sagrađene 1087. (=1676.)*, a na drugom: *Dovršeno u godini 1150. (=1737.)*. Štoviše, ti se natpisi nalaze na dijelu potpornog zida koji nije građevinski spojen s glavnim potpornjem mosta, nego je na njegovu dijelu koji je kasnije dograđen, vrlo vjerojatno zbog erozije obale koja je prijetila urušavanjem mosta. Ti natpisi, dakle, bilježe obnove mosta i utvrđenja na

¹²⁴ Kujačić 1960, 207; Čelić / Mujezinović 1998, 230.

¹²⁵ Istraživanjima A. Zelenike i A. Ratkovića na mostarskom mostu utvrđeni su ostaci masivnoga zida u podzemlju na lijevoj obali. Oba istraživača pretpostavili su da je tu riječ o sjevernoj kuli uz nekadašnji viseći most koja je stajala kao pandan Herceguši s južne strane (citirano prema: Miletić 2004, 48-50). Našim istraživanjima je utvrđeno da je zid sa sjeverne strane potporni i vodoodbrambeni zid visećega i drvenoga kasnosrednjovjekovnoga mosta, dok je kula Herceguša, za koju se sve donedavno dugo držalo da je najstariji dio mostarskih utvrđenja (usp. Rajković 1983, 101-103, Ratković 1984, 75-78), tek pregradnja fortifikacija iz 16. ili 17. stoljeća (Peković / Milošević / Kovačević 2003, 82, sl. 23).

¹²⁶ Peković / Milošević / Kovačević 2003, 65-80, sl. 23.

¹²⁷ Vasić 1977, 189-195; Polimac 1977, 109-114.

njemu u 16. i 17. i 18. stoljeću, a kako su uzidani na lijevoj strani, moguće je da bilježe i popravak kule na toj strani obale. Riječ je vjerojatno o kuli Herceguši, a dijelom možda i o Tari koja je kroz cijelo vrijeme turske vlasti služila kao barutana¹²⁸. Konzervatorskim i arheološkim istraživanjima, obavljenim 1982. godine, na toj kuli i na još nekoliko položaja u sklopu mostarskog utvrđenja na desnoj obali Neretve, nedvosmisleno je utvrđeno da je cijeli taj fortifikacijski sustav nasljeđe iz kasnosrednjovjekovnog vremena, te da je u dobroj mjeri do danas sačuvan, uprkos kasnijim građevinskim intervencijama¹²⁹. Takve su rezultate generalno potvrdila i naša istraživanja provedena od 2002. do 2004. godine, a čije smo rezultate u formi izvještaja već prezentirali¹³⁰.

Za vrijeme turske uprave radikalne građevinske zahvate, dakle, doživio je cijeli sklop utvrđenja uz mostarski most na objema obalama Neretve. Iako u cjelini izvedbom jasno očituje srednjovjekovni način fortificiranja, pregradnje i dogradnje u doba turske vlasti, obavljene tijekom 17. i 18. stoljeća, (osobito za vrijeme Kandijskog rata kada Mostar zbog sve češćih zalijetanja kršćanskih vojski u Hercegovinu dobiva dominantnu odbrambenu zadaću¹³¹), nisu bitno narušile u srednjem vijeku zamišljeni tvrđavski koncept, no, doprinijele su tome da je cijeli njegov današnji izgled dobrim dijelom u duhu islamske graditeljske tradicije.

Rezimirajući na kraju prvoga dijela ove radnje raspoložive i do danas nam poznate pisane povijesne podatke, o nastanku i razvoju srednjovjekovnog Mostara, u prilici smo izreći slijedeće:

1. Na prostoru današnjega Mostara vrlo su skromne potvrde naseljenosti ovoga prostora u prapovijesnom, antičkom i ranosrednjovjekovnom vremenu.

2. U srednjem vijeku cijeli ovaj prostor je dio župe (ili županije) Večerić (ili Večenike) koja je bila u sastavu Humske zemlje kojoj je političko i gospodarsko središte u Blagaju na izvoru Bune u južnome dijelu Mostarskog (ili Bišćeg) polja.

3. Promijenjene strateške, političke i prometne prilike na čitavu prostor Hercegovine polovinom 15. stoljeća uvjetuju gradnju novoga prijelaza mostom na, za to, najpovoljnijem položaju. Odabran je onaj na Humskoj Sutjesci, na mjestu današnjeg Mostara, pa se u petom desetljeću 15. stoljeća na tom mjestu, s obje strane Neretve grade kule (na lijevoj obali Nebojša, a na desnoj Cimski grad) između kojih je rastegnuta (i na debeli željezni lanac obješen) drveni most.

4. Turci osvajaju Mostar oko 1470. godine i u njemu organiziraju vojno uporište za daljnja osvajanja u zapadnoj Hercegovini i Dalmaciji. Za vrijeme

¹²⁸ Kujačić 1960, 208.

¹²⁹ Ratković 1991, 67-77.

¹³⁰ Peković / Milošević / Kovačević 2003, 63-102.; Milošević / Kovačević 2004, 97-114.

¹³¹ Sa zadaćom obrane Mostara ili njegove predstraže (možda i izvidnice) u to vrijeme je na brdu Hum, nekoliko stotina metara jugozapadno od Staroga mosta, sagrađena manja okrugla kula bez prozora, no, s brojnim puškarnicama u dva reda. U dobroj je mjeri do danas sačuvana (Zelenika 1987, 141-150).

turske uprave uz utvrđenja na mostu, osobito na lijevoj obali Neretve, počinje se razvijati trgovačko-zanatsko središte u kojemu je začetak današnjega Mostara. Most sagrađen u srednjem vijeku i nadalje spaja dvije obale Neretve. Turci ga djelomično popravljaju i njime se koriste do polovine 16. stoljeća.

5. Uz dotrajali drveni (viseći) most, po nalogu sultana Sulejmana Veličanstvenoga, započeta je 1557. godine gradnja jednolučnoga kamenoga mosta koji je vjerojatno izveden po projektu onodobnoga glasovitoga turskoga graditelja Kodže Mimara Sinana, a do 1566. godine izveo ga je i sagrađio njegov učenik i pomoćnik Mimar Hayreddin.

6. Srednjovjekovne kule na obalama koje su s obje strane branile pristup mostu, u vrijeme turske uprave, a osobito u vrijeme Kandijskoga rata, više su puta pregrađivane i dograđivane, no, u osnovi, do danas su sačuvale sve bitne osobine koje su im, po zahtjevu hercega Stjepana Vukčića Kosače, dali srednjovjekovni graditelji u petom desetljeću 15. stoljeća.

6. Rezultati arheoloških istraživanja

Poznati povijesni podatci nisu nam, dakle, dovoljni da bi se razumjela problematika vezana za početak gradnje i razvoj fortifikacijskih sklopova koji na objema obalama Neretve utvrđuju i brane mostarski most. Iz tih podataka danas, naime, još uvijek nije pouzdano utvrđeno kada je započeta njihova gradnja, a isto tako nije potpuno jasno, da li je cijeli taj, vrlo ambiciozni graditeljski sklop, sagrađen u jednom trenutku i po jednoj zamisli. Kako je osnovna svrha spomenutim utvrđenjima na lijevoj i desnoj riječnoj obali zaštita mosta, uglavnom se pretpostavljalo, da je sve sagrađeno odjednom i to s osnovnom idejom, da se na relativno povoljnom strateškom položaju premosti rijeka koja je zbog obilnog vodotoka tijekom cijele godine i dubokog korita u gotovo svim njenim dijelovima, dugo vremena bila nesavladiva prometna prepreka.

Odgovore na ova i slična pitanja nisu pružila ni konzervatorska ni arheološka istraživanja koja su u posljednjih pedesetak godina na ovom položaju vršena više puta, a koja su u osnovi imala dvije zadaće:

1. Tim je radovima trebalo istražiti i sanirati oštećenja na mostu i pripadnim mu utvrdama, te provjeriti podatke o njihovim gradnjama koji su parcijalno sačuvani u izvješćima kasnijih putopisaca i u nepovezanim povijesnim vrelima. Takva istraživanja i zaštitni radovi vršeni su od 1954. do 1957. i ponovo 1963. godine. Prvim zahvatom podzidani su i konsolidirani temelji mosta i riječne obale koje je Neretva već u znatnoj mjeri bila podlokala, a izvršeno je i injektiranje uporišnih dijelova mosta, zajedno s potpornjima. U radovima iz 1963. godine injektiran je luk mosta i zamijenjeni su oštećeni kameni blokovi. Manja oštećenja popravljena su žbukom od bijelog cementa i mljevenog kamena, istoga onoga od kojega je i most bio izgrađen.

2. Arheološkim istraživanjima, provedenim 1982. godine, trebalo je raščistiti nedoumice o vremenu gradnje utvrda koje su branile most. Vršena su

samo u većem, istočnom sklopu na lijevoj obali, a manjim istražnim sondama obuhvaćeno je šest mikropoložaja: unutrašnjost kulâ Tara i Herceguša, unutrašnjost Sultan Selimova mesdžida, prostor Lapidarija (nekada magaza) koji se nalazio pred kulom Tarom, unutrašnjost medrese (tada zgrada Muzeja Hercegovine), te unutrašnjost Čejvan Čehajine džamije. Pokretni arheološki nalazi, iskopani tim istraživanjima, kao ni ukupni rezultati, nisu pružili nove bitne podatke o prvom vremenu izgradnje utvrđenja uz most¹³².

Spoznajama iz naših arheoloških iskopavanja koja su provedena na mostu i pripadnim mu utvrdama na objema obalama Neretve između 2002. i 2004. godine, u prilici smo u bitnim elementima dopuniti i djelomično promijeniti sliku razvoja srednjovjekovnog Mostara koja se uvriježila temeljem ukupnih dosadašnjih istraživanja. Arheološki i konzervatorski zahvati predviđeni ovim programom imali su za svrhu ponovo potražiti odgovor na pitanje kada su podignute mostarske utvrde. Njima je, također, omogućen i uvid u stanje i kvalitetu temelja svih tvrđavskih objekata. Postignuti rezultati omogućili su i novu regulaciju podzemnih voda koja je vidno ugrožavala sve građevine u utvrdama, a isto tako i optimalno projektiranje nove komunalne infrastrukture koju je bilo nužno nanovo instalirati.

Istraživanja su provedena u tri dijela i to kao sondažna arheološka istraživanja, pa arheološka istraživanja u sklopu obnove mosta, te istraživanja u sklopu obnove kula. Na taj način, u spomenutom vremenskom razdoblju u potpunosti je istražen sav raspoloživi prostor u unutrašnjosti utvrđenja na objema obalama Neretve.

Spomenutim istraživanjima postignute su značajne nove spoznaje o starijim (srednjovjekovnim) razdobljima mostarskih utvrda i mostova koji su ih povezivali. Utvrđeno je tako, da su kule na objema obalama najstarije građevine na lokalitetu, dok su sve ostale zidane strukture na njih naknadno dograđivane. U prvoj fazi izgradnje kule su kao slobodnostojeći objekti u prostoru osiguravale prijelaz preko rijeke koji se tada među njima, najvjerojatnije odvijao rastegnutom žičarom. Potom je prostor na lijevoj obali bio dodatno fortificiran utvrdom peterkutnog oblika koja se jednim krajem naslonila na stariju polukružnu kulu (današnja Tara), a drugim je nadvisila obalu rijeke. Takva je utvrda nadzirala najstariji mostarski most koji je bio viseći, rastegnut između usađenih masivnih drvenih stupova složenih u obliku slova A i dodatno u temeljima moćno obzidanih. Viseća konstrukcija mosta vjerojatno je bila obješena na užad s hodnom površinom od drvenih dasaka, međusobno sapetih konopima. (Sl. 4).

Viseći most zamijenio je potom masivniji i za promet sigurniji drveni most koji je preslojio zidane temelje prethodnika (Sl. 5). Moćne višestruko uslojene drvene konzole koje su postupno izlazile iz obale i nadvisivale rije-

¹³² O prethodnim istraživanjima Staroga mosta u Mostaru usp.: Muhibić 1889; Neidhardt / Čelić 1953; Zdravković 1953; Izvještaj o radu, 1965; Krsmanović / Dolarević / Langof 1967; Marić 1972; Hasanefendić 1980; Ratković 1984; Ratković 1985; Pašić 1995. Istraživanja A. Ratkovića, u sondama uz južni bedem i kulu Hercegušu u utvrđenju na lijevoj obali bilježe nalaze keramike iz 14.-15. stoljeća (usp. Ratković 1985, 153).

ku, dodatno su bile visoko obzidane nabojem od vapna i kamena, a po vertikalni još i međusobno povezane velikim željeznim klinovima (Sl. 6). Tako uređena osnova drvenoga mosta kasnoga srednjega vijeka ostala je sačuvana u otisku, u temeljnim nosačima turskoga kamenoga mosta na obje riječne obale (Sl. 7 i 8). Danas je konzervirana i muzeološki prezentirana u podzemlju utvrda uz mostarski most. Taj drveni mostarski most u svome je vijeku bio nekoliko puta popravljan, a trajao je do polovine 16. stoljeća, kada ga je zamijenio kameni jednolučni most, dovršen 1566. godine, upravo na trasi drvenoga prethodnika. Jednako kao most i utvrde koje su ga čuvale imale su nekoliko faza izgradnje i dograđivanja¹³³.

Prilikom arheoloških istraživanja na lokalitetu Stari most u Mostaru pronađeno je više desetaka vrlo zanimljivih predmeta, prvenstveno iz sloja koji prethodi vremenu turske vlasti i, što je osobito vrijedno, još i 22 uzorka drvenih greda (18 borovih i 4 hrastove). Skupljeni su u različitim stratigrafskim slojevima, a po prvotnoj funkciji pripadaju dvjema skupinama: jedna predstavlja ostatke greda drvenih mostova, a druga ulomke drvenih serklaža, greda i nadvoja iz kula Tare i Helebije.

Većina drvenih uzoraka ulomci su dobro sačuvanih greda kojima se u presjeku jasno vide godovi, dok su tek dva primjerka u potpunosti karbonizirani ostaci. Starost svih pronađenih drvenih ostataka je analizirana. Dendrokronološka mjerenja su obavljena na Cornell University u New Yorku¹³⁴, a ¹⁴C analize na Institutu Ruđer Bošković u Zagrebu¹³⁵. Dendrokronološkim mjerenjima ispitano je 16 uzoraka, a ¹⁴C analizom osam. Na šest uzoraka obavljene su obje analize koje se gotovo u potpunosti podudaraju.

Uzorci označeni brojevima od 2, 3, 4, 5 i 15 pripadaju drvenim konstrukcijama mostova na lokalitetu, broj 18 nadvoju nad prozorom u kuli Helebija, a uzorci 7, 9, 10, 11, 12, 13 i 14 drveni su serklaži izvađeni iz sredine zidne strukture kule Tara koji su ondje bili uzidani u vrijeme njezine izgradnje i kasnijih pregradnji (Sl. 9)¹³⁶.

¹³³ O tome usp. Peković / Milošević / Kovačević 2003, 63-102; Milošević / Kovačević 2004, 97-114.

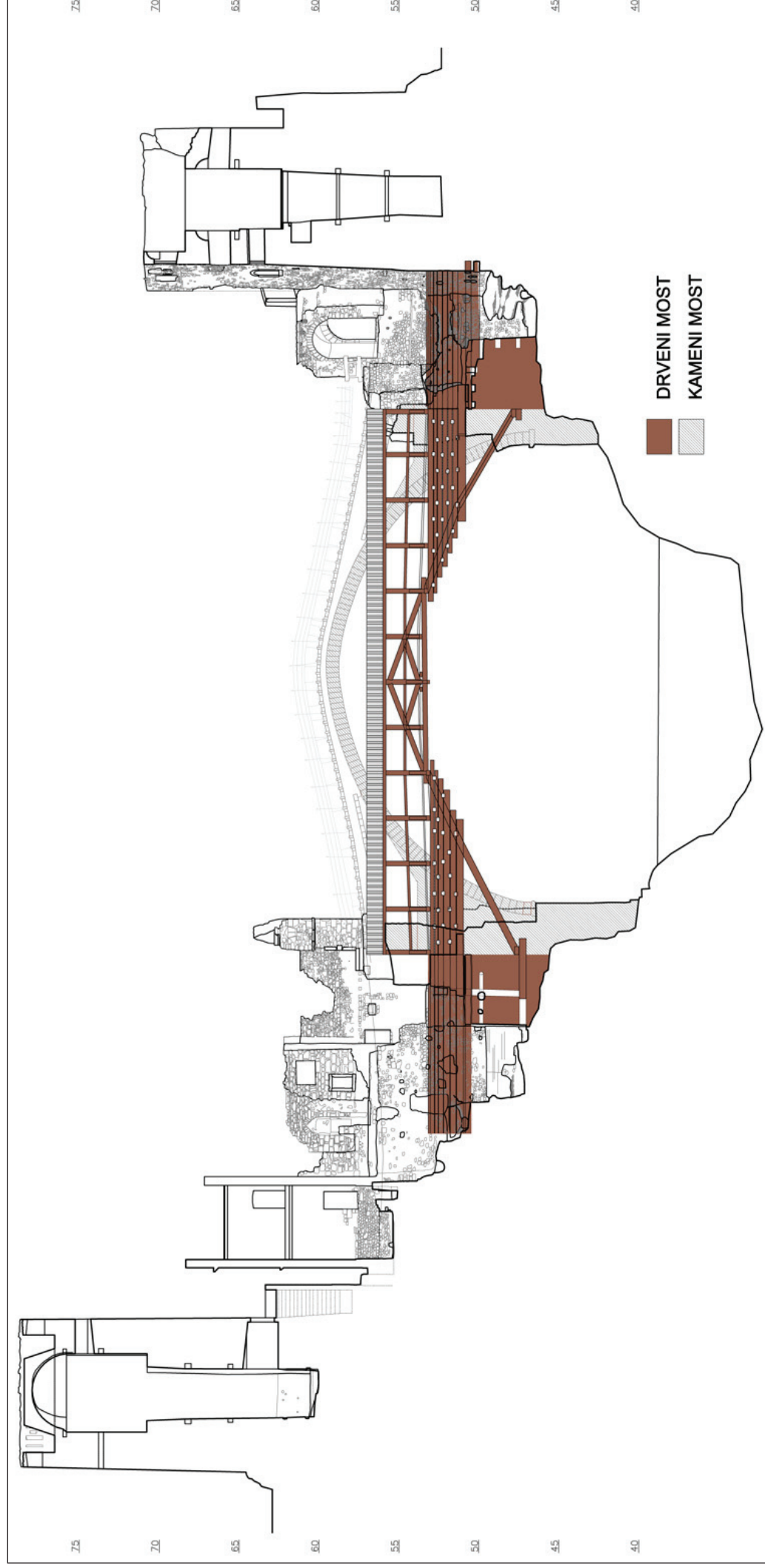
¹³⁴ Glavni istraživač je Peter Ian Kuniholm, Professor of Archaeology and Dendrochronology, Malcom and Carolyn Wiener Laboratory for Aegean and Near Eastern Dendrochronology.

¹³⁵ Glavni istraživač je prof. dr. sc. Bogomil Obelić. Usp. i: Obelić / Peković / Barešić / Krajcar / Bronić 2004; Obelić / Krajcar / Bronić / Barešić / Peković / Milošević 2006.

¹³⁶ Brojevi uzoraka i oznake na gredama preuzeti su iz *Arheološkog elaborata* (poglavlje: *Uzorci*) kojega su 2004. godine složili istraživači Željko Peković, Ante Milošević i Nela Kovačević.

Sl. 4. Grafički prikaz prijedloga rekonstrukcije i položaja kasnosrednjovjekovnog visećeg mosta u Mostaru (prema ideji Ž. Pekovića obradila Ž. Buško)

Sl. 5. Grafički prikaz prijedloga rekonstrukcije i položaja kasnosrednjovjekovnog drvenog mosta u Mostaru (prema ideji Ž. Pekovića obradila Ž. Buško)

Sl. 6. Masivni željezni klinovi drvenoga kasnosrednjovjekovnoga mosta, preostali u šuplinama zidova

Sl. 7. Ostaci zidanih temelja drvenoga kasnosrednjovjekovnoga mosta na lijevoj obali

Sl. 8. *Ostaci zidanih temelja drvenoga kasnosrednjovjekovnoga mosta na desnoj obali*

7. Rezultati analiza ostataka od drveta

7.1. Ostatci greda drvenih mostova

Uzorak br. 5 pripada gredi br. VIII s lijeve obale Neretve¹³⁷ koji je najdublje je pronađeni ulomak *in situ* (kota 50,89 m / nm). Otkopan je u zemljanom nasipu koji je arheološko-stratigrafski određen kao sloj koji je pripadao visećem mostu (Sl. 10). Riječ je o dva ulomka iste grede sa sačuvanim dijelom jezgre¹³⁸. U njoj su se nalazila i dva željezna klina. Po vrsti pripada boru izuzetno sporoga rasta.

¹³⁷ Većina greda iz konstrukcija drvenih mostova vremenom je istrula. Indiciraju ih, međutim, otisci ostali u zidanoj masi koja ih je učvršćivala i *in situ* pronađeni željezni klinovi koji su ih spajali. Sve grede koje smo uspjeli identificirati dobile su oznaku rimskim brojem, dok su pripadni im željezni klinovi dobili oznaku grede i vlastitu oznaku arapskim brojem. Evidentirani položaji greda i svi pronađeni klinovi (uvedeni u popis pokretnih arheoloških nalaza) detaljno su dokumentirani i ucrtani u tlocte i presjeke nalazišta. Sve je dio spomenutoga *Arheološkoga izvještaja*. Dio pronađenih željeznih klinova donacijom je restauriran u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu i danas je izložen u Muzeju Staroga mosta u Mostaru.

¹³⁸ Veličina ulomaka uzorka 5 jest: a. 0,80 m x 0,12 m x 0,19 m, b. 1,83 m x 0,17 m x 0,15 m

Sl. 10. *Karbonizirana greda (uzorak br. 5) in situ u zemljanom nasipu na lijevoj obali Neretve*

Analizom ^{14}C utvrđena starost grede je 980 ± 65 godina, a odgovara rasponu kalibracije od 990. do 1060. godine (27,8%), odnosno od 1070. do 1160. godine (40,5%).¹³⁹

Za dendrokronološka mjerenja iz ove je grede izdvojeno 5 uzoraka koji svi na sebi imaju i god sa srčikom. Dendrokronološki datum za posljednje godine koji su na uzorcima sačuvani kreće se od 1001.-1082. godine¹⁴⁰, što je podudarno s rezultatom ^{14}C analize.

Pronađena kronologija godina na ovome mostarskom uzorku nema nikakve sličnosti s referentnom Egejskom kronologijom, a niti s Germanskom kronologijom jele Bernda Beckera. Također nisu uočene ni moguće usporedbe s nedatiranim četinarskim kronologijama koje posjeduje Cornell University. Jedina moguća podudarnost vidljiva je prema sjevernotalijanskoj kronologiji smreke Anne Becker iz godine 1002. godine¹⁴¹, zbog čega je moguće pretpostaviti porijeklo ove grede iz Mostara upravo iz tih smrekovih šuma koje se nalaze oko 600

¹³⁹ Oznaka ^{14}C analize uzorka 5 jest Z-3321.

¹⁴⁰ Oznaka dendrokronološke analize uzorka je MOS 5A-E. Godina posljednjeg goda prema dendrokronološkom mjerenju za pojedine uzorke je sljedeća: MOS 5A - 1082. godina, MOS 5B - 1009. godina, MOS 5C - 1001. godina, MOS 5D - 1050. godina, MOS 5E - 1052. godina.

¹⁴¹ Dendrokronološki pokazatelji za podudarnost tih uzoraka su sljedeći: t-rezultat 4,29, preklop 175 godina, točnost 57,8%, d-rezultat 33,3.

km sjeverozapadno od nalazišta. U dosadašnjim dendrokronološkim mjerenjima ovo je prva uočena zapadnobalkansko - sjevernotalijanska podudarnost.

Uzorci br. 15 (ulomak grede br. IX)¹⁴² i br. 3 (ulomak grede br. VII)¹⁴³ također pripadaju dijelu utvrđenja na lijevoj obali Neretve. Pronađeni su na koti 51,18 m / nm i nalazili su se u sloju koji je sigurno pripadao drvenom mostu. Pronađeni su, naime, u šupljinama koje su nastale truljenjem konstrukcije drvenog mosta, a koja je ostala obzidana u upornjacima kamenog mosta iz 1566. godine. U tim je šupljina *in situ* pronađeno i mnoštvo željeznih klinova različite veličine koji su spajali grede drvenog mosta.

Analizom ¹⁴C utvrđena starost uzorka br. 15 je 585±65 godina pri čemu je mogući raspon kalibracije od 1300. do 1370. godine 46,6 %, a od 1380. do 1420. godine 24,4 %¹⁴⁴. Istom analizom utvrđena je starost uzorka br. 3 od 395±65 godina, pri čemu je mogući raspon kalibracije od 1440. do 1530. godine 45,1 %, a od 1570. do 1630, 23,1 %¹⁴⁵.

Dendrokronološka mjerenja ovih dviju greda koje pripadaju brzo rastućem drveću, a kojima u presjeku nedostaje vrlo malo godina, uprkos rezultatima ¹⁴C analize, pokazala su da su uzorci približno istovremeni.

Dendrokronološka datacija posljednjega goda uzorka br. 15 je 1388. godina i to za god koji završava u 1385. godini¹⁴⁶, dok godovi na uzorku br. 3 završavaju u 1367. i 1388. godini¹⁴⁷.

Dendrokronološka datacija uzoraka br. 15 gotovo se u potpunosti preklapa s radiokarbonskom datacijom, dok se rezultati mjerenja kod uzorka br. 3 ne podudaraju. Budući su se oba nalazila unutar temelja kamenog mosta, sagrađenog 1566. godine, nužno moraju biti stariji od toga mosta i, dakako, vjerojatno istovremeni. Stoga bi za uzorak br. 3 (koji je bio ili zagađen ili nedovoljan) trebalo ponoviti ¹⁴C analizu koja je dala ponešto drugačiji rezultat od onoga dobivenog dendrokronološkim mjerenjima.

Uzorak br. 16 pronađen je *in situ* na lijevoj obali Neretve, uz istočni ugao zidanog piona visećeg mosta na koti 50,30 m / nm¹⁴⁸. Predstavlja ga ostatak karbonizirane grede. Dvjema obavljenim analizama ¹⁴C utvrđena mu je starost od 805±65 godina, s rasponom kalibracije od 1170. do 1275 (68,2 %) godine¹⁴⁹.

Uzorak br. 4 pronađen je u utvrdi na lijevoj obali Neretve na koti 53,69 m / nm. Čine ga dva ulomka iste hrastove grede koja je bila u zemljanom nasipu, u temeljima recentnih građevina izgrađenih uza sami most¹⁵⁰.

¹⁴² Veličina ulomka uzorka 15 jest 1,15 x 0,23 x 0,20 m.

¹⁴³ Veličina ulomka uzorka 3 jest 0,70 x 0,28 x 0,20 m.

¹⁴⁴ Oznaka ¹⁴C analize uzorka br. 15 jest Z-3317.

¹⁴⁵ Oznaka ¹⁴C analize uzorka br. 3 jest Z-3319.

¹⁴⁶ Oznaka dendrokronološke analize uzorka 15 jest MOS 1.

¹⁴⁷ Oznaka dendrokronološke analize uzorka 3 je MOS 3 i 6. Podudaran je s borovim u šumama Grevene u srednjoj Grčkoj, Monte Pollina na jugu Italije, kao i s osnovnom kronologijom egejskog bora u 115 godišnjem rasponu.

¹⁴⁸ Veličina ostatka karbonizirane grede označene kao uzorak 16 jest 0,11 x 0,08 x 0,10 m.

¹⁴⁹ Oznaka ¹⁴C analize karboniziranog uzorka br. 16 jest Z-3441.

¹⁵⁰ Veličine ulomka su: a. 0,41x 0,07 x 0,10 m, b. 0,20 x 0,06 x 0,06 m.

Analizom ^{14}C utvrđena mu je starost od 220 ± 60 godina, s rasponima kalibracije od 1630. do 1690. godine 22,3 %, od 1720. do 1820. godine, 33,5% i od 1920. do 1950. godine 9,4 %¹⁵¹.

Dendrokronološkim mjerenjem utvrđeno je da mu je posljednji postojeći god iz 1716. godine¹⁵². Budući da nema bjelike može mu se dodati još 26 ± 9 godina, što bi značilo da je iz 1742 ± 9 godine, a s obzirom da mu nedostaje značajniji dio srčike možda je i nešto mlađi. Iako mu je raspon godova od 64 godine kratak, podudarnost s rezultatima analize ^{14}C vrlo je dobra.

U zemljanom nasipu na desnoj obali Neretve *in situ* je pronađen samo jedan ulomak drvene grede od hrastovine¹⁵³. Označen je kao uzorak br. 2, a pronađen je na koti 52,25 m / nm.

Analizom ^{14}C utvrđena mu je starost od 415 ± 65 godina¹⁵⁴.

Dendrokronološki datum za posljednji postojeći god na uzorku je 1480. godina¹⁵⁵. Budući da nema bjelike prihvatljiva tolerancija je od 26 ± 9 godina što nam daje 1506 ± 9 godinu¹⁵⁶.

Ovaj komad hrastovine nađen je u sloju koji je na nivou hodne plohe drvenog mosta pa vjerojatno pripada jednoj od faza njegova popravka prije 1566. godine.

7.2. Ostaci drvenih serklaža, greda i nadvoja iz kula Tare i Helebije

7.2.1. Kula Helebija

Uzorak br. 18 izdvojen je iz nadvoja najsjevernijeg prozora istočnog pročelja kule Helebije na desnoj obali Neretve (kota 67,16 m / nm)¹⁵⁷. Prema konzervatorskim istraživanjima, taj dio Helebije je naknadna dogradnja kada je kula postala vojna karaula ili je imala stambenu namjenu. Riječ je o dva ulomka hrastove grede kojima je starost utvrđena samo dendrokronološkom analizom¹⁵⁸.

Na jednom od tih hrastovih natprozornika pravokutnog presjeka, posljednji postojeći god je iz 1795., a na drugom iz 1796. godine. Budući da ovaj

¹⁵¹ Oznaka ^{14}C analize uzorka br. 4 jest Z-3320

¹⁵² Oznaka dendrokronološke analize uzorka br. 4 jest MOS-4. Najbolja usporedba mu je s Yugo 1619. Dendrokronološko preklapanje uzoraka $t=5,73$, $n=64$, koeficijent 73%, d- rezultat 131,9) Aegean Oak i Thessaloniki / Thrace.

¹⁵³ Sačuvani dio uzorka 2 ima veličinu od $0,69 \times 0,08 \times 0,07$ m.

¹⁵⁴ Oznaka analize ^{14}C uzorka br. 2 jest Z-3318, raspon kalibracije od 1420. do 1530. godine 53,9 % i od 1590. do 1630. godine 14,3%.

¹⁵⁵ Oznaka dendrokronološke analize uzorka br. 2 jest MOS 2.

¹⁵⁶ Odgovaraju mu kronologije uzoraka iz Serresa u sjevernoj Grčkoj (Mehmet pašina džamija, Zincirli džamija), Soluna (Hg. Sofia) i Trakije.

¹⁵⁷ Veličine hrastovih nadvoja prozora s oznakom uzorka br. 18 jesu: a. $0,25 \times 0,12 \times 0,11$ m, b. $0,25 \times 0,11 \times 0,10$ m.

¹⁵⁸ Oznaka dendrokronološke analize uzorka br. 18 jest MOS 7 i 8. Najbolja usporedba mu je s kronologijom hrasta iz iste godine: uzorak Yugo 1619, iz sjeverne i srednje Grčke, te Turske i područja Crnog mora.

drugi nema bjelike može mu se dodati još 26 ± 9 godina, što bi značilo da je iz 1822 ± 9 godine.

7.2.2. Kula Tara

Iz zidova kule Tare na lijevoj obali Neretve izdvojeno je više uzoraka drvenih serklaža od borovih greda koji su pronađeni na različitim visinama. Postavljeni su u vrijeme gradnje kule i zatvoreni u zidnoj masi, pa su dobri pokazatelji za datiranje pojedine njene faze.

U prizemlju kule, prigodom arheoloških istraživanja pronađena je *in situ* karbonizirana greda označena kao uzorak br. 17 (Sl. 11)¹⁵⁹. Pronađena je na koti 60,55 m / nm, a nalazila se 15 cm iznad podnice. Svojim krajevima upirala se u nasuprotne zidove kule. Analizom ¹⁴C utvrđena joj je starost od 580 ± 65 godina, što odgovara rasponu kalibracije od 1300. do 1370. godine (43,6 %) odnosno od 1380. do 1420. godine (24,4 %)¹⁶⁰.

Uzorci br. 10 i 11 izdvojeni su iz sjevernog i južnog dijela zapadnog pročelja kule, na koti 65,57 m / nm¹⁶¹. Riječ je o najnižem nivou pronađenih, djelomično sačuvanih serklaža.

Uzorak br. 10 (Sl. 12) analiziran je ¹⁴C metodom¹⁶². Utvrđena mu je starost od 575 ± 70 godina, što daje raspon kalibracije od 1300. do 1370. godine (43,8 %).

Uzorci br. 10 i 11 analizirani su i dendrokronološkim mjerenjima¹⁶³. U oba slučaja riječ je o gredama bez kore istesanim od brzo rastućeg bora. Uzorak br. 10 nije bilo moguće pouzdano datirati zbog nedovoljnog broja godova uslijed kratkog perioda rasta, a dendrokronološka analiza uzoraka br. 11 (Sl. 13) utvrdila je da mu posljednji godovi završavaju u 1316. godini.

Uzorci br. 12, 13 i 14 pronađeni su na trećem nivou serklaža u kuli, na koti 70,89 m / nm, a na slijedećem, četvrtom nivou, na koti 73,66 m / nm izdvojena su još dva uzorka označena br. 7 i 9¹⁶⁴. Dendrokronoliškim mjerenjem utvrđeno je da svi uzorci završavaju u 1799. godini¹⁶⁵.

¹⁵⁹ Veličina sačuvanih ostataka uzorka 17 jest 1,10 x 0,18 x 0,17 m.

¹⁶⁰ Oznaka ¹⁴C analize uzorka br. 17 jest Z-3442.

¹⁶¹ Veličina ulomka grede označene kao uzorak br. 10 jest 0,70 x 0,27 x 0,24 m, a one označene kao uzorak br. 11 jest 1,40 x 0,27 x 0,20 m.

¹⁶² Oznaka ¹⁴C analize uzorka br. 10 jest Z-3440.

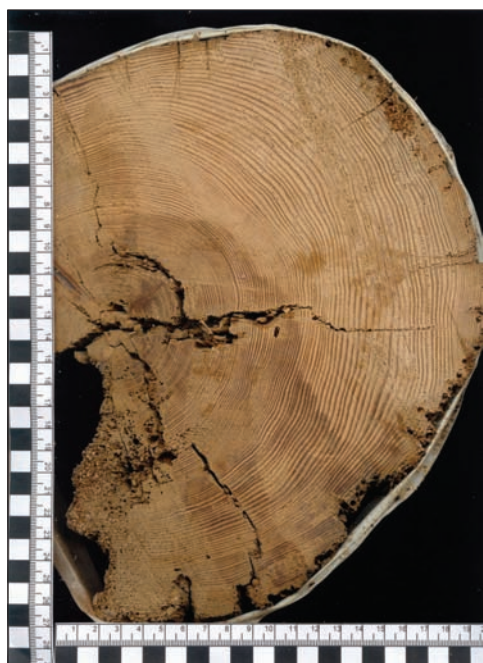
¹⁶³ Oznaka dendrokronološke analize uzorka br. 10 jest MOS 14, a uzorka br. 11 jest MOS 15 i 16. Odgovaraju kronologiji bora iz Grevene u središnjoj Grčkoj i Mt. Pollina u Italiji, te općenito Kronologiji egejskog bora.

¹⁶⁴ Veličina ulomka uzorka br. 12 jest 0,50 x 0,15 x 0,15 m, br. 13 jest 0,80 x 0,20 x 0,18 m, br. 14 jest 0,75 x 0,16 x 0,15 m, br. 7 jest 1,30 x 0,15 x 0,12 m, a br. 9 jest 0,90 x 0,15 x 0,15 m.

¹⁶⁵ Oznaka dendrokronološke analize za uzorak br. 12 jest MOS 11, za br. 13 jest MOS 12, za br. 14 jest MOS 13, za br. 7 jest MOS 9, a za br. 9 je MOS 10. Svi uzorci odgovaraju kronologiji obližnje šume Ravno Borje i kronologiji smreke s palače Tudžić iz Dubrovnika. Dendrokronološki pokazatelji za preklapanje uzoraka su: t-rezultat 5,29 s preklapom od 131 godine i s koeficijentom 61,5 % i d-rezultat 61,1 %.

Sl. 11. *Karbonizirana greda (uzorak br. 17) in situ nad podnicom u prizemlju kule Tara na lijevoj obali*

Sl. 12. *Presjek grede drvenog serklaža iz donjih etaža zapadnog pročelja kule Tara (uzorak br. 10)*

Sl. 13. *Presjek grede drvenog serklaža iz donjih etaža zapadnog pročelja kule Tara (uzorak br. 11)*

Po vrsti, svih pet uzorka pripada brzo rastućem boru. Na uzorcima nije sačuvan sloj s korom. S obzirom da su grede istesane od borovine, procjena uz pomoć bjelike u ovim slučajevima ne može se koristiti, ali budući da je riječ o drvu koje brzo raste, na njima ne nedostaje puno godina, možda 5-10.

8. Zaključna razmatranja

Pronađeni i analizama vremenski određeni uzorci drvenih greda u komparaciji s pokretnim arheološkim nalazima i izdvojenim stratigrafskim cjelinama, vrlo dobro omogućuju relativno i apsolutno datiranje pojedinih stratigrafskih slojeva u kompleksu Staroga mosta u Mostaru.

Najdublje *in situ* pronađeni uzorci greda najstariji su na lokalitetu.¹⁶⁶ Po svome položaju mogli bi pripadati prvom visećem mostu koji je imao dva zidana upornjaka te konstrukciju od drvenih greda i užadi. Na uzorku broj 5 obavljena su dendrokronološka ispitivanja i ¹⁴C analiza koje se gotovo u potpunosti preklapaju. Posljednji god na gredi je iz 1082. godine, no, kako nije sačuvan cijeli njen presjek moguće je pretpostaviti da je koje desetljeće mlađa, tj. da je posječena i ugrađena početkom 12. stoljeća. Analizom ¹⁴C utvrđena starost grede je 980±65 godina. Slične rezultate dala su i mjerenja karboniziranih ostataka grede označene kao uzorak broj 16, a koji su također pronađeni na lijevoj obali uz istočni ugao zidanog pilona visećeg mosta. Zbog slabe sačuvanosti greda je analizirana samo ¹⁴C metodom. S vjerojatnošću od 68,2% može se datirati u vremenski raspon od 1170. do 1275. godine. Ta bi dva uzorka, dakle, potvrđivala vrlo rano postojanje konstrukcije visećeg mosta na lokalitetu, čak i prije nego li su bile sagrađene dvije velike polukružne nasuprotne kamene kule koje i danas nadvisuju mostarski most (Sl. 4). Tom vremenskom horizontu, međutim, možda pripadaju ostaci manje kule na lijevoj obali Neretve kojoj su tragovi uočeni prigodom istraživanja 2003. pod temeljima kule Tara. Moguća rekonstrukcija najstarije faze utvrđenja uz mostarski most, stoga, ne bi bila daleko ni od pretpostavke koju je krajem 19. stoljeća predložio K. Jireček.¹⁶⁷

Dotrajali viseći most naslijedio je drveni čiji su temelji djelomično presložili zidane upornjake visećega. Najznačajniji dijelovi konstrukcije drvenoga mosta ostali su zazidani u temeljnim stopama Hayreddinova kamenog mosta iz 1566. godine (Sl. 5), pa je on i *terminus post quem non* ulomcima greda koji su ostali sačuvani u njegovim šupljinama (Sl. 7 i 8). U tom dijelu nalazišta *in situ* su pronađeni dijelovi dviju greda, od kojih su ispitana tri uzorka.¹⁶⁸ Dendrokronološkim mjerenjima utvrđeno je da potječu iz 1367., 1385. i 1388. godine. Iz veličine šupljina u zidu koje su ostale kao posljedica truljenja greda koje su sve bile suvremenici, moguće je pretpostaviti i njihov

¹⁶⁶ Uzorak broj 5 i 16.

¹⁶⁷ Jireček 1879, 79.

¹⁶⁸ Uzorak broj 3 i 15.

izvorni presjek od 0,46 x 0,48 m. To je važan podatak jer pokazuje da na pronađenim ulomcima ne nedostaje puno godina, te da bi datacija dobivena dendrokronologijom mogla biti prilično pouzdana. Podupire ju i paralelna ¹⁴C analiza koja se na jednom ulomku vrlo dobro podudara. Vjerojatnost da je ubrana između 1300. i 1370. godine po toj analizi iznosi čak 46,6 %.¹⁶⁹ Kako je i ta datacija potpuno kompatibilna s rezultatima analiza drugih uzoraka s ovoga položaja, nije presmiono pretpostaviti da je drveni mostarski most građen u zadnjem desetljeću 14. ili početkom 15. stoljeća.

Oblikom i izvedbom vjerojatno je znatno nalikovao onomu koji opisuje Evlija Čelebija, a nalazio se u kanjonu rijeke Drine u blizini Foče. Kako je njegov opis vrlo slikovit i za mogući izgled drvenoga mosta u Mostaru ovdje ga donosimo u potpunosti: ... *na velikoj rijeci Drini nalazi se most na jedno okno koje se diže do nebeskog vrha. To je veoma strašan, opasan i nesiguran prelaz, koji već propada jer nije tvrdo građen. Ovaj veliki most, koji treba pogledati, napravio je majstor stare škole tako da je na jake temelje, koji se nalaze na obje strane rijeke, vješto nanizao jednu na drugu velike i duge grede (tako) da jedna nad drugom izmiče kao pera u krilima lastavice. Tako su grede, koje se nižu s obje strane, približene pa je onda na sredini mosta povezao jedan za drugim pet direkta lađe i tako sagradio ovaj veliki most kome nema ravna ni u jednom vilajetu*¹⁷⁰.

Čelebija piše da ga je dao sagraditi sultan Sulejman Veličanstveni, no, navodi i to da ga je *napravio majstor stare škole*, pa je moguća i pretpostavka da je stariji od turskoga doba. Kao vjerojatni predložak za izgled takvog tipa mosta može se upotrijebiti i dokumentacija o jednome slične konstrukcije, koji se do kraja 19. stoljeća nalazio na Prači, lijevoj pritoci Drine, na vrlo starom putu iz Rogatice u Goražde i Gornje Podrinje¹⁷¹, a koji je nedavno idejno rekonstruiran pomoću jednog starijeg akvarela (Sl. 14)¹⁷². Prema podacima iz europske literature, drveni mostovi ovakvog oblika grade se od srednjega vijeka¹⁷³, a ponegdje, posebno u prednjoj Aziji i danas su u upotrebi (Sl. 15)¹⁷⁴.

Dataciju mostarskoga drvenoga mosta u kraj 14. ili početak 15. stoljeća djelomično podržava i jedan, vrlo zanimljiv arheološki nalaz, otkopan u donjoj zoni obzidanih mu temelja na lijevoj obali Neretve. No, s obzirom na stratigrafske odnose na lokalitetu, vjerojatna je i pretpostavka da je pripadao horizontu visećeg mosta (usp. Sl. 9). Riječ je o kalotastoj vojničkoj željeznoj kacigi tipa barbut (*barbuta* ili *barbutus*) koja je pokrivala cijelu glavu i vrat

¹⁶⁹ Uzorak broj 15.

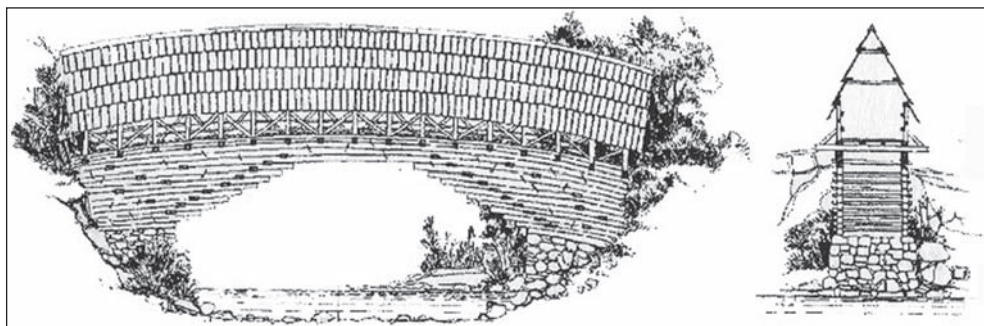
¹⁷⁰ Čelebi 1979, 410.

¹⁷¹ Stratimirović, 1925, 91-92.

¹⁷² Čelić / Mujezinović 1998, 50-51.

¹⁷³ Viollet-le-Duc 1996, 281-282; Brooks 2000, 1-31.

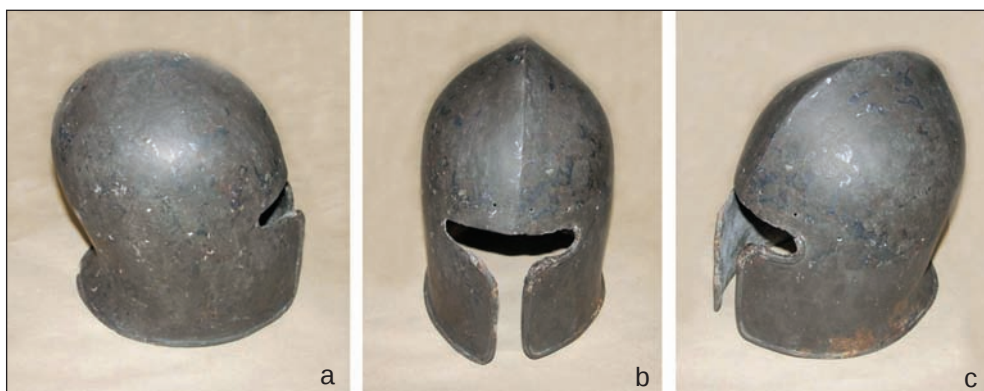
¹⁷⁴ Na području današnje Turske više je takvih mostova, a kao predložak za moguću vizualizaciju mostarskog drvenog mosta, pored onoga na sl. 15, upućujemo još na jedan iz polovine 19. (*Bayramören Köprüsü*, pokr. *Bayramören*) i jedan iz početka 20. stoljeća (*Çayli Köyü Köprüsü*, pokr. *Çerkeş*).

Sl. 14. *Prijedlog rekonstrukcije, vjerojatno kasnosrednjovjekovnoga drvenoga mosta na rijeci Prači kod Goražda (prema Dž. Čelić – M. Mujezinović)*

Sl. 15. *Drveni most, tzv. Kiremitli (ili Hapsiyaş) Köprüsü u pokr. Trabzon u Turskoj iz 1935. godine*

Sl. 16. *Željezna kaciga tipa barbut s T prorezom iz Mostara, polovina 14. stoljeća*

izravno se oslanjajući na prsni oklop ili pancirnu košulju (Sl. 16)¹⁷⁵. Prema obliku otvora za lice razlikuju se tri njena podtipa: barbut *otvoreno lice*¹⁷⁶, barbut s *T prorezom* (kakav je mostarski)¹⁷⁷ i barbut s *Y prorezom*. Općenito se drži da je barbut *otvoreno lice* najstarija njihova inačica. Pretpostavlja se da izvorište ovih kaciga u sjevernoj Italiji, na lombardskom i venetskom području, odakle su se, kao vrlo popularna vojnička oprema za pješake i konjanike, proširile i u ostale dijelove, posebno srednje Europe. Uvriježeno je i mišljenje da su u intenzivnoj upotrebi od posljednje četvrtine 14. tijekom cijelog 15. stoljeća¹⁷⁸, premda podatci iz pisanih povijesnih izvora svjedoče da su i ranije bile u upotrebi, već od četvrtog desetljeća 14. stoljeća¹⁷⁹.

Arhivski dokumenti u Dalmaciji ovakve kacige, kao dio opreme vojnika, učestalije bilježe od polovine 14. stoljeća, a najstariji arhivski podatak o njima sadržan je u založnici koju je 1333. godine u Dubrovniku rješavao njemački vojskovođa *dominus Palmanus, miles Teutonicus*, a koji je između 1333. i 1355. godine bio vrlo ugledni *stipendiarius domini regis Raxie*. Iz spomenute isprave saznajemo da je neki Paullucio kod Dubrovčanina Barbija Kaboge prethodno bio založio veći broj različitih dijelova oklopa i vojničke

¹⁷⁵ Prema podacima iz druge polovine 14. stoljeća, čini se da je izraz *barbuta* ponekad upotrebljavan i za kacigi vjerojatno sličan pancirni pokrivač - *arma de testa* - za cijelu glavu (usp. Brun 1952, 217-218), ili je, pak, tu samo riječ o pancirnom ovratniku (*collarium*) koji se nosio u kombinaciji s istom kacigom. Takva se kaciga, naime, navodi i u jednom dokumentu iz Dubrovačkog arhiva iz 1371. godine (Petrović 1976, 99-102, 121), a za njen izgled usp. Müller / Kunter 1984, 27-28. Barbuta kacige s pancirnim ovratnikom često rese glave plemića i na nadgrobnim spomenicima 14. i 15. stoljeća u Europi (Norman 1964, 30-34), a ilustrativan je i njen likovni prikaz na minijaturi jednoga francuskog rukopisa iz kasnoga 14. stoljeća, danas u British Museum-u u Londonu (Isto 35).

¹⁷⁶ Ovaj barbut tip izgledom je vrlo blizak istovremenim bascinet kacigama kojima je, pretpostavlja se, porijeklo također u sjevernoj Italiji, a upotrebljavale su se u cijeloj Europi. Nekoliko primjeraka kaciga 15. stoljeća tipa barbut *otvoreno lice* i bascinet pronađeno je i pri arheološkim istraživanjima na području zapadnog Balkana (Truhelka 1914, 237-238; Škrivanić 1957, 156-157; Bojanovski 1965, 73-77, sl. 8). Jednu kacigu tipa bascinet posjeduje i Vojni muzej u Beogradu (Piletić 1984, sl. 2 na str. 89).

¹⁷⁷ Ovaj tip barbut kacige u literaturi naziva se i venecijanskom ili italijanskom kacigom (*celata veneziana* ili *celata italiana*), usp. Nicolle 2003, sl. na str. 14; Boccia / Coelho 1967, 143-144.

¹⁷⁸ Demin 1886. Za kacigu ovoga tipa navodi da je venecijanskog porijekla (*celata veneziana*). Tipološki slični primjerci su na str. 385, sl. 55 (datiran u 14. stoljeće) i na str. 392-393, sl. 72-74 (datirani u drugu polovinu 15. stoljeća). Zapisano je i to, da su im vjerojatni tipološki prauzori u grčkim helenističkim kacigama "korinskog tipa" (Isto 392). Takve opće prihvaćene stavove o kacigama tipa barbut podržava i sva kasnija literatura. Važnija mišljenja o porijeklu, datiranju i obliku barbut kacige složila je Petrović 1976, 120-122, a od drugih rasprava na tu temu upućujemo još i na radove Stone 1961; Boccia 1982; Müller / Kunter 1984; Nicolle 2003.

¹⁷⁹ Petrović 1976, 120-121. Tada su spomenute u pisanim povijesnim dokumentima, a kao najstariji podatak o upotrebi ove kacige u Europi navodi se njen likovni prikaz na reljefu s portala katedrale u Pamploni po prilici oko 1325. godine (Isto 121, 245, sl. 67).

opreme, a među njima i *tres barbutas cum mallis*¹⁸⁰. Kasniji podaci iz Dubrovačkog arhiva svjedoče intenzivniju upotrebu barbut kaciga od polovine 14. stoljeća. Iz tih je podataka također vidljivo, da su ih jednako koristili i plemići i pučani, a iz usporedbi s pojavom drugih oblika istovremenih kaciga u Dubrovniku jasno je da je barbut bila najomiljeniji oblik. Iz istih podataka još je vidljivo i to, da su nabavljane uglavnom u Italiji, najčešće u Veneciji i Genovi, no, izrađivali su ih i domaći oružari za prosječnu cijenu od 4 dukata (prema podacima iz 1371. godine)¹⁸¹. Od zadnje četvrtine 14. stoljeća barbut kaciga je u Dubrovniku bila najčešći vojnički rekvizit, a onovremene uredbe razlikuju one koje su bile prilagođene za mornaričke i tvrđavske posade.¹⁸² Prema drugim arhivskim podacima bjelodano je da se spoznae o ovim kacigama iz dubrovačke sredine mogu jednako projicirati i na druge dijelove onovremene Dalmacije¹⁸³, a znatnim količinama upravo takvih kaciga također su opremane i različite vojske zapadnoga Balkana, pripremajući se za odlučujući sukob s osmanskom vojskom koja je upravo u to vrijeme počela dublje prodirati na europsko tlo.¹⁸⁴

Usprkos brojnim primjercima barbut kaciga koje su u 14. i 15. stoljeću svjedočanstvima povijesnih izvora bile u upotrebi u Dalmaciji i na zapadnom Balkanu, kaciga s *T prorezom* iz Mostara, koliko je iz dosadašnjih istraživanja poznato, jedini je ovakav arheološki nalaz s toga prostora¹⁸⁵. Okolnosti nalaza i stratigrafski odnosi na lokalitetu određuju je kao artefakt iz hori-

¹⁸⁰ Taj podatak iz Dubrovačkog arhiva (*Diversa cancellariae*, 19, fasc. 97-97v), datiran 20. listopada 1333. godine, jedan je od najstarijih arhivskih podataka o ovoj vrsti kaciga u Europi uopće. Prilikom ranijih objava, u jednom slučaju taj se podatak prenosi kao *barbuta cum maliis* (Jireček / Radonić 1952, 111, bilj. 52), drugi put kao *barbuta cum maliis* (Bojanovski 1965, 75), i potom kao dobro čitanje, *barbuta cum mallis* (Petrović 1976, 120). Što bi *mallis* trebalo značiti autori se uglavnom ne izjašnjavaju. I. Bojanovski misli da je to pokretni vizir (Bojanovski 1965, 75) kojega barbut kacige u pravilu nemaju. Mi, pak, pretpostavljamo da bi ta riječ uz kacigu mogla označavati nekakav, od žice ispleteni pancirni dodatak (prema lat. *malia* ili ital. *maglia* = pletivo, usp. *Lexicon*, fasc. IV, 1974, 688). To, čini se, nisu pancirni okovratnici (usp. i bilj. 170) koji su čest sastavni dio ovih kaciga jer se ti u istome dokumentu (kao *collari*) navode u posebnoj stavci.

¹⁸¹ Petrović 1976, 121. Kao potvrda tomu navodi se da 1383. godine majstor za oklope Vid, između ostaloga, izvozi 9 kaciga i 9 okovratnika (vjerojatno je riječ o barbutama); 1384. Balša II. Balšić na poklon je dobio pancijeru i barbut a iste godine su mačem ukrašenim srebrom, te pancijerom i barbutom, darovani i bosanski kralj Tvrtko I. i župan Beljak Sanković (Ista, 141). Za novčane vrijednosti barbut kacige drugdje u Europi usp. Villanon / Kagay, 2002, 298. bilj. 61.

¹⁸² U tom je smislu zanimljiva i uredba o uvozu i izvozu vojničke opreme iz 1366. godine u kojoj je zabrana trgovine barbut kacigama izričito navedena (usp. Petrović 1976, 121-122).

¹⁸³ Tako se npr. 1345. godine u vrijeme mletačke opsade Zadra navodi *...tot banderie equitum, quot rationabiliter debet se reperire cum barbutis quingentis vel circa...*, pa opet iste godine *...scribatur capitaneo nostro terre quod miramur de eo, quod scribit, quod habet solum IV centum barbuto...* (Ljubić 1870, 258, 273) i ponovo 1355. godine *...existente ipso in Scardona cum centis barbutis...* (Isti 1872, 291.)

¹⁸⁴ Petrović, prema Š. Ljubiću, navodi dvije pošiljke (1345. i 1347. godine) od ukupno 800 barbut kaciga iz Venecije za vojsku srpskoga cara Stefana Dušana Petrović 1976, 121.

¹⁸⁵ Vidi bilj. 176.

zonta 14. stoljeća, vjerojatno iz vremena dok je u funkciji još bio viseći most, pa smo skloni, uvažavajući sve pokazatelje, mostarsku kacigu datirati oko polovine 14. stoljeća. Time bi ovaj arheološki nalaz u sprezi s poznatim nam arhivskim podacima, upozoravao na činjenicu, da su barbut kacige u intenzivnoj upotrebi na istočnojadranskoj obali i zapadnom Balkanu bile i znatno ranije od vremena koje je za njih uobičajeno prihvaćeno u europskoj kronologiji. Stoga, kao zalog budućim istraživačima ostaje i traženje mogućeg odgovora na pitanje, jesu li i uolikoj mjeri upravo oružari s naših prostora doprinijeli njenom početnom oblikovanju. Za takvu pretpostvku, naime, ima više opravdanih razloga, a kojima ćemo, s obzirom na ovdje zadanu temu, u nekoj drugoj prigodi posvetiti više pozornosti.

Kasnosrednjovjekovni drveni most iz kraja 14. ili početka 15. stoljeća najmanje je jedan put popravljan, što je posvjedočeno pronađenim ulomkom grede na desnoj obali Neretve¹⁸⁶. Usporednim dendrokronološkim mjerenjima i ¹⁴C analizom godina toga popravka je prilično pouzdana, a dogodila se u vrijeme kada su Turci već bili učvrstili svoju vlast u Hercegovini. Prema dendrokronološkim mjerenjima posljednji god na gredi je iz 1480. godine, no, s pretpostavljenih 30-ak nedostajućih godina, to se dogodilo početkom 16. stoljeća. Dendrokronološki rezultat dobro je potvrđen i analizom ¹⁴C, a s vjerojatnošću od 54,9%, pretpostavlja se da je taj popravak obavljen između 1420. i 1520. godine.

U nasipu kamenog mosta kojim je zatrpan segment drvenog mosta na lijevoj obali Neretve, u temeljima recentnih građevina pronađena su još dva uzorka drveta¹⁸⁷. I njihove usporedne analize se preklapaju, a ulomci datiraju u drugu polovinu 18. stoljeća. Po svemu se čini da svjedoče o izgradnji građevina na nasutom platou kamenog mosta, koje su višekratno pregrađivane, posebno za vrijeme austrijske uprave.

Isto kao i most, i najviša građevina u utvrdi na lijevoj obali Neretve, kula Tara koja je branila istočni prilaz mostu, višekratno je pregrađivana. U najdonjim slojevima pronađeni su uzorci drvene građe koji početak njezine izgradnje datiraju u prvu polovinu 14. stoljeća, a to bi značilo da je kula Tara sagrađena pedesetak godina prije drvenoga mosta, no, svakako u vrijeme dok je u funkciji bio viseći most.

Na prvom najnižem nivou drvenih serklaža, na sjevernom i južnom dijelu zapadnog pročelja kule, pronađena su dva ulomka grede¹⁸⁸. Za dendrokronološke analize od njih su uzeta tri uzorka. Vrlo su važni za datiranje gradnje kule jer su ugrađeni u zid kao konstruktivni serklaži pa ni na koji način tamo nisu mogli dospjeti kasnije od vremena njene gradnje. Posljednji godovi na tim gredama su iz 1316. godine, što pretpostavlja mogućnost da je kula zidana u prvoj polovini 14. stoljeća. Za njenu dataciju važan je i nalaz karbonizirane grede koja je pronađena netom iznad žbukane joj podnice u

¹⁸⁶ Uzorak broj 2.

¹⁸⁷ Uzorak br. 4.

¹⁸⁸ Uzorak broj 10, 11.

prizemlju¹⁸⁹. Možda je to ostatak konstrukcije drvenog poda koji je u tom dijelu kule bio složen da bi se smanjila vlažnost prostora. Analizom ¹⁴C datirana je u raspon između 1300. i 1370. godine.

Ulomci drvenih serklaža pronađeni su i na trećem¹⁹⁰ i četvrtom¹⁹¹ katu kule. Dendrokronološkom analizom utvrđeno je da svima posljednji godovi sežu u 1799. godinu, a s obzirom da su vrlo dobro sačuvani, prilično su pouzdan oslonac za datiranje nadogradnje ili popravak gornjih etaža kule Tara u sam početak 19. stoljeća.

Za relativno datiranje dviju donjih, nesumnjivo starijih, etaža kule Tara u prvu polovinu 14. stoljeća, važan je još jedan, vrlo zanimljiv i rijedak arheološki nalaz. Pronađen je u tijeku konzervacije u jednoj od šupljina koje su u zidu preostale nakon što su istrunuli drveni serklaži (usp. Sl. 9). Riječ je o malom zlatnom cilindričnom privjesku koji je na krajevima zatvoren s dvije kalote, te ukrašen filigranskim nitima i granulacijom. Po sredini valjkastoga tijela dodana mu je i cjevčica složena od filigranske žice kroz koju je vjerojatno bio provučen lančić ili traka na koju je bio obješen (Sl. 17). Funkcionalno, predstavlja malu ampulicu za relikvije kakve su u kršćanskom svijetu, posebno na istoku, u upotrebi od 6.-7. stoljeća¹⁹². Načinom ukrašavanja, pak, zlatna ampulica iz Mostara u duhu je srednjovjekovnog zlatarskog umjeća¹⁹³, usporediva s nekolicinom jednako urešenih proizvoda koji su do danas preostali u crkvenim riznicama u gradovima istočnojadranske obale¹⁹⁴, ali i sa slično ukrašenim predmetima nakita pronađenim pri arheološkim istraživanjima, prvenstveno srednjovjekovnih grobalja, na području zapadnog Balkana i osobito u dalmatinskom zaleđu¹⁹⁵. Ovakim filigranom ukrašeni zlatarski proizvodi, naime, učestali su i karakteristični su za drugu polovinu 12. i cijelo 13. stoljeće¹⁹⁶ (s vrlo sporadičnim njihovim pojavama u ranijim i kasnijim stoljećima). Stoga se u ovom stupnju istraženosti i mi zadovoljavamo tim vremenskim okvirom za dataciju spomenutog privjeska. Općenito, ovakvo vremensko određenje mostarske zlatne ampulice, vidjeli smo, nije u neskladu ni s drugim pokazateljima koji nam pomažu pri dataciji donjih katova kule Tara, a odnose se na ostatke dviju drvenih greda (uzorci br. 11 i 17) za

¹⁸⁹ Uzorak broj 17.

¹⁹⁰ Uzorci br. 12,13,14.

¹⁹¹ Uzorci br. 7, 9.

¹⁹² Za ranobizantske ampulice za relikvije usp. Die Welt von Byzanz, 2004, 316-317.

¹⁹³ Načinom upotrebe i tehnikom ukrašavanja vrlo je slična malom relikvijaru-privjesku od gorskog kristala, optočenog zlatnim filigranom, s Wavela u Krakowu u Poljskoj iz kasnog 12. stoljeća (usp. Lightbown 1992, 222, 442, pl. 76).

¹⁹⁴ Dva stilski potpuno usporediva relikvijara iz kraja 12. stoljeća i danas se nalaze u crkvenim riznicama u Splitu (ruka sv. Dujma u Riznici splitske katedrale) i u Zadru (ruka sv. Izidora u Stalnoj izložbi crkvene umjetnosti u Zadru). Drži se da su obje proizvodi domaćih zlatara, no, pod nesumnjivim venecijanskim utjecajem. (Usp o tome: Belamarić 1999-2000, 151-177, sl. na str. 165, 167. i Jakšić / Tomić 2004, 11, 54-55).

¹⁹⁵ Jakšić / Tomić, 2004, 54.

¹⁹⁶ U povijesti europskoga zlatarstva prepoznatljivi su pod terminom *opus venetiarum*, *opus veneticum* ili *venetum* (Belamarić 1999-2000, 162).

Sl. 17. Zlatna ampulica za relikvije iz zida kule Tare u Mostaru, kraj 12. i prva polovina 13. stoljeća

koje je dendrokronološkim mjerenjima i ^{14}C analizom utvrđeno da datiraju nakon 1316., odnosno između 1300. i 1370. godine. Pronađena zlatna ampulica moguće je izvorno nešto starija od spomenutih drvenih uzoraka koji su, kako se čini, u kulu ugrađeni u prvoj polovini 14. stoljeća. To se, pak, može objasniti činjenicom da je privjesak, s obzirom na njegovu materijalnu i duhovnu vrijednost, bio dragocjen predmet koji je, vjerojatno, kao proizvod iz kraja 12. ili iz 13. stoljeća u upotrebi bio duže vrijeme. Prema okolnostima nalaza, sasvim je izvjesno da je bio izgubljen i u zid kule slučajno ugrađen u vrijeme njenog zidanja, na žalost i na štetu posljednjeg mu nositelja.

U utvrđenju na desnoj obali Neretve, osim spomenutog uzorka koji dokazuje popravak drvenog mosta početkom 16. stoljeća (uzorak br. 2), nije pronadeno drugih ostataka koji bi potvrdili kronološki slijed razvoja srednjovjekovnog mostarskog utvrđenja na toj obali Neretve, a na način kako je to utvrđeno za njenu lijevu obalu. No, nalaz dvaju hrastovih nadvoja iz gornjih etaža istočnog pročelja kule Helebije (uzorak br. 18), svjedoči da su ti katovi, kao i oni na kuli Tari dograđivani ili popravljani početkom 19. stoljeća. Dendrokronološkom analizom, naime, datirani su u 1795., odnosno 1796. godinu. Taj podatak, kao i činjenica da su utvrđenja uz mostarski most logična i

funkcionalna fortifikacijska cjelina, dopuštaju da isti vremenski slijed pretpostavimo i u razvoju utvrde na desnoj obali.

Uspoređujući na kraju i rezimirajući sve novije rezultate postignute različitim istraživanjima, u prilici smo predložiti novu kronologiju razvoja fortifikacijskih i urbanih struktura uz Stari most u Mostaru u srednjem vijeku, vidno drugačiju od one koja je do sada bila uvriježena. U cjelini se može svesti na sljedeće:

1. Prvi objekti sagrađeni na lokalitetu pripadaju početku 12. stoljeća, a tvorili su ih mala polukružna utvrda kojoj su ostaci pod temeljima današnje kule Tare, te žičara za transport tereta. Ubrzo nakon nje načinjen je viseći most rastegnut između dvaju velikih nosača "A" oblika na objema obalama rijeke.

2. Polovinom 14. stoljeća viseći most je rekonstruiran, a na mjestu male polukružne utvrde podignuta je veća kula Nebojša (današnja Tara) u visini prizemlja i dvaju prvih katova. Kao vrijedan nalaz iz njenih zidova ističemo malu zlatnu ampulicu za relikvije iz kraja 12. ili iz 13. stoljeća koja je proizvod dalmatinskog zlatarstva pod venecijanskim utjecajem.

3. Krajem 14. ili početkom 15. stoljeća viseći most je zamijenjen čvrstim drvenim mostom koji je konzolno nadvisivao rijeku na objema obalama. Utvrđenje na lijevoj obali dodatno je ojačano utvrdom peterokutnog oblika koja se jednim krajem naslonila na postojeću kulu a drugim na drveni most i riječnu obalu. U to je vrijeme i na desnoj obali podignuta kula Čimski (Čimovski) grad (današnja Helebija) kao slobodnostojeći objekt. Visina njene tadašnje gradnje su prizemlje i dva prva kata. Tijekom druge polovine 14. stoljeća, u utvrđenju na lijevoj obali, u podnožju glavne kule, podignut je manji objekt za smještaj vojne posade. Vrlo zanimljiv pokretni arheološki nalaz iz toga horizonta je kaciga tipa barbut, koja se u Dalmaciji i susjednim joj krajevima, prema pisanim povijesnim izvorima, upotrebljavala od 1330-tih godina do u 15. stoljeće.

4. Krajem 15. ili početkom 16. stoljeća drveni most je temeljito popravljen. Taj je popravak bio toliko obiman da je proizveo lokalnu legendu, a potom i opće uvjerenje da ga je izvorno dao sagrađiti sultan Mehmed II. Osvajač († 1481. godine).

5. Uz dotrajali drveni most, 1557. godine, po nalogu sultana Sulejmana Veličanstvenoga, započeta je gradnja jednolučnoga kamenoga mosta po projektu onodobnoga glasovitoga turskoga graditelja Kodže Mimara Sinana, a do 1566. godine izveo ga je i sagrađio njegov učenik i pomoćnik Mimar Hayreddin. U vrijeme gradnje kamenoga mosta, popravljaju se i dograđuju dvije glavne kule utvrđenja. Dograđuju im se još dva kata. Obnavljaju se i bedemi na utvrdi s lijeve strane Neretve, a kao pojačanje obrani kamenog mosta nešto kasnije gradi se i nova kula (današnja Herceguša) koja je presložila starije zidove. Uz to, kameni je most bio znatno povišen u odnosu na prethodni drveni, pa mu je bilo potrebno napraviti nove pristupe. Stoga je unutrašnji hodni nivo obiju tvrđava bio znatno podignut. U tim zahvatima

je zatrpan i dio prizemlja glavnih kula, pa su im u višim nivoima otvoreni novi ulazi.

6. U pristupnom nasipu Hayreddinova kamenog mosta kojim je zatrpan stariji drveni most, u temeljima recentnih građevina na lijevoj obali Neretve, pronađeni su uzorci drveta iz druge polovine 18. stoljeća koji upućuju na todobnu izgradnju pratećih objekata u tome dijelu utvrđenja.

7. Srednjovjekovne kule na obalama koje su s obje strane branile pristup mostu, u vrijeme turske uprave, a osobito u vrijeme Kandijskoga rata, više su puta pregrađivane i dograđivane, posljednji put krajem 18. ili početkom 19. stoljeća, kada su dobile oblik kakav im se sačuvao do danas.

Od prosinca 2005. godine obnovljeni Stari most i povijesna jezgra Mostara na popisu su zaštićene kulturne baštine UNESCO-a.

Summary

Historical and archaeological documents for medieval Mostar

The systematization of all known up-to-date historical data on medieval bridges and towers in present-day Mostar was given at the beginning of this discussion. Despite the first historical reference to Mostar from the 15th century, it is not possible to date their construction according to these data. It is also not clear whether the whole complex was built at once according to one set of plans, or was the result of continuous building over centuries.

Investigations between 2002 and 2004 gathered a large amount of new data that can provide relevant answers. The basis of these studies is the remaining wooden elements found in the buildings that comprise the fortifications on the river banks. Twenty two samples were collected and analysed by the carbon-14 method (Ruđer Bošković Institute, Zagreb, Croatia) and dendrochronological measurements (Malcolm and Carolyn Wiener Laboratory for Aegean and Near Eastern Dendrochronology, Cornell University, New York, USA). Samples analysed by both methods yielded very similar results. These results were also compatible with the results of a stratigraphical investigation at the location, an analysis of archaeological findings, and visible differences in the construction of the structures revealed by the conservation-restoration studies made on all objects in the fortification. Based on these results the following points could be made:

1. The first amenities built on this location date to the beginning of the 12th century. They consisted of a small half-circle fortification underneath the present-day tower called Tara, a cableway for cargo transportation, and a wire-bridge stretched between two large "A" form carriers on both river banks.

2. The wire-bridge was reconstructed during the mid 14th century and a two-floor tower (the basis of present-day tower Tara) was built on the location of the small half-circle fortification. A small golden relic ampulla made by goldsmiths under Venetian influence from the 12th and the 13th century was found in the tower walls.

3. The wire-bridge was replaced by a firm wooden bridge in the end of 14th century or the beginning of 15th century. The fortification on the left river bank was further strengthened by a pentagonal fort which is partially supported by the tower and the wooden bridge and river bank. At the same time, a free-standing two-floor tower (present-day Helebija) was built on opposite river bank. In the second half of the 14th century, as a part of the fortification on the left river bank, the smaller fortress for a military garrison was built at the base of the tower Tara. An interesting archaeological finding, a barbute type of helmet, was discovered at this location. According to written testaments, this type of helmet was used in Dalmatia and its surroundings from cca. 1330 till 15th century.

4. The wooden bridge was radically repaired at the end of 15th or the beginning of 16th century. This restoration was so substantial that it yielded a local legend and general belief that it was ordered by sultan Muhamed II Conqueror († 1481).

5. Following the order of sultan Suleyman the Magnificent, the construction of a single arc stone bridge adjacent to the older wooden bridge started in 1557. The construction was performed according to the instructions of the supreme Ottoman constructor Kodže Mimara Sinana, and finished by his scholar and assistant Mimar Hayreddin in 1566. While the stone bridge was built, the two main towers, Tara and Helebija, were repaired and upgraded by adding two additional floors. The fortification on the left river bank of Neretva was also repaired, and a new tower, Herceguša, was built to strengthen the defense of the stone bridge. As the stone bridge was significantly higher than the wooden bridge, it required a new access and an elevation of the tower inner floors. Due to this reorganization, the ground floors of the towers were buried and the new entrances were opened on the higher levels.

6. The medieval towers on the river banks that defended the access to the bridge were upgraded several times during the Ottoman rule, particularly during the Kandijski war. The towers got their present-day shape in the end of 18th and the beginning of the 19th century.

7. The wooden remainings from the second half of the 18th century were found in the access embankment to the stone bridge made by Hayreddin that covered the older wooden bridge and in the base of the fortification on the left river bank of Neretva. These findings suggest that additional amenities existed in that part of the fortification.

These investigations were made by the company "Omega engineering" from Dubrovnik, Croatia, and their collaborators during the restoration of the stone bridge demolished by the war in 1993. The renovation of the bridge and its towers was finished on July 24th, 2004 and they have been listed as a part of the UNESCO World Heritage in December 2005.

(prijevod: Ira Milošević)

Literatura

- Andrejević, A.* 1990, Neimar Hajredin i njegov rad u Hercegovini. Hercegovina 7-8, Mostar 1990.
- Andelić, P.* 1978, Bobovac i Kraljeva Sutjeska. Stolna mjesta bosanskih vladara u 14. i 15. stoljeću, Sarajevo 1978.
- Andelić P.* 1999, Srednjovjekovna župa Večenike (Večerić) i postanak Mostara, Srednjovjekovne humske župe, Mostar 1999.
- Andelić, P. / Sivrić, M. / Andelić, T.* 1999, Srednjovjekovne humske župe Mostar 1999.
- Andelić, P.* 1981, Bišće i Blagaj, politički centar humske zemlje u srednjem vijeku. Hercegovina 1, Mostar 1981.
- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine 3, Sarajevo 1988.
- Andelić, T.* 1974, Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara. Glasnik Zemaljskog muzeja N. s., 29, Sarajevo 1974.
- Andelić, T.* 1977, Kasnoantička dvojna bazilikia (basilica geminata) u Žitomislcima kod Mostara. Glasnik Zemaljskog muzeja N. s., 32, Sarajevo 1977.
- Atanacković-Salčić, V.* 1997, Nove ranokršćanske crkve na području Mostara. Hercegovina 3 (11), Mostar 1997.
- Belamarić, J.* 1999-2000, Moći sv. Ivana – trogirski paladij založen u Zadru. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 38, Split 1999-2000.
- Bešlagić, Š.* 1971, Stećci - kataloško-topografski pregled. Sarajevo 1971.
- Boccia, L. G.* 1982, Armi difensive dal Medioevo all'Età Moderna. Brescia 1982.
- Boccia, L. G. / Coelho, E. T.* 1967, L'Arte dell'armatura in Italia. Milano 1967.
- Bojanovski, I.* 1965, Stari grad Maglaj. Istraživački i konzervatorski radovi 1962. i 1963. g. Naše starine 10, Sarajevo 1965.
- Brooks, N.* 2000, Communities and Warfare 700-1400. The Hambledon Press (UK – USA) 2000.
- Ćirković, S.* 1989, Proizvodnja, zanat i tehnika u srednjovekovnoj srpskoj državi. Opeke srpskih srednjovekovnih manastira. Posebne izdanja SANU, Beograd 1989.
- Ćorović, V.* 1933, Mostar i njegova srpska pravoslavna opština. Beograd 1933.
- Ćorović, V.* 1935, Teritorijalni razvoj bosanske države u srednjem veku. Glas SANU 167, Beograd 1935.
- Čelebi, E.* 1979, Putopis. Sarajevo 1979.
- Čelić, Dž. / Mujezinović, M.* 1998, Stari mostovi u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 1998.
- Čović, B.* 1976, Nekoliko manjih praistorijskih nalaza iz Bosne i Hercegovine. Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s. A, 29 / 1974, Sarajevo 1976.
- Čović, B.* 1999, Mostarsko područje u prahistorijsko doba. Hercegovina 4-5 (12-13), Mostar 1999.
- Čremošnik, G.* 1931, Kancelarijski i notarski spisi Dubrovačkog arhiva od 1278. do 1301. Beograd 1931.
- Demin, A.* 1886, Die Kriegswaffen in ihrer historischen Entwicklung von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Leipzig 1886.
- Die Welt von Byzanz – Europas östliches Erbe. München 2004.

- Dinić, M.* 1978, Zemlje hercega svetoga Save, Srpske zemlje u srednjem veku. Beograd 1978.
- Gojković, M.* 1966, Jedna hipoteza o izgledu i konstrukciji mosta preko Neretve u Mostaru pre gradnje Starog mosta. Zbornik zaštite spomenika kulture 17. Beograd 1966.
- Hasandedić, H.* 1980, Spomenici kulture turskog doba u Mostaru. Sarajevo 1980.
- Hrvati i Karolinzi. Katalog, Split 2000.
- Izveštaj o radu Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru u 1963. godini. Naše starine 10, Sarajevo 1965.
- Jakšić, N. / Tomić, R.* 2004, Zlatarstvo. U seriji: Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije. Zadar 2004.
- Jerković, R.* 1941, Gdje je Hercegov grad Nebojša, Napredak, hrvatski narodni kalendar za 1942, Sarajevo 1941.
- Jireček, K.* 1879, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. Historisch-geographische Studien, Prag 1879.
- Jireček, K. / Radonić, J.* 1952, Istorija Srba, II, Beograd 1952.
- Jorga, N.* 1899, Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV siècle, II, Paris 1899.
- Klaić, V.* 1990, Povijest Bosne, (reprint). Sarajevo 1990.
- Kovačević, J.* 1967, Istorija Crne Gore I, Titograd 1967.
- Kovačević-Kojić, D.* 1978, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države. Sarajevo 1978
- Kovačević-Kojić, D.* 1995, Franjevci u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne, Radovi hrvatskog društva za znanost i umjetnost 3. Sarajevo 1995.
- Kraljević, G.* 1983, Rimski novci iz Mostara i okolice, Hercegovina 3. Mostar 1983.
- Krsmanović, D. / Dolarević, H. / Langof, Z.* 1967, Sanacija Starog mosta u Mostaru, Naše starine 11. Sarajevo 1967.
- Kukačić, M.* 1960, Konzervacija Starog mosta u Mostaru, Naše starine 7. Sarajevo 1960.
- Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae, Vol. IV. (L – N). Zagreb 1974.
- Lighthbown, R.W.* 1992, Medieval European Jewellery, Victoria & Albert Museum publishing (UK), 1992.
- Luccari, G.P.* 1605, Copioso ristretto degli Annali di Ragusa. Venetia 1605.
- Ljubić, Š.* 1870, Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, II. Zagreb. 1870.
- Ljubić, Š.* 1872, Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, III. Zagreb 1872.
- Mandić, D.* 1968, Franjevačka Bosna. Rim 1968.
- Mandić, D. 1968, Mostar u Hercegovini – njegov postanak i značenje imena, Hrvatski kalendar. Chicago 1968. (vidi u: Stari mostovi u Mostaru, Mostar, 2004.)
- Marić, L.* 1972. O kamenu od kojega je sadjelan Stari most u Mostaru, Novi ljetopis srpskog kulturnog društva Prosvjeta 2. Zagreb 1972.
- Miletić, K.D.* 2004. O mostarskom mostu starijem od Staroga mosta na Neretvi, u: Stari mostovi u Mostaru. Mostar 2004.
- Milošević, A.* 1991. Stećci i Vlasi. Split 1991.

- Milošević, A. / Kovačević, N.* 2004, Izvještaj o provedenim arheološkim istraživanjima u sklopu obnove Starog mosta u Mostaru u 2003. godini. Hercegovina 18 (10), Mostar 2004.
- Mostart. A Bridge Story. Mostar 2004.
- Mošin, V.* 1950, Ljetopis popa Dukljanina. Zagreb 1950.
- Muhibić, H. M.* 1889, Stara ćuprija u Mostaru. Glasnik Zemaljskog muzeja 3, Sarajevo 1889.
- Müller, H. / Kunter, F.* 1984, Europäische Helme aus der Sammlung des Museums für Deutsche Geschichte. Berlin 1984.
- Neidhardt J. / Čelić, Dž.* 1953, Stari most u Mostaru. Naše starine 1, Sarajevo 1953.
- Nikić, A.* 2001, Srednjovjekovni franjevački samostani u Hercegovini. Hercegovina 6-7 (14-15), Mostar 2001.
- Nicolle, D.* 2003, Italian Medieval Armies 1300-1500. Osprey publishing (UK) 2003.
- Norman, V.* 1964, Waffen und Rüstungen. Frankfurt 1964.
- Obelić B. / Krajcar-Bronić, I / Barešić, J. / Peković, Ž. / Milošević, A.* 2006, Dating of the Old Bridge in Mostar. 19th International ¹⁴C Conference, Oxford 3rd-7th April 2006. (Poster)
- Obelić B. / Peković, Ž. / Barešić, J / Krajcar-Bronić, I.* 2004, Dating of the Old Bridge in Mostar. poster, European Society for Isotope Research (7th Workshop), Seggauberg 27. 6. - 1. 7. 2004. (Poster)
- Orbini, M.* 1968, Kraljevstvo Slovena. Beograd 1968.
- Patsch, C.* 1902, Pojedini nalazi iz rimskog doba. Glasnik Zemaljskog muzeja 14 (1), Sarajevo 1902.
- Peričić, E.* 1991, Sclavorum regnum Grgura Barskog. Zagreb 1991.
- Piletić, D.* 1984, Hladno oružje kroz vekove. Vesnik vojnih muzeja 30, Beograd 1984.
- Ratković, A.* 1991, Novi podaci o mostarskoj tvrđavi. Hercegovina 9, Mostar 1991.
- Pašić, A.* 1995, The Old Bridge (Stari most) in Mostar. Istanbul 1995.
- Paškvalin, V.* Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone. Sarajevo 2003.
- Peković, Ž. / Milošević, A. / Kovačević, N.* 2003, Arheološka istraživanja na Mostarskim utvrdama u 2002. godini. Hercegovina 8-9 (16-17), Mostar 2003.
- Petrović, Đ.* 1976, Dubrovačko oružje u XIV. veku. Beograd 1976.
- Polimac, A.* 1977, Novi dokumenti o gradnji Starog mosta u Mostaru. Most IV, 14-15, Mostar 1977.
- Poparić, B.* 1997, Tužna povijest Hercegovine zemlje. (reprint), Zagreb 1997.
- Ratković, S.* 1984, Srednjovjekovni Mostar i problematika njegovog istraživanja. Naše starine 16-17, Sarajevo 1984.
- Ratković, S.* 1985, Kula Herceguša, Mostar, srednjovjekovno utvrđenje. Arheološki pregled 24, Beograd 1985.
- Radimský, V.* 1891, Bišće polje kod Mostara. Glasnik Zemaljskog muzeja 3 (2), Sarajevo 1891.
- Sivrić, M.* 2005, Nekoliko nepoznatih podataka o Franjevcima u Zahumu i Bišću kod Mostara u srednjem vijeku. Hercegovina 19, Mostar 2005.
- Sopta, J.* 2002, Gost Radin (Radivoj) Butković i njegov grob. Hercegovina 6-7 (14-15), Mostar 2002.

- Stari mostovi u Mostaru. Mostar 2004.
- Stone, G. C. 1961, A Glossary of the Construction, Decorative and use of Arms and Armor in all countries and in all times. Jack Brussel publisher (USA) 1961.
- Stratimirović, Đ. 1925, Stari most na Prači. Glasnik Zemaljskog muzeja 37, Sarajevo 1925.
- Šišić, F. 1925, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Zagreb 1925.
- Šišić, F. 1928, Ljetopis Popa Dukljanina. Beograd 1928.
- Škrivanić, G. 1957, Oružje u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku. Beograd 1957.
- Thallóczy, L. 1914, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter. München 1914.
- Tošić, Đ. 1987, Trg Drijeva u srednjem vijeku. Sarajevo 1987.
- Trpković, V. 1964, Humska zemlja. Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd 1964.
- Truhelka, Č. 1911, Tursko-slovjanski spomenici. Sarajevo 1911.
- Truhelka, Č. 1914, Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne. Glasnik Zemaljskog muzeja 26, Sarajevo 1914.
- Vasić, M. 1977, O gradnji Starog mosta u Mostaru. Balcanica 7, Beograd 1977.
- Vego, M. 1957, Naselja bosanske srednjovjekovne države. Sarajevo 1957.
- Vego, M. 1961, Historija Bročna od najstarijih vremena do turske okupacije. Sarajevo 1961.
- Vego, M. 1980, Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1980.
- Vego, M. 1982, Postanak srednjovjekovne bosanske države. Sarajevo 1982.
- Villanon, L.J. / Kagay, D.J. 2002, Crusaders, Condottieri and Cannon. Medieval Warfare in Societies Around the Mediterranean, Brill Academic Publishers (NL), 2002.
- Vinski, Z. 1983, Zur karolingischen Schwertfunden aus Jugoslawien. Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz 30, Mainz 1983.
- Viollet-le-Duc, 1996, Encyclopédie médiévale. I, Paris 1996. (reprint).
- Šabanović, H. 1982, Bosanski pašaluk. Sarajevo 1982.
- Zdravković, I. 1953, Opravka kula kod Starog mosta u Mostaru. Naše starine 1, Sarajevo 1953.
- Zelenika, A. 1987, Kula iz XVII. stoljeća na Humu u Mostaru. Hercegovina 6, Mostar 1987.
- Zelenika, A. 1996, Zapisi iz starije prošlosti Mostara i okolice. Hercegovina 2 (10), Mostar 1996.
- Zelenika, A. 1999, Srednjovjekovno groblje u Zahumu u Mostaru. Hercegovina 4-5 (12-13), Mostar 1999.

Prvi izvještaji, istraživanja polenanalitičkog i ugljenisanog makrobotaničkog materijala neolitskog naselja Okolište (centralna Bosna)

Duška Kučan, Steffen Wolters, Felix Bittmann
Wilhelmshaven

1. Uvod

Nastanak i razvoj neolitskih kultura na bosanskom području zavisi od niza faktora prirodne sredine. Pored geografskog položaja znatnu ulogu igraju klima, zemljište, kao i razvitak flore i faune. Radi toga su, kod projekta Okolište od samog početka istraživanja uključene razne naučne discipline.

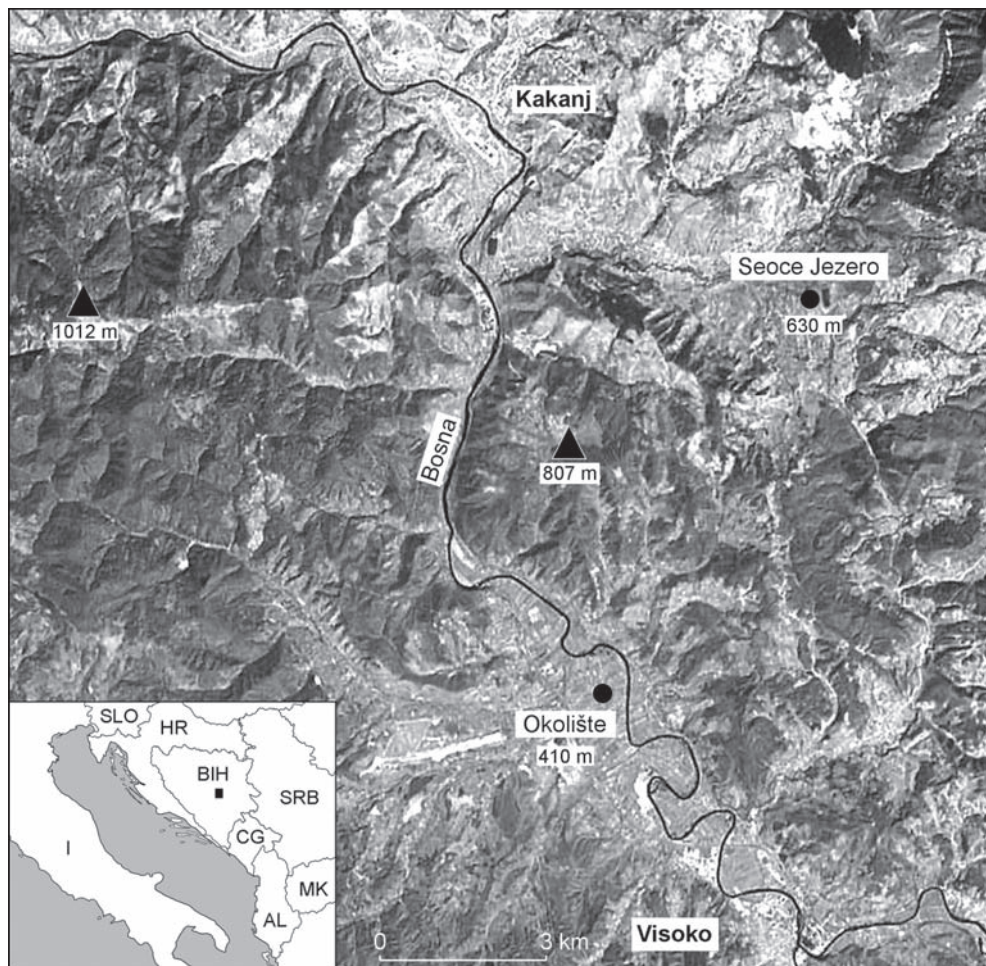
Paralelno uz arheološke radove (2002–2005) izvršene su geološke, arheobotaničke, zoološke i geomagnetske prospekcije, sa namjerom da različitim naučnim metodama dopunimo sliku života neolitskog stanovništva lokaliteta Okolište.¹

Poznato je da su u Bosni paleoetnobotanička istraživanja vrlo rijetka, a istorija razvitka vegetacije u kontekstu sa klimatskim promjenama još nije dovoljno poznata. Šumske populacije različitih temperaturnih prohtjeva nisu rasle istovremeno već je (od predboreala do subatlantika) jedna populacija šume smjenjivala drugu, stoga možemo razlikovati veći broj oštro diferenciranih šumskih zajednica od predboreala do danas. Analizom polena iz močvarnih sedimenata možemo konstatovati i promjene u vegetaciji koje su nastale dejstvom čovjeka prilikom oblikovanja kulturne sredine. U vezi toga prilikom prospekcionih radova u 2004. godini pokušano je u blizini neolitskog naselja naći, skladne profile za istraživanje fosilnog polena (analize peludi). Zrnca polena, biljnih vrsta i rodova su po morfološkom obliku vrlo različita, pa se stoga može odrediti njihova pripadnost određenoj biljci. Budući da se polen šumskog drveća, svake godine vjetrom raznese u velikim količinama i taloži u sedimentima koji rastu (jezerski sedimenti tresetišta), iz

¹ Kujundžić-Vejzagić / Müller / Rassmann / Schüler 2004.

njegovog kvantitativnog odnosa možemo zaključiti o promjenama u pogledu kvalitativnog sastava šuma koje su rasle za vrijeme nastajanja ispitivanih sedimenata.

Nažalost do danas smo našli samo jedno tresetište, na relativno velikoj udaljenosti od lokaliteta Okolište (Sl. 1). Probe za polenanalitičko istraživanje (analize peludi) sa tresetišta Jezero kod Kakanja (Obre), kao i njihovu obradu preuzeli su stručnjaci sa Instituta u Wilhelmshaven-u (Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung, NIhK).

Sl. 1. Karta ispitane oblasti sa navedenim mjestima bušenja.
(Satelitska slika iz Google Earth; Image 2006 Terra Metrics)

2. Rezultati prvog polenanalitičkog istraživanja

U 2004. godini izvršena su sondažna bušenja u okrugu iskopavanja Okolište. Cilj tih terenskih prospekcija sastojao se u traženju odgovarajućih organskih sedimenata, radi uzimanja proba za polen analizu. Uz pomoć obrade polena kao i ostalih makro biljnih ostataka, iz tih sedimenata mogli bi se pokušati rekonstruisati razvitak i korišćenje zemlje, u neposrednom kao i daljem prostoru oko neolitskog tel-naselja Okolište.

U okrugu sela Okolište, Radinovići i Donje Moštre napravljeno je oko 20 sondažnih bušenja. Slojevi su se uglavnom sastojali od pijeska i kiza (sitnih kamenčića) rijeke Bosne. Organski sedimenti, naprimjer Paläomäander, odnosno stara korita Bosne nisu nađena. Iz tog razloga, uzimanje proba za polen analizu ograničeno je na samo 15 pojedinih proba profila sonde (reza) 81 u razmjeru od 10 cm od vrha do dna okruglog rova (Sl. 2).

Analize tih proba pokazale su lošu koncentraciju kao i slabu održanost polena. Polen spektri su se sastojali uglavnom od nižih biljaka, gdje je uglavnom preovladavala travna vegetacija uz pojedina zrnca polena žitarica. Nađeni polen drveća sastojao se od vrsta karakterističnih za poplavne šume, kao što je joha (*Alnus*). Breza (*Betula*) i lješnik (*Corylus*) predstavljaju drveće otvorene šumske vegetacije koja se nalazila u okolini neolitskog naselja. Na osnovu slabe koncentracije polena u probama i dijelimično oštećenog (korodiranog) polena ne može se ništa reći o tipu šumske populacije. Antropogeni indikatori kao što su *Plantago lanceolata*, *Trifolium pratense*-Typ, *Artemisia*, *Centaurea jacea*-Typ, *Rumex acetosa*-Typ, *Polygonum aviculare* i polen ligulifloren kao i tubulifloren, porodice Compositen, prisutni su konstantno u probama. Polen tih vrsta može da potiče iz neposredne okoline iskopavanja, te se ne mogu upotrijebiti za dalje interpretacije. Daljna sondažna bušenja na arealu iskopavanja izvršena su u 2005. godini u saradnji sa Institut für Ur-und Frühgeschichte der Universität Kiel. Prve obrađene probe pokazale su da imaju dovoljno polena. Obrada proba je u toku (po izjavi W. Dörfler, Kiel).

Nakon što obrada nađenih sedimenata, u blizini iskopavanja nije donijela povoljne rezultate, pokušano je uz pomoć Ilhana Dervovića, iz Visokog, proširiti prospekcione radove u nešto udaljenijem prostoru od neolitskog naselja Okolište. Najbliži lokalitet, koji je mogao pružiti odgovarajuće organske sedimente za rekonstrukciju istorije vegetacije ove pokrajine, nađen je u udaljenosti od 7 km od areala iskopavanja. (vidi Sl. 1). Lokalitet Seoce Jezero leži na visini od 630 m nadmorske visine u blizini sela Seoce. Tu se nalazi jedna (od prilike oko 3 hektara površine) niža močvara (Sl. 3). Sjeverni i jedan dio južne močvare već je isušen drenažnim kanalom te se tu počela razvijati populacija breze (*Betula*), johe (*Alnus*) i trusljike (*Frangula*). Centar močvare nije isušen, ali mnogobrojne rupe ispunjene vodom ukazuju da je taj dio močvare dobro obezbjeđen vlagom (Sl. 4). Na tom vrlo vlažnom dijelu rastu biljke reda Magnocaricion (*Carex elata*, *Carex paniculata*), kao i močvarne vegetacije reda Molinion coeruleae: *Gentiana pneumonanthe* (močvarna lincura), *Succisa pratensis* (piskavac), *Serratula tinctoria* i *Inula salicina*.

Sl. 2. *Profil iz sonde 81*

Sl. 3. Niska močvara kod Seoce – Jezero. Pogled na južni dio močvare sa vegetacijom reda *Molinion coeruleae*

Sondažno bušenje pokazalo je da se najdublji slojevi treseta nalaze u južnom dijelu močvare. Na dnu profila nalazi se jedan metar vodenog taloga (limnološki talog), koji je sačinjen od muljevitog detritusa, algi i ostalih makro organskih elemenata. Taj sloj je pokriven sa 55 cm debelim slojem gline. Na tom, očevidno za vodu nepropusnom sloju, došlo je do stvaranja treseta visine 250 cm. Limnološki talog ispod, kao i treset iznad sloja gline pokazao se izuzetno dobrim za uzimanje polen proba. Pomoću jedne specijalne, za te svrhe napravljene, ruske bušilice tipa JOWSEY uzeta su dva profila radi kontrole.

Jedan je bio dubok 300 cm, a drugi 450 cm. Oba profila su isporučena na analizu u Institut für historische Küstenforschung u Wilhelmshaven-u. Polenanalitička obrada profila dubokog 4,5 m (44°05,65 N-18°11,18 E) već je dobrim dijelom urađena a njen završetak očekuje se do kraja 2007. godine. Ovaj prvi, na ovim prostorima urađeni, polen profil predstavlja osnovni standardni polen dijagram koji treba da pokaže razvitak vegetacije koja je prirodno nastala i promjene u rastu vegetacije prouzrokovane čovjekovim djelovanjem. Aktuelno je već obrađeno 70 proba iz svih dijelova profila. One su predstavljene u ovome polen dijagramu (Sl. 5). Iz tresetnog dijela ovog profila uzeto je sedam proba za određivanje radiokarbonske starosti. Ti radovi izvr-

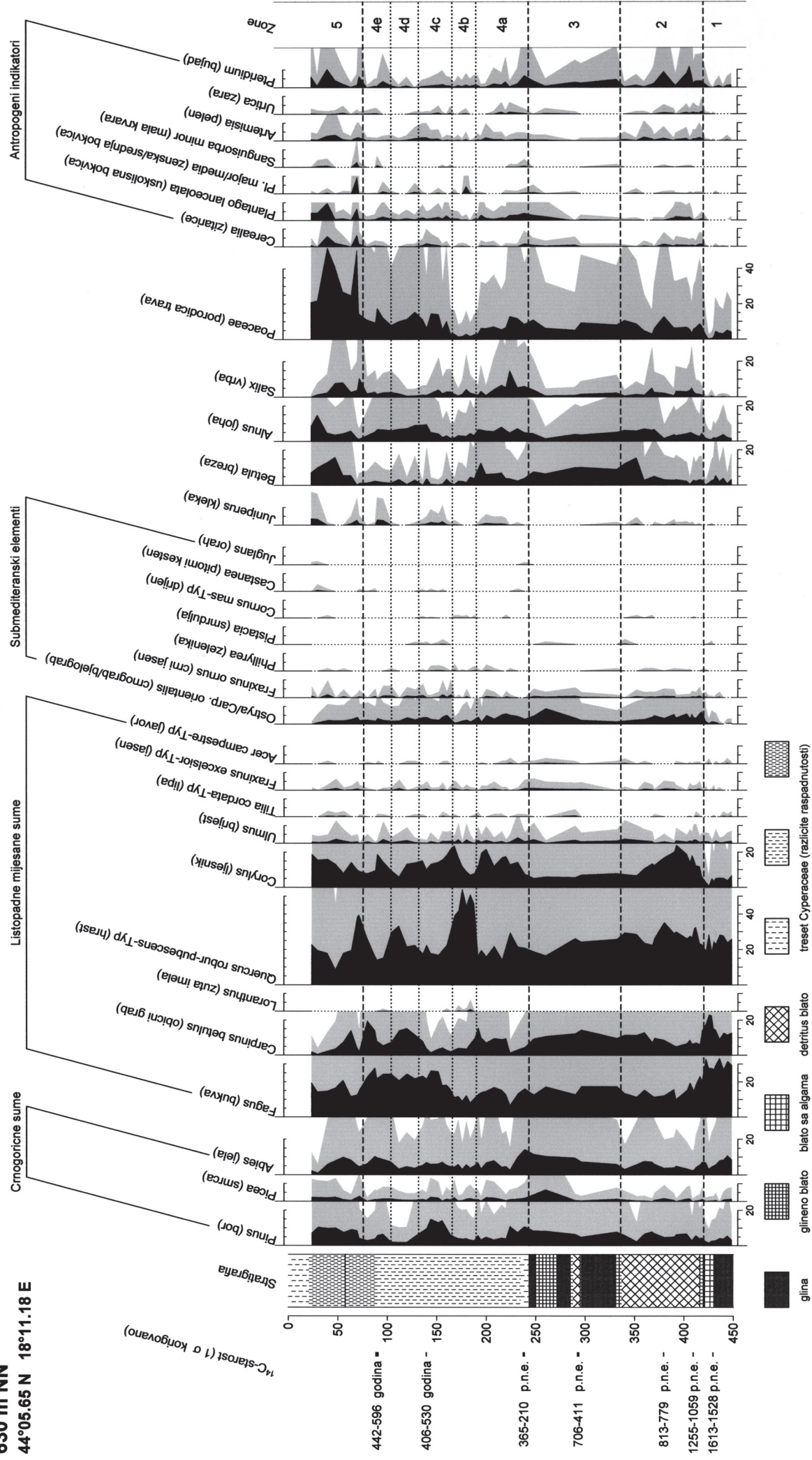

Sl.4. Karakteristične rupe sa vodom u centru močvare. U ovome dijelu močvare rastu biljke reda oštrica (Magnocaricion) pomiješane sa livadskom vegetacijom

Polen diagram Seoce Jezero / BiH

630 m NN

44°05.65 N 18°11.18 E

Sl. 5. Polen diagram Seoce – Jezero. Predstavljene (nacrane) su samo izabrane vrste. Svijetlo-sivo sjenčenje kod pojedinih krivulja odgovara 5 puta uvećanim procentnim vrijednostima

šeni su na Leibniz Labor für Altersbestimmung und Isotopenforschung der Universität Kiel (Tab. 1). Rezultati datiranja pokazuju da je taloženje tresesta trajalo oko 4000 godina, te polen spektar u dijagramu pokazuje razvitak vegetacije iz tog perioda. Prema sklonosti promjena količine polena i spora u dijagramu, razvoj vegetacije se može prethodno podijeliti, na pet krupnih odsjeka tzv. zona, koje će biti predstavljene u sljedećem tekstu.

Tab. 1

dubina (cm)	Lab.-Nr.	¹⁴ C-starost	korigovano (1 σ)
88 – 91	KIA29261	1524±35 B.P.	442– 596 godina
139–140	KIA29262	1616±24 B.P.	406– 530 godina
237–239	KIA29263	2224±29 B.P.	365– 210 p. n. e.
292–294	KIA29264	2430±32 B.P.	706– 411 p. n. e.
379–380	KIA29265	2612±37 B.P.	813– 779 p. n. e.
409–410	KIA27854	2940±35 B.P.	1255–1059 p. n. e.
429–430	KIA27855	3299±34 B.P.	1613–1528 p. n. e.

Rezultati ¹⁴C datiranja kod polen diagrama Seoce – Jezero. Prikazana su konvencionalna ¹⁴C-datumi kao i dendrokronološki korigovani, to znači na (siderische) zvijezdane kalendarske godine preračunata starost (sa 68,3% vjerovatnoće).

Zona 1 (ca. 2000-1400 godina prije nase ere): U dijagramu vladaju polen od bukve (*Fagus*), hrasta lužnjaka / medunca (*Quercus robur* / *pubescens*-Typ), kao i djelimično običnog graba (*Carpinus betulus*). Dokazi mediteranskih i submediteranskih elemenata su oskudni. Polen žitarica i ostalih antropogenih indikatora je neznatan.

Polen dijagram počinje sa prikazom istorijskog razvitka vegetacije tek nešto oko 2000 godina prije našeg vremena. Radi toga ostaje nejasno, da li zona 1, uopšte pokazuje jednu antropogenu djelatnost ili samo prvobitnu vegetaciju, kotline Visoko kao i šumsku populaciju okolnih brežuljaka. To ne bi trebalo biti isključeno, ali činjenica da se u okolici lokaliteta Seoce Jezero nalaze mnogobrojna neolitska naselja – butmirske kulturne grupe – kao što je Okolište ili lokalitet Obre II, (2 km udaljeno od Seoca), svjedoči o prisustvu ljudskih zajednica. Izuzetno oskudne vrijednosti polena antropogenih indikatora u dijagramu, pokazuju da zona 1 predstavlja više ili manje prirodnu vegetaciju okoline. Ta dinarska vegetacija bila je karakteristična, po snažnoj zastupljenosti bukve (*Fagus*), koja je vladala od samog početka atlanskog doba u šumskoj populaciji.² Prema tome ove visoke procenete bukovog polena u dijagrama (30 %) treba pripisati dinarskim šumama submontanog i montanog područja, koje su rasle na 600 m NN u okolini staništa Seoce Jezero. Šume jele (*Abies*) i bukve (*Fagus*), ilirsko-dinarskog tipa, nisu igrale nikakvu

² Horvat / Glavać / Ellenberg 1974; Willis 1994.

ulogu na ovom visinskom prostoru. To potvrđuju i vrlo oskudni procenti polena jele (*Abies*) u dijagramu. Pored šuma bukve, pogotovo u nižim oblastima visoke kotline, rasle su šume hrasta kitnjaka i običnog graba. Iako dijagram pokazuje jedan jak porast polena graba (*Carpinus betulus*), kod istovremenih opadanja polena jele (*Abies*), ne može se zaključiti, jedna vidna promjena u šumskoj vegetaciji, prouzrokovana jačom ljudskom djelatnošću, zbog niskih vrijednosti polena antropogenih indikatora u dijagramu. Krivulje glavnog drveća šumske vegetacije u dijagramu, ostaju konstantne i ukazuju na šume zatvorenog tipa. To pokazuju i niske polen vrijednosti heliofilnog žbunja, kao što su kleka (*Juniperus*) i lješnik (*Corylus*). Prisustvo polen mediteranskog i submediteranskog porijekla je neznatan.

Zona 2 (ca. 1400–700 prije naše ere): Krivulje bukve (*Fagus*) i običnog graba (*Carpinus betulus*) naglo opadaju u dijagramu. Vrlo snažan uspon polena lješnika (*Corylus*) kao i porast krivulja polena mediteranskog i submediteranskog porijekla u dijagramu. Kao dokaz submediteranskih elemenata, može se navesti prisustvo polena crnog graba / bjelog graba (*Ostrya* / *Carpinus orientalis*) i crnog jasena (*Fraxinus ornus*). Značajan je porast vrijednosti polena žitarica i sekundarnih antropogenih indikatora, kao što su polen bokvice, pelina i žare (*Plantago lanceolata*, *Artemisia*, *Urtica*) kao i spora paprati bujevine (*Pteridium*).

Polen dijagram ukazuje na ljudsku aktivnost u okolini lokaliteta u vrijeme bronzanog doba. Zbog opadanja količine polena, bukve (*Fagus*) i običnog graba (*Carpinus betulus*) u dijagramu, pretpostavljmo da nisu bila samo zahvaćena submontan i montanen staništa bukve, nego istovremeno i kolinsubmontanen šume hrasta i graba. Pošto procentualne vrijednosti polena hrasta (*Quercus*), za vrijeme ove faze ne opadaju, smatramo da je hrast, prvenstveno radi plodova (žira) čuvan u svrhu tovljenja i ishrane životinja. Krčenjem šuma počinje stvaranje agrarnih površina za uzgoj žitarica. U dijagramu raste krivulja polena žitarica, koja se sastoji uglavnom od polena pšenice (*Triticum* sp.). Na krčenje šume u bronzanom dobu, najbolje ukazuje porast polena lješnika (*Corylus*) u dijagramu, koji za svoj razvitak traži proplanke ili rubove šuma. Kod krčenja šuma profitiraju naročito populacije paprati, te nas ne iznenađuje da se u polen dijagramu, pojavljuju spore, obične paprati bujevine (*Pteridium aquilinum*), koja je najčešće zastupljena u acidofilnim svijetlim šumama, na sječinama i požarištima, gdje obrazuje guste populacije. Bujad ima sposobnost brzog vegetativnog razmnožavanja i vrlo brzo osvaja slobodne površine, te iz tog razloga može poslužiti kao indikator za krčenje šuma.

Prisustvo submediteranskog drveća u dijagramu kao što su bjelograb (*Carpinus orientalis*) odnosno crni grab (*Ostrya*) – (ta dva tipa polena ne mogu se morfološki odvojiti) – kao i prisustvo polena crnog jasena (*Fraxinus ornus*), ukazuju na otvorenu šumsku vegetaciju. Naneseni polen tog drveća potiče od krečnjačkih, toplih i suhih staništa, gdje rastu šumske populacije crnog graba i hrasta medunca. Glavno rasprostiranje tih šuma su Dalmacija

i Hercegovina, doduše mogu se susresti i na području Visokog,³ tako da njihovo postojanje možemo pretpostaviti i za vrijeme subboreala.

U tim šumama rastao je drijenjak (*Cornus mas*). Na nižim toplijim staništima rasla je zelenika (*Phillyrea cf. latifolia*) i primorska smrdulja (*Pistacia terebinthus*). Stvaranje urbanih prostora počinje odprilike oko 1400 godine prije naše ere, ali najjače je izraženo u vremenu između 1100 i 900 prije naše ere. Iz toga vremena su poznati mnogobrojni lokaliteti bronzanog doba, kako u čitavoj centralnoj Bosni, tako i u visokoj kotlini.⁴ Pri kraju ove zone polagano se smanjuje i dejstvo čovjeka na prirodnu okolinu, što se primjećuje u porastu procentnih vrijednosti polena bukve (*Fagus*) i graba (*Carpinus betulus*) koje služe kao iskaz ponovne regeneracije šumske vegetacije. Polen vrijednosti smrče (*Picea*) ostaju konstantno niske. To nas iznenađuje, jer nam je poznato, da smrča prilikom cvjetanja ima visoku produkciju polena, koji se vjetrom vrlo lako raznosi. Te niske vrijednosti polena smrče ne odgovaraju slici, izuzetno proširenih populacija smrče u ilirsko-zapadno-balkanskim šumama, koje su predstavljene na karti prirodne vegetacije,⁵ za sjevero-zapadne visoravni Bosne.

Zona 3 (ca. 700–300 p. n. e.): Tok krivulja skoro svih vrsta polena u dijagramu je ravnomjeran. Hrast (*Quercus*), bukva (*Fagus*) i obični grab (*Carpinus betulus*) su glavno drveće. Vrijednosti antropogenih indikatora su daleko niži nego u zoni 2.

U donjem dijelu zone (nesto 550 prije naše ere) produžuje se regeneracija šumske vegetacije. Poslije toga se u dijagramu ponovo počinju pojavljivati antropogeni indikatori, zajedno sa polenom žitarica. Naročito upadljive su maksimalne vrijednosti polena crnog graba / bjelograba (*Ostrya / Carpinus orientalis*) kao i visoki procenti crnog jasena (*Fraxinus ornus*). U istom vremenu opadaju procenti polena hrasta (*Quercus*). Da li je ovdje u pitanju jedan dokaz o izuzetno jakom korištenju hrasta medunca (*Quercus pubescens*), koga je Beug opisao, ne može se sa sigurnošću reći, jer je uspješno obrađen samo mali broj proba iz toga debelog sloja treseta. Uzrok tome su tri, između organskog blata naplavljena, svijetlo siva, elastična, sloja gline, sa relativno slabom koncentracijom polena. Ona su nastala odlaganjem organskog blata prilikom nekih poplava. U tim slojevima gline uključeni su slojevi grubog-organskog detritusa, koji je nastao prilikom mirovinske faze. Slojevi gline, bez polena, ukazuju na vrlo brzu sedimentaciju. Sa druge strane, gledajući, u polen dijagramu ne nalaze se nikakvi dokazi erozija ili nekakvih drugih dinamičkih aktivnosti, koje su mogle biti prouzrokovane krčenjem šuma. Skoro neznatne vrijednosti antropogenih indikatora iz tog perioda ne ukazuju na ljudske aktivnosti u okolini lokaliteta Jezera kod mjesta Seoce.

³ Horvat / Glavać / Ellenberg 1974; Bohn et al. 2003.

⁴ Gavranović 2005, i usmena informacija od I. Dervovića.

⁵ Kod Bohn et al. 2003.

Zona 4 (ca. 300 godina prije naše ere do 5. stoljeća): Vrlo jake oscilacije krivulja hrasta (*Quercus*), običnog graba (*Carpinus betulus*) i polena lješnika (*Corylus*), praćene stalnim porastom polena bukve (*Fagus*). Česti su usponi polena kleke (*Juniperus*). Vrijednosti polena biljaka, antropogenih indikatora, su kolebljive ali u svakom slučaju na većem nivou nego u zoni 3. Prvi nalazi polena oraha (*Juglans*) i kestena (*Castanea*). Nešto oko 300 godina prije naše ere počinje ponovno antropogeno djelovanje na šumsku vegetaciju. Taj proces nije stalan (kontinuiran) nego je označen kao periodično iskorištavanje šumske vegetacije. Možemo obuhvatiti ukupno tri faze sječe («rasvjetljavanja») šuma (4a, 4c, 4e). One su u dijagramu označene zajedničkim usponom krivulja polena lješnika (*Corylus*) i polena kleke (*Juniperus*). Pri tome izgleda, da su sječeni i korišteni samo hrast (*Quercus*) i obični grab (*Carpinus betulus*), dok je bukva (*Fagus*) čuvana. To pokazuju procenti polena bukve (*Fagus*) u dijagramu, koji ne opadaju, nego čak, u periodu od 2. stoljeća, rastu. Između ta tri perioda (faze) korištenja šume uključena su dva perioda (faze 4b, 4d) regeneracije šumske vegetacije. U polen dijagramu označeni su periodi sa neznatnim procentima polena antropogenih indikatora, kao i polena žbunja koji rastu na rubovima šuma, ili slobodnim površinama, kao što su lješnik (*Corylus*) i kleka (*Juniperus*). Za vrijeme regenerativnih faza šuma počinje da se oporavlja. U dijagramu rastu procentne vrijednosti polena građevinskog drveća, koji je u prethodnom periodu bio sječen i korišten. To se naročito primjećuje kod krivulje hrasta (*Quercus*), koja u 2. stoljeću kulminira, te njegove vrijednosti iznose nešto oko 50 %. Kao dokaz vrlo snažnog rasta populacije hrasta, služe i prvi nalazi polena žute imele ili ljepka (*Loranthus*), koji raste kao poluparazit na hrastu, kestenu i bukvi.⁶ Glavni dio polena hrasta potiče u ovom dijelu dijagrama sa staništa šuma hrasta kitnjaka i običnog graba i jednim dijelom sa staništa šuma crnog graba / bjelog graba i hrasta medunca. Njihova zatvorena šumska populacija nije dozvoljavala širenje polena crnoga jasena (*Fraxinus ornus*), radi toga dolazi do smanjenja procenata njegovog polena u dijagramu.

Početkom zone 4 mijenjaju se uslovi rasta vegetacije na lokalitetu sondažnog bušenja. Glineni sedimenti zone 3 oblikovali su jednu granu za oticaj vode, koja je prouzrokovala rast treseta. Od 300 godina p. n. e. lokalitet Seoce – Jezero prelazi iz vodenog ambijenta u nisku močvaru, sa hidrofilnom šumskom populacijom, johe i vrbe (*Alnus*, *Salix*). Produkcija treseta bila je izuzetno visoka i iznosila je prosječno 0,2 cm po godini.

Zona 5 (ca. 5. stoljeće do vjerovatno srednjeg vijeka): Nastavljaju se oscilacije krivulja drveća. Zabilježena je kulminacija polena travne vegetacije, te vidan porast procentnih vrijednosti antropogenih indikatora i polena žitarica. Gornja 21 cm sedimenta nedostaju u polen profilu. Prilikom sondažnog bušenja ispali su iz profila zbog velike vlažnosti.

⁶ Šilić 1973.

U zoni 5 produžava se povremeno iskorištavanje okoline isto kao u zoni 4, uz razliku da je u ovom periodu iskorištavanje intenzivnije. Maksimalne vrijednosti polena žitarica i ostalih antropogenih indikatora ukazuju na srednji vijek, sa već uveliko razvijenim ratarstvom.

Po radiokarbonskom datiranju završava se u 7. stoljeću istorijsko-vegetaciona zabilješka u dijagramu. Obzirom da je posljednja proba za radiokarbonsko datiranje uzeta iz srednje raspadnutog treseta, sa brzom sedimentacijom (zona 4e), smatramo da je u zoni 5 (sa jače raspadnutim tresetom i zbog toga neznatnom sedimentacijom) obuhvaćen jedan duži vremenski period. Tačna starost probe na vrhu dijagrama ne bi se mogla tačno odrediti. Kod 21 cm postoji jedan oštar prelaz od jako raspadnutog do vodljivog treseta, koji ukazuje na jedan hijatus u rastu, vjerovatno prouzrokovao, skidanjem i korištenjem treseta iz tih slojeva. Na izvjesne seljačke aktivnosti na lokalitetu Jezero ukazuju i danas vidljive vodene rupe, čije stranice strmo opadaju prema dnu. One se nalaze u centru močvare (vidi sl. 4).

Istraživanja na polen profilu Seoce – Jezero se nastavljaju. Naročita pažnja, posvetit će se vrlo detaljnoj analizi pojedinih antropogenih perioda (faza) ljudskih korištenja okoline kao i sedimentaciji slojeva gline nanesenih poplavama, za vrijeme željeznog doba.

Ovom prilikom želimo naglasiti još jednom jedno nevjerovatno veliko značenje ovoga lokaliteta za istraživanje istorije vegetacije Bosne i Hercegovine kao i centralnog Balkana. Lokalitet Seoce – Jezero nije samo značajan, zato što se nalazi u blizini praistorijskih naselja, nego, takođe, radi njegovog prostornog položaja. U krugu od nekih 30 km, ne mogu se naći slični organski sedimenti koji bi se mogli uporediti sa ovim lokalitetom. Razlog tome su zemljišni kao i klimatski faktori dinarskih prostora. Tom zaključku doprinijela su prospekciona sondažna bušenja, izvršena u septembru 2005. od strane dr. W. Dörfler, Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Kiel, i dr. S. Wolters, NIhK. Nedostatak odgovarajućih lokaliteta kao što su močvare i jezera u svrhu istraživanja metodom polen analize, prirodno su uslovljene u ovome području i ogledaju se u malom broju do danas napravljenih naučnih istraživanja iz tog područja. Izuzev naučnih radova Gigov i Nikolić u Livanjskom polju i Brande u dolini Neretve u Hercegovini⁷, do danas nisu urađena neka nova polenanalitička istraživanja na teritoriji Bosne i Hercegovine. Takođe, pregled istorije vegetacije Balkana⁸ ne sadrži odgovarajuće informacije o razvitku vegetacije područja Bosne i centralnog Balkana u prošlosti, prema tome ta naučna publikacija ostaje nekompletna. Ovim naučnim radom sa novim polenanalitičkim rezultatima, nadamo se da ćemo donekle popuniti prazninu u pogledu ispitivanja razvoja istorijske vegetacije sa područja centralne Bosne.

⁷ Gigov / Nikolić 1956; Brande 1973.

⁸ Willis 1994.

3. Rezultati istraživanja arheobotaničkih makroostataka

Istraživanja arheobotaničkih makroostataka (sjemenja i plodova) su izvršena na osnovu uzoraka sakupljenih 2002. godine (55 proba) i jednim dijelom materijala iz 2004. godine (56 proba). Obradu materijala iz te dvije godine preuzela je D. Kučan. Analize i obrada materijala, izvršena je na Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung u Wilhelmshaven-u.

Tokom ljeta 2003. godine vršena su samo geomagnetska prospekciona istraživanja lokaliteta, bez otvaranja tla za iskopavanja, tako da u toj godini nisu uzete probe za arheobotanička istraživanja.

U periodu iskopavanja 2005. godine sakupljeno je oko 400 proba koje su neposredno na terenu pripremljene za transport. Obradu tih proba preuzeo je dr. Helmut Kroll (Institut für Ur- u. Frühgeschichte der Christian-Albrechts- Universität, Kiel).

3.1. Priprema proba za transport

Skoro na svim praistorijskim lokalitetima u Bosni susrećemo makrobiljne ostatke u ugljenisanom obliku. Sakupljanje ugljenisanog, botaničkog materijala u suhim slojevima praistorijskih naselja, vršeno je do danas pomoću flotacije, koja je bez sumnje odigrala revolucionarnu ulogu u arheologiji, kao i u arheobotanici. Flotacijom materijala, pružena je mogućnost, za izdvajanje znatno većeg broja biljnih vrsta, te time lakše interpretacije makrobiljnih ostataka, nađenih tokom arheoloških iskopavanja.

Prilikom skupljanja botaničkog materijala na iskopavanju Okolišta, primjenjena je metoda vlažnog (mokrog) prosijavanja sedimenta.

U svrhu omekšanja zemlje, probe su bile prvo nakvašene u vodi, kojoj je dodato malo, običnog, u domaćinstvu upotrebljavanog, deterdženta ili 3% hydrogen peroksida. Nakon izvjesnog vremena, zemlja je prosijavana, uz pomoć vode, kroz specijalna sita. Sita koja su konstruisana, za obradu proba na terenu, sastoje se od metalnih kolutova ukoso pričvršćenih na jednoj konzoli. Na otvoru svakog koluta leži po jedno sito sa različitim promjerom očica na mreži. Promjer očica opada od najgornjeg sita prema dole, najčešće između 2,5 mm do 0,25 mm. Kosina pričvršćenih krugova na konzoli treba da bude tako podešena da prilikom ispiranja (sijanja) proba, voda sa zemljom, iz gornjega u naredno donje sito pretiče.⁹ Na taj način na sitima ostane poluugljenisani fosilni materijal sa malo mineralnog sedimenta, u različitim frakcijama. Svaku pojedinu frakciju treba poslije sušenja spakovati u plastične vrećice i predati, u svrhu daljnje obrade jednoj od gore navedenih institucija.

Ova metoda pripremanja materijala oduzima znatno više vremena od flotacije, ali se na taj način prikupi daleko više botaničkog materijala. Prilikom obrade materijala u laboratoriju pronađene su pored fosilnih diaspora i vrlo sitne koščiće od miševa ili ptica, zatim segmenti ribljih krljušti kao i

⁹ Jacomet / Kreuz 1999, 368.

pojedini insekti. Sama ta činjenica opravdava izbor primjenjene metode. Svi zoološki nalazi predati su na daljnju obradu odgovarajućim institutima u Kielu ili Berlinu.

3.2. Obrada botaničkog materijala

Cilj arheobotaničkog istraživanja u neolitskom naselju Okolište, sastoji se u tome da uz pomoć determinisanog fosilnog biljnog, materijala pokušamo rekonstruisati poljoprivrednu djelatnost, što znači, način obrade zemlje, uzgoj kulturnih biljaka i uz njih vezanu biljnu ishranu stanovništva.

Neolitska poljoprivreda uslovljava male agrarno korištene prostore koji ne dozvoljavaju razvitak ekstenzivnog ratarstva. Suprotno toj pretpostavci, neobično veliki nalaz ugljenisanih žitarica u Obrima II (butmirska kulturna grupa) sugerije jednu izuzetno dobro razvijenu poljoprivredu, koja, u okolini samog naselja ne isključuje ekstenzivni tip zemljoradnje.¹⁰

Nalazi u Obrima II, Butmiru i Nebu pokazuju da je osnovna ekonomska baza pojedinih naselja butmirske kulturne grupe ležala u zemljoradnji i stočarstvu. S obzirom na ogroman broj nalaza kostiju domaćih životinja u Obrima II i u Nebu trebalo bi stočarstvo staviti na prvo mjesto u odnosu na zamljoradnju.

Sasvim je prirodno da sve privredne radinosti nisu podjednako došle do izražaja u pojedinim neolitskim kulturama i naseljima. Iz tog razloga je interesantno uporediti rezultate arheobotaničkog istraživanja naselja Okolište sa drugim praistorijskim naseljima na području Bosne.

Na kraju ispitivanja cijelokupnog botaničkog materijala izvršit ćemo tu uporedbu i time pružiti pregled uzgoja kulturnih biljaka za vrijeme neolita u Bosni. Za sada je dovoljno povući paralelu sa rezultatima istraživanja u neolitskom naselju Obre II.

3.2.1. *Kulturne biljke nađene u neolitskom naselju Okolište*

Pod kulturnim biljkama podrazumjevaju se sve one vrste biljaka i njihove sorte koje po načinu života i održavanja egzistencije žive stalno u simbiozi sa čovjekom. Kulturne biljke ne vode besprijekorno samostalan život kao divlje biljke, već se čovjek stara o njihovom životu i njezi, a one mu pružaju svoje proizvode za zadovoljenje njegovih životnih potreba.

U neolitskom naselju Okolište do danas su identifikovane slijedeće žitarice; najčešće su nađena ugljenisana zrna tetraploidne dvoredne pšenice (*Triticum dicoccum* Schrank), zatim ječma (*Hordeum vulgare* L.) i diploidne jednoredne pšenice (*Triticum monococcum* L.). Nalazi heksaploidne pšenice (*Triticum aestivum* L.) i prosa (*Panicum miliaceum* L.) su do danas vrlo rijetko nađeni.

Diploidne i tetraploidne vrste pšenice (jednozrna i dvozrna pšenica) imaju zrna čvrsto uklopljena u klasić, te ne ispadaju prilikom vršidbe iz kla-

¹⁰ Benac 1970, 705.

sića. Da bi oslobodili pšena (zrna) tih žitarica, potrebno je klasiće žita poslije vršidbe dobro osušiti u sušionici, na temperaturi između 40 do 50 stepeni a zatim trti (protirati ili tucati) klasiće da bi konačno oslobodili zrna iz pljevice. Heksaploidne, današnje vrste pšenica, sa većim brojem hromozoma imaju daleko plemenitije, izgrađene klasove i klasiće, tako da prilikom žetve i vršidbe sjemenke žita ispadaju same od sebe, te ih ne treba poslije, vršidbe sušiti i mehanički oslobađati iz pljevice.

Za tačnu determinaciju žita neobično su važni sastavni djelovi klasića (brakteje, predlistići i listovi perigona kao i osnova pljevice, račvice). Svi ti djelovi bili su prisutni u svim do danas pregledanim probama, tako da smo mogli odrediti pripadnost nađenih sjemenki određenim žitaricama.

Dosta veliki broj fragmenata polomljenih ugljenisanih zrna nađeno je u probama. Jedan mali dio oštećenih zrna mogao je nastati prilikom prosi-javanja proba kroz sita. Postoji takođe mogućnost da je žito već za vrijeme neolita, prekrupljeno (krupno istucano) u svrhu pripreme kaše (prekrupe) i u tom stanju ugljenisano.

Do danas je obrađeno relativno malo proba. Tek na kraju obrade materijala može se ocijeniti kvantitativna zastupljenost pojedinih vrsta žitarica. Pri tome nije važna učestalost pojedinih cerealia u probama, već je daleko važnija ravnomjernost njihovih nalaza u cjelokupnoj sumi proba.

Pored žitarica nađene su i sjemenke iz porodice mahunarki (Leguminosae), leća (*Lens culinaris* L.) i bob (*Vicia faba* ssp. *minor* L.).

Leća je sigurno uzgajana u naselju Okolište iako su njeni nalazi do danas u probama rijetki. Pored uzgoja za ljudsku ishranu, leća se uzgaja i kao krmna biljka. Najstariji neolitski nalaz leće potiče iz naselja Obre II.¹¹ Mnogobrojna fosilna sjemena iz Donje Doline, Ripča kod Bihaća i Poda kod Bugojna ukazuju na čest usjev ove mahunarke u bronzanom i željeznom dobu.¹²

Dvije dosta deformisane sjemenke sitne sorte boba svjedoče o uzgoju i upotrebi ove kulturne biljke u Okolištu. Bob i leća igrale su važnu ulogu u ishrani stanovništva Bosne sve do kasnog srednjeg vijeka. Njihove kulture u Bosni, potisnuo je uzgoj graha (*Phaseolus vulgaris*) koji je tokom 16. stoljeća uvezen iz Amerike.

Ako uporedimo botaničke nalaze iz neolitskog naselja Obre II i naselja Okolište možemo konstatovati da su pšenice (jednoredna i dvoredna) bile dominantne u kulturi uzgoja žitarica, i praćene kulturama ječma i prosa. Vrste mahunarki koje su se uzgajale su skoro identične. Znatnu razliku čini količina nađenog ugljenisanog materijala, kao i čistoća nalaza.

U ruševinama kuća naselja Obre II, nađeno je skladište ugljenisanih žitarica, koje su bile skoro potpuno očišćene od korova. Tu su konstantovani samo vrlo rijetki plodovi, korova ovsika (*Bromus mollis*) i priljepače (*Galium aparina*). Sve ukazuje na to da su te žitarice unesene u kuće kao zalihe, za ishranu u toku zimskog perioda.

¹¹ Renfrew 1974, 47 ff.

¹² Beck von Mannagetta 1896, 43 ff; Maly 1904, 487; Kučan 1984, 247 ff; Kučan 1995, 153 ff.

Nasuprot tome, fosilni materijal iz Okolišta, ne predstavlja nikakvu zalihu plodova, nego se radi o običnom otpadu koji je nastao tokom vršidbe žitarica i kasnije vjetrom bio raznesen po čitavoj površini naselja.

Do danas nismo našli ni jednu probu u Okolištu sa bogatim nalazom ugljenisanog, botaničkog materijala. Izuzetak čine sitne čestice drvenog uglja, koje su bile prisutne u svim probama.

Što se više proba pregleda i obradi postoji veća mogućnost, da obuhvatimo sve u to vrijeme uzgajane biljke, kao i korovsku vegetaciju.

Iskopavanja u Okolištu još nisu završena te se nadamo da ćemo posred proba sa minimalnom količinom materijala uspjeti naći i jedno neolitsko skladište žitarica, koje bi u svakom slučaju, dopunilo sliku poljoprivredne djelatnosti neolitskih ratara.

3.2.2. Sakupljačka djelatnost

U probama iz Okolišta pronađeno je samo jedno zrno divljeg grozda, (*Vitis vinifera* L. ssp. *sylvestris* GMEL.) koje je kod nas izazvalo veliko interesovanje.

Divlja loza je povijuša koja se pomoću vitica uspinje uz stabla. Najčešće nastanjuje rubove poplavnih šuma u blizini rijeka kao i kontinentalne vlažne šume sa toplim staništima. Plodovi su malene modroljubičaste bobice, uglavnom kisele, sa malo soka. One su, prije početka uzgoja kulturne biljke vinove loze, (*Vitis vinifera* ssp. *vinifera*), sakupljane po šumama.

Prvi nalazi divljeg grozda, bronzanog doba, potiču iz praistorijskih naselja u Donjoj Dolini.¹³ Nalaz iz Okolišta je do danas prvi koji potvrđuje sakupljanje divljeg grozda u neolitu.

Jedan dio ploda borovice (*Juniperus communis* L.) nađen je u jednoj probi iz naselja Okolište. Borovica ili kleka pripada porodici zimzelenih drvenastih biljaka (Cupressaceae), koje naseljavaju predplaninske i planinske prostore. Plodovi bobičaste šišarke, skupljani su od ranih vremena, ne radi upotrebe plodova za ishranu nego kao začim. Bobice borovice sadrže dosta eteričnih ulja, te su ranije služile kao lijek.

Mnogobrojni fragmenti lješnika (*Corylus avellana*) svjedoče o sakupljanju ovog ploda (orasčić). Lješnik sazrijeva krajem ljeta.

3.2.3. Sjemenke i plodovi korova nađenih u probama Okolišta

Postoji više definicija za pojam korova, zavisno od gledišta sa kojeg se polazi. U poljoprivredi se pod korovima podrazumjevaju, obične, divlje biljke koje protiv naše volje rastu zajedno sa usjevima i ovim pričinjavaju štetu, smanjujući im prinos u kvantitetu i kvalitetu. Korovi predstavljaju posebne ekološke grupe biljaka čiji sastav se mijenja razvitkom agrotehnike i selekcijom usjeva.

¹³ Maly 1904, 487 ff.

Na kraju iskopavanja i obrade proba pokušat ćemo sve nađene fosilne korove podijeliti u ekološke grupe u nadi da na taj način dobijemo što bolje informacije o načinu uzgoja žitarica u neolitskom dobu.

Na osnovu dosadašnjih nalaza korova u probama Okolišta, možemo korove podijeliti na prateću vegetaciju ljetnih usjeva (klasa *Chenopodiete*) i zimskih usjeva (klasa *Secalietea*).

Kao što smo i očekivali, najveći broj identifikovanih korova pripada korovima koji se vrlo često javljaju kod uzgoja ljetnih žitarica ili kulturnih biljaka u vrtovima i vinogradu.

U klasu *Chenopodietea* pripadaju: *Atriplex littoralis* / *hastata*, *Atriplex patula*, *Brassica* cf. *nigra*, *Chenopodium album*, *Chenopodium ficifolium*, *Chenopodium hybridum*, *Chenopodium polyspermum*, *Polygonum aviculare*, *Polygonum lapathifolium*, *Polygonum persicaria*, *Solanum nigrum* i *Stellaria media*.

Srodne ovim korovima su ruderalne biljke, koje rastu pored dubrišta, puteva i nasipa. Neke od njih prelaze i na poljoprivedne površine i na taj način zakorovljuvaju usjev. Iz tog razloga je vrlo teško povući granicu između te dvije biljne zajednice.

Korova koji su specifični kod uzgoja ozimih žitarica bilo je relativno malo. U klasu *Secalietea* pripadaju: ovsik (*Bromus secalinus*) i donekle njivski vijušac (*Polygonum convolvulus*). Ozimi korovi kliju u jesen i zimu provode kao više-manje razvijena biljka (rozeta). Tipični ozimi korov je samo ovsik dok njivski vijušac raste i na ruderalnim staništima.

Zahvaljujući podjeli korova možemo konstatovati da su žitarice većim dijelom uzgajane kao ljetni plodovi. Dvozna pšenica (*Triticum dicoccum*) i proso (*Panicum miliaceum*) uzgajani su kao ljetni usjevi, dok je jednozna pšenica (*Triticum monococcum*) uzgajana kao ozima vrsta ploda. Ječam (*Hordeum vulgare*) posjeduje najveću mogućnost prilagođavanja prema uslovima staništa, te može biti uzgajan kao ljetna ili zimska sorta.

Nadajmo se da će buduća iskopavanja u Okolištu pružiti bolje spektre korova i tim omogućiti tačnije informacije o načinu uzgoja kulturnih biljaka.

Već duže vrijeme postoje pretpostavke da su mnoge korovske biljke nađene u kontekstu arheoloških iskopavanja, služile kao prvo povrće u ishrani stanovništva. Tu pretpostavku podržavaju najnoviji, rezultati istraživanja sadržaja stomaka kod leševa, iz bronzanog i željeznog doba, nađenih u močvarama Danske i sjeverne Njemačke.¹⁴ Analiza ostataka hrane iz želudaca otkrila je pored ostataka žitarica i jedan veliki broj korovskih biljaka. Pogotovo često se susreću sjemeni obične pepeljuge (*Chenopodium album*) i uzlatog dvornika (*Polygonum lapathifolium*), biljaka koje dolaze kao korov u jarim žitaricama i vrtovima, kojima najviše odgovara umjerena topla klima i staništa bogata dušikom.

¹⁴ Behre 1999, 76 ff.

Obična pepeljuga je jedan od najmasovnijih korova u našoj zemlji. Ranije kao i danas, skuplja se (mlado lišće i vrhovi stabljike) i koristi u ishrani bilje kao povrće.

U probama iz Okolišta najčešće susrećemo sjemenja obične pepeljuge te nas to dovodi do pretpostavke da su stanovnici neolitskog naselja, sakupljali i jeli tu biljku u vidu povrća.

Zahvala

U okviru suradnje između Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sa prof. Zilkom Kujundžić-Vejzagić, Univerzitetom u Kielu i prof. dr Johannes Müllerom, kao i sa Rimsko-Germanskom Komisijom, Njemačkog arheološkog instituta, Knut Rassmannom, izvršena su polenanalitička i arheobotanička istraživanja na materijalu, neolitskog naselja Okolište u Centralnoj Bosni.

Prilikom sondažnih bušenja i traženja odgovarajućih organskih slojeva u vezi polenanalitičkih istraživanja, pružena nam je izuzetno velika pomoć od strane gosp. Ilhana Dervovića. Veliku pomoć u pripremi prevoda i korekturi teksta pružila je Melisa Forić.

Svim gore navedenim kolegicama i kolegama najljepše se zahvaljujemo na uspješnoj i kolegijalnoj saradnji.

Zusammenfassung

Erste Berichte über pollenanalytische und archäobotanische Untersuchungen aus der neolithischen Siedlung Okolište (Zentral-Bosnien)

Parallel zur archäologischen Ausgrabung auf dem neolithischen Tell in Okolište wurden seit 2002 pollenanalytische und archäobotanische Untersuchungen durchgeführt. Ziel der naturwissenschaftlichen Begleituntersuchungen war die Rekonstruktion der Landschaftsentwicklung und Landnutzungsgeschichte, sowie die Erforschung der Wirtschaftsweise und Ernährung der neolithischen Bevölkerung.

Die pollenanalytischen Untersuchungen wurden im weiteren Raum des Visoko-Beckens durchgeführt. Nachdem eine detaillierte Untersuchung von Sedimenten aus dem Grabungsareal aufgrund geringer Pollenführung und schle-

chter Pollenerhaltung aufgegeben wurde, konnte in einem Niedermoor nahe der Ortschaft Seoce, etwa 7 km nordöstlich von Okolište, eine Bohrung niedergebracht werden. Sie lieferte eine 450 cm lange Sedimentabfolge von organischen Mudden, Tonen und Torfen, wie sie trotz intensiver Prospektion in einem Umkreis von 30 km nicht wieder angetroffen wurde. Vorgestellt wird hier ein vorläufiges Pollendiagramm aus 70 Proben aus allen Profilteilen. Sieben Radiokarbondaten liefern ein Zeitgerüst für die pollenanalytischen Ergebnisse.

Das Diagramm gibt einen Überblick über die Vegetationsentwicklung im Visoko-Becken und auf seinen angrenzenden Höhenzügen unter natürlichen und anthropogenen Bedingungen von der Bronzezeit bis in das Mittelalter. Mehrere Landnutzungsphasen konnten dabei erfasst werden. Die vegetationsgeschichtliche Aufzeichnung setzt etwa 2000 v. u. Z. ein und zeigt eine weitgehend naturnahe Waldvegetation aus Buchenwäldern in der submontanen und montanen und Traubeneichen-Hainbuchenwäldern in der kollinen Stufe. Erste Rodungsvorgänge und Ackerbau lassen sich in die Bronzezeit ab etwa 1400 v. u. Z. datieren. Ab dieser Zeit treten im Pollenniederschlag auflichtungsbedingt verstärkt submediterrane Elemente, wie Manna-Esche oder Hopfenbuche / Orient-Hainbuche hervor. Während der Nutzungsdruck ab 700 v. u. Z. zwischenzeitlich deutlich zurückgeht, setzt ab etwa 300 v. u. Z. eine stark periodische Waldnutzung ein, die bis in das Mittelalter andauert. Zu dieser Zeit bricht die vegetationsgeschichtliche Aufzeichnung ab, was wahrscheinlich auf Sedimententnahme durch kleinbäuerlichen Torfstich zurückzuführen ist. Die pollenanalytischen Arbeiten werden zum Zwecke einer besseren zeitlichen Auflösung fortgesetzt und sind vorraussichtlich Mitte 2007 abgeschlossen.

Die archäobotanischen Untersuchungen wurden an verkohltem Pflanzematerial aus der Grabung Okolište durchgeführt. Unter den sicher identifizierten Getreidekörnern ist Emmer (*Triticum dicoccum*) die häufigste Art, gefolgt von Gerste (*Hordeum vulgare*). Die Analysen haben weiterhin den Nachweis von Einkorn (*Triticum monococcum*), Saatweizen (*Triticum aestivum*) und Rispenhirse (*Panicum miliaceum*) erbracht. Eine Gegenüberstellung der Pflanzenreste aus Okolište mit den frühneolithischen Funden von Obre I und Kakanj sowie mit der Butmir-Kulturgruppe von Obre II zeigt, dass die Bedeutung des Weizenanbaus (incl. Emmer, Einkorn und Zwergweizen) über den Zeitraum hinweg etwa gleich geblieben ist. Die Befunde zeigen dabei eine ständige Dominanz des Emmers, der sich bis in die Früheisenzeit als meist angebaute Getreideart behaupten konnte. Die Auswertung der nachgewiesenen Ackerunkräuter belegt erwartungsgemäß einen überwiegenden Anbau des Getreides als Sommerfrucht. Dies geht klar aus der höheren Artenzahl und auch aus der größeren Menge der Reste hervor. Eine Nutzung einiger Sommergetreideunkräuter, wie z. B. Weißer Gänsefuß (*Chenopodium album*) oder Ampfer-Knöterich (*Polygonum lapathifolium*) als Blattgemüse ist in prähistorischer Zeit nicht auszuschließen. Daneben weisen einige Funde von Früchten der Roggen-Trepe (*Bromus secalinus*) sowie zahlreiche Samen des Winden-Knöterichs (*Polygonum convolvulus*) darauf hin, dass es sich bei dem nachgewiesenen Getreide zumindest teilweise um Winterformen gehandelt haben muss.

Neben den Getreidearten fanden sich auch Linse (*Lens culinaris*) sowie Samen der Pferdebohne (*Vicia faba*). Auffällig ist aber bei allen bis heute un-

tersuchten prähistorischen Siedlungen in Bosnien das völlige Fehlen von ölliefernden Arten. Für die Fettversorgung dienten daher mit Sicherheit tierische Produkte.

Wildobst bildete neben Getreide und Hülsenfrüchten eine weitere Nahrungsquelle der damaligen Siedlungsbewohner. Besonders hervorzuheben ist der Fund eines Traubenkerns (*Vitis vinifera* ssp. *sylvestris*) sowie eines Samens von Wacholder (*Juniperus communis*). Die zahlreichen Bruchstücke von Haselnussschalen (*Corylus avellana*) belegen das Sammeln der Nüsse.

Literatura

- Beck von Mannagetta, G.* 1896, Plodovi i sjemenje iz sojenice u Ripaču. Glasnik Zemaljskog Muzeja 8, 1896, 43–48.
- Behre, K.- E.* 1999, Die letzte Mahlzeit des “Jungen von Kayhausen”. Eine Untersuchung der Speisereste aus dem Darmtrakt. Schriftenreihe des Staatlichen Museums für Naturkunde und Vorgeschichte Oldenburg. Beiheft 10, Bd. 1, 1999, 76–78.
- Benac, A.* 1979, Praistorija Jugoslavenskih Zemalja II – Neolitsko Doba. Sarajevo 1979.
- Beug, H.-J.* 1961, Beiträge zur postglazialen Floren- und Vegetationsgeschichte in Süddalmatien: Der See “Malo Jezero” auf Mljet. Teil II. Flora 150, 1961, 632–656.
- Bohn, U. / Neuhausl, R. / Gollub, G. / Hettwer, C. / Neuhauslová, Z. / Schlüter, H. / Weber, H.* 2003, Karte der natürlichen Vegetation Europas. Maßstab 1:2.500.000. Landwirtschaftsverlag, Münster.
- Brande, A.* 1973, Untersuchungen zur postglazialen Vegetationsgeschichte im Gebiet der Neretva-Niederungen (Dalmatien, Herzegowina). Flora 162, 1973, 1–44.
- Gavranović, M.* 2005, Kasnobrončana zoomorfna plastika iz Dobrinja kod Visokog. GCBI XXXIV / 32, 2005, 83–105.
- Gigov, A. / Nikolic, V.* 1959, Analyse pollinique des sédiments torbeux de Livanjsko polje (Bosnie occidentale). Arh. Biol. Nauka, Beograd 11, 1959, 21–34.
- Horvat, I. / Glavač, V. / Ellenberg, H.* 1974, Vegetation Südosteuropas. Fischer, Stuttgart.
- Jacomet, S. / Kreuz, A.* 1999, Archäobotanik. Stuttgart.
- Kučan, D.* 1984, Kulturpflanzenfunde aus Pod bei Bugojno, Zentralbosnien (Hallstatt- u. La Tène-Zeit). In: Zeist, W. van und Casparie, W. A. (Hrsg.): Plants and ancient man. Studies in palaeoethnobotany. Proceeding of the sixth symposium of the International Work Group for Palaeoethnobotany, Groningen, 30 May-3 June 1983, 247–256. Balkema Rotterdam, Boston.

- Kučan, D.* 1995b, Ein Beitrag zur Geschichte der Kulturpflanzen in Bosnien mit neuen Funden aus der früheisenzeitlichen Wallburg Klisura Kadića Brdo bei Sokolac. Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet 23, 1995, 153–173.
- Kujundžić-Vejzagić, Z. / Müller, J. / Rassmann, K. / Schüler T.* 2004, Okolište – Iskopavanje i geofizička prospekcijska centralnobosanskog tel-naselja iz prve polovine petog milenija p.n.e. GCBI XXXIII / 31, 2004.
- Maly, K.* 1904, Plodovi i sjemenje iz prehistorijske sojenice u Donjoj Dolini. Glasnik Zemaljskog Muzeja 16, 1904, 487–429.
- Renfrew, J. M.* 1974, Report on carbonized grains and seeds from Obre I, Kakanj und Obre II. Wissenschaftliche Mitteilung des Bosnisch-Herzegovinischen Landesmuseums 4A, 1974, 47–45.
- Silic, C.* 1973, Atlas drveća i grmlja. Sarajevo.
- Willis, K. J.* 1994, The vegetational history of the Balkans. Quaternary Science Reviews 13, 1994, 769–788.

Zugtransport, Rad und Wagen: technologische und kulturhistorische Aspekte der Erfindung der ersten Fahrzeuge¹

Tina Hartmann
Heidelberg

„Nehmen Sie uns das Rad und wenig wird übrig bleiben. Es verschwindet alles. Vom Spinnrad bis zur Spinnfabrik, von der Drehbank bis zum Walzwerke, vom Schiebkarren bis zum Eisenbahnzuge, alles ist weg.“
(E. Mach 1883)²

Betrachtet man sich die Erfindung und die Entwicklung von Rad und Wagen wird man sich einigen wichtigen technologischen und kulturhistorischen Fragen und Aspekten stellen müssen. Wie ist es überhaupt zu einer Entwicklung gekommen? Welche sozialen, kulturellen und ökonomischen Voraussetzungen mussten vorhanden sein, um eine derartige Entwicklung voranzutreiben? Wie machte man sich die Zugkraft in Kombination mit dem Rad nutzbar und welche Vorrichtungen waren dazu notwendig? Handwerkliches Wissen und Werkzeug müssen vorausgehen, um diese Vorrichtungen herzustellen. Stehen die Bedürfnisse in Relation zum geleisteten Aufwand? Es musste eine Erkenntnis der Drehbewegung des Rades gegeben haben. Welche Beweggründe und Notwendigkeiten mussten vorhanden gewesen sein, um solch ein Vorankommen zu motivieren? Welcher Anstoß ließ letztendlich den frühgeschichtlichen Menschen das Rad erfinden?

In welchen zeitlichen Rahmen spielte sich dieser Prozess ab?

¹ Dieser Artikel entstand im Rahmen eines Mittelseminars zum Thema „Zu Transportverfahren in der europäischen Urgeschichte“, das Prof. Dr. Blagoje Govedarica im Wintersemester 2005/2006 an der Universität Heidelberg abgehalten hat. Für die Einladung den Artikel in Godišnjak/Jahrbuch zu veröffentlichen spreche ich hiermit dem Herausgeber und der Redaktion meinen herzlichen Dank aus.

² Mach 1883, zitiert nach Kemper 1997, 49.

1. Geschichtlicher Hintergrund

Zu Beginn des Neolithikums, als der Ackerbau, die Viehhaltung und die Nutzung der natürlichen Ressourcen Güter hervorbrachten, die zur Siedlung gebracht werden mussten, setzt die Notwendigkeit eines entsprechenden Transportmittels ein. Umfangreiche, ständig erforderliche und mehrmals zu wiederholende Transportaufgaben sind eng verbunden, mit einer ortsfesten Wirtschaftsweise. Das Holz für den Hausbau, der Transport von Versorgungsgütern musste gewährleistet werden. Andererseits waren auch Saatgut, Geräte, Dünger, Abfälle und Versorgungsgüter in die zu bewirtschaftenden Nutzflächen zu bringen.³

Es entwickelt sich eine Notwendigkeit hin zu leistungsfähigeren, leichteren, vielseitigeren und Kraft sparenderen Fahrzeugen, den Radfahrzeugen. Nur eine eingeschränkte Bedeutung hingegen hatten diese für Gemeinschaften, die in einem gebirgigen oder sehr unebenen Land lebten, sodass es immer noch praktischer war, die Transporte auf althergebrachte Weise, mit Schlitten oder Tragetieren zu bewältigen.⁴ Aufgrund des fehlenden Straßen- und Handelsnetzes zwischen den Siedlungen wird deutlich, dass dies die Voraussetzungen eines Einsatzes von Radfahrzeugen für einen Handel im größeren Umfang gewesen sein mussten. Fehlte es an Ressourcen verlagerte man eher die Siedlungen und Wirtschaftsflächen, als dass man daran dachte, einen umfangreicheren Transport oder Handel von grundsätzlich wichtigen Ressourcen zwischen den Siedlungen in Betracht zu ziehen.⁵

2. Die Vorgänger des Rades

Im Prozess hin zu Rad und Wagen war der Lasten tragende Mensch der Anfang. Er war nicht auf ein bestimmtes Gelände, beziehungsweise auf ausgebaute Wege festgelegt.⁶ Zum Tragen brauchte der Mensch aber Hilfen. Die ersten Tragehilfen waren der Korb, das Tragetuch, der Trageriemen oder ein Ast. Der Ast diente zum Beispiel als Hilfe, um die Beute zum Lager tragen zu können. Eine weitere Möglichkeit des Tragens bot sich in der Dracht, einer Einmann-Schultertrage, mit der man auf dem Lande Körbe oder Eimer beförderte.⁷ Aber nicht nur das Tragen war eine Möglichkeit des Transports auch das Ziehen nahm eine wichtige Rolle ein. Die Entdeckung der Kombination Zugtier und Joch zieht eine Erfindung schleifender Transportsysteme nach sich. Die eigentlichen Vorgänger der Radfahrzeuge sind

³ Küster 2004, 228.

⁴ Hayen 1983, 413.

⁵ Küster 2004, 228.

⁶ Köninger 2002, 53.

⁷ Lasten werden heutzutage immer noch von Menschen getragen.

die räderlosen Fahrzeuge, nämlich die Schleifen und die Schlitten.⁸ Bei einer Schleife handelte es sich um zwei, an den Seiten eines Tieres befestigten Stangen, die mit einigen Querstreben verbunden waren. Die hinteren Enden dieser Konstruktion schleiften über den Boden (Abb.1). Mit der Schleife war es möglich, Lasten über ungebahntes Gelände zu befördern.⁹ Sogar einzelne Personen konnten damit transportiert werden. Schleifende Systeme sind lediglich vorwärts einsetzbar.¹⁰

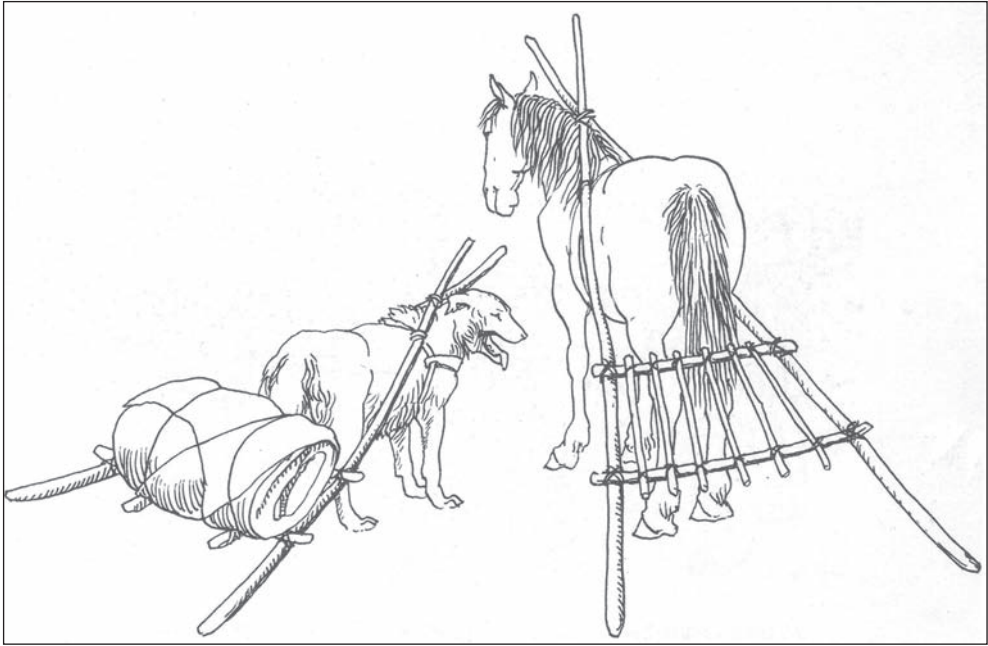

Abb. 1. *Darstellung der Konstruktion einer Transportschleife*
(nach Gleß 1986, 9)

Zwei Kufen, die in Längsrichtung auf dem Boden liegen und durch eine Plattform verbunden waren, bezeichnet man als Schlitten. Auf dieser Plattform konnte man Lasten befördern.¹¹ Eine enge Verbindung zum eigentlichen Wagen besteht hier, weil es oft einen kastenförmigen Behälter gab, der sich auf der Plattform befand oder gar einen überdachten Sitz. Diese Fahrzeugtypen verschwinden auch nicht beim Aufkommen des Radfahrzeugs, weil sie im Gegenteil zu erst genannten nicht an gebahnte Wege oder ebenes Gelände gebunden sind und besser als Wagen für nasse, sumpfige und lockere Böden geeignet sind. Der Nachteil dieser Art des Transports

⁸ Gleß 1986, 8.

⁹ Hayen 1973, 130.

¹⁰ Gleß 1986, 9; Abb. 2,2.

¹¹ Hayen 1973, 130 f.

stellt sich in der allgemeinen Problematik von Schlitten dar. Der schwer beladene Schlitten benötigt zum Gleiten einen feuchten Film. Er ist also folglich auf einen wassernahen Gebrauch oder auf den Einsatz auf Schnee und Eis beschränkt.¹² Beide Fahrzeugtypen werden in den folgenden Jahrtausenden immer wieder benutzt.

3. Nachweise von Rad und Wagen

Es gibt beim Nachweisen von Rad und Wagen zwei verschiedene Möglichkeiten. Auf der einen Seite gibt es die indirekten Nachweise und auf der anderen die direkten Nachweise. Die Nachweise indirekter Art spiegeln die ältesten, erhalten gebliebenen Zeugnisse des Räderfahrzeuges. Diese trifft man zum Beispiel im kunsthandwerklichen Bereich an. Bilddarstellungen unterschiedlicher Art und Qualität, wie zum Beispiel Wagendarstellungen auf Bilderschrifttafeln und Tonscherben, Wagenmodelle und Modelle von Rädern aus unterschiedlichen Materialien¹³ (Abb.2). Die Radfahrzeuge wurden natürlich auch in Schriftquellen erwähnt oder als Schriftzeichen dargestellt.¹⁴

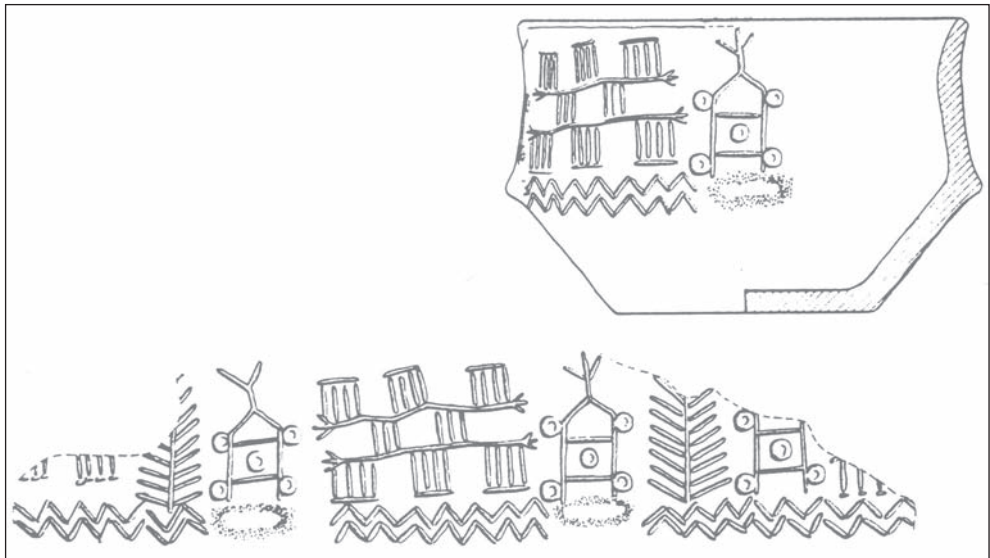

Abb. 2. Wagendarstellung auf einem Gefäß der Trichterbecherkultur von Bronocice, Südostpolen (nach Häusler 1984, 642)

¹² Köninger 2002, 20.

¹³ Als Beispiel soll hier die tönernen Tasse mit eingeritzten Wagenverzierungen aus dem späten 4. Jahrtausend v. Chr. aus Bronocice, Polen angeführt werden.

¹⁴ Hayen 1983, 418, Schüle (ed.) 1989, 14, Abb. 2,2.3.

Außerdem treten auch Modelle auf, an denen die Räder lediglich für modelleigene Zwecke befestigt wurden, die aber natürlich auch ohne den Bezug zum Wagen einen indirekten Nachweis schaffen.¹⁵ Die mit am wichtigsten indirekten Nachweise sind meistens, im Feuchtbodenmilieu erhalten gebliebene Fahrspuren und Wege, befahrbarer Breite und Bauart. Diese Art von Nachweisen kann lediglich verwendet werden, wenn man sie an zeitgleiche, direkte Nachweise anschließen kann. Sie können sich im sachlichen und technischen Rahmen frei bewegen und müssen sich nicht an die Bautechnik anpassen.¹⁶ Außerdem können sie, nur durch Überprüfung der direkten Nachweise, zu gesicherten Aussagen führen. Nach einer Überprüfung aber, können sie das durch Graben Erkennbare erweitern und ergänzen.

Die direkten Nachweise treten als Bodenfunde zum Vorschein. Eher selten handelt es sich um ganze Wagen, meistens sind es originäre Holzelemente in Verbindung mit oder ohne metallene oder andere Beschläge. Außerdem auch Beschläge, deren Zugehörigkeit durch gleiche oder ähnliche Funde bereits zuweisbar sind, aber auch Beschläge, deren Verbindung mit bestimmten Holzelementen und ihrer Funktion nicht belegt sind.¹⁷

4. Transportwege

Die Erhaltung von Rädern und Radteilen in Sand oder Trockenböden ist meist nicht gegeben. Die dorthin geratenen Stücke sind nur noch in Ausnahmefällen vorhanden, weil sie in diesen Böden keine Konservierungsmöglichkeiten antrafen und somit zerfielen. Scheibenräder sind meistens in Mooren und anderen Feuchtböden erhalten.¹⁸ Die Hochmoore der Gegenden von den Niederlanden über Norddeutschland bis nach Dänemark zwangen die Menschen schon früh dazu, hölzerne Moorwege in befahrbarer Breite zu bauen. Diese Moorwege lassen sich schon ab dem 4. Jahrtausend v. Chr. nachweisen. Kam es während der Fahrt zu Achsbrüchen oder auch Radbrüchen, so ließ man oft die kaputten Teile einfach am Wegesrand zurück.¹⁹ So findet man heute verstärkt auf und neben diesen einstigen Bohlenwegen Räder und andere Radteile, die Aufschluss geben können. Die Existenz von befahrbaren, breiten Wegen allein kann als indirekter Nachweis des Wagens gelten. Die direkten Belege ergeben sich aus den mit ihnen gefundenen Wagenteilen²⁰ (Abb.3).

¹⁵ Hayen 1983, 418.

¹⁶ Hoof 1997, 51.

¹⁷ Hayen 1983, 419.

¹⁸ Hayen 1986, 112.

¹⁹ Hayen 1986, 110.

²⁰ Burmeister 2004, 337; Abb. 15,3.4.

Abb. 3. Neolithischer Pfahlweg im Meerhuser Moor (nach Bakker 2004, 337)

Vor der Entwicklung der Radfahrzeuge gab es nur schmale, unbefahrbare, hölzerne Fußwege.²¹ Außerdem treten Flechtwege auf und bis zu 4 Meter breite, aus schweren Hölzern gebaute Pfahl- und Bohlenwege, die sich bis zu einer Länge von 6 Kilometern erstrecken.²² Die Erfindung und vor allem der Gebrauch der Radfahrzeuge sind untrennbar mit der Herstellung von Wegen verbunden. Unebenes Gelände musste von Hindernissen befreit und geebnet werden.²³ Für Wagen genügend breit gebaute Wege findet man seit der zweiten Hälfte des vierten Jahrtausends v. Chr., wobei sich hier die Frage stellt ob es sich um Transportwege für Fahrzeuge gehandelt hat oder ob es lediglich Viehtriebwege waren.²⁴

5. Die Entstehung eines Rades

Während der Entwicklung des Rades gab es mehrere verschiedene Grundformen. Zur frühesten Form des Rades zählen die einteiligen Schei-

²¹ Wege solcher Art wurden im nördlichen Niedersachsen im Ipweyer Moor und im Bourtangter Moor aufgefunden und untersucht.

²² Hayen 1989, 33.

²³ Hayen 1973, 132.

²⁴ Schlichtherle 2002, 29 f.

benräder mit fester Buchse. Es handelt sich hierbei um Scheiben, die aus einem Stück bestehen,²⁵ aber nicht als runde Scheiben vom Baumstamm runter geschnitten wurden, sondern aus Spaltbohlen gewonnen wurden, was man aus der Richtung der Holzfasern an geborgenen Rädern ablesen kann. Weil so ein Raddurchmesser etwa zwischen 40 und 70cm variiert, war also das Vorkommen mächtiger alter Bäume eine Grundvoraussetzung für die Herstellung so großer einteiliger Scheibenräder. Mit Steingeräten mächtige Bäume zu fällen, danach aufzuspalten und letztendlich zu bearbeiten, dazu war auch schon der Mensch um 5000 v. Chr. in der Lage. Nachdem die Bohlen aus dem Stamm gearbeitet worden waren, schlug man mit Axt und Drechsel die Rohform aus der Bohle heraus.²⁶ Dieser Rohling unterscheidet sich in mehreren Charakteristika von dem eigentlichen Rad, ist also nicht damit zu verwechseln. Die Bohrung für das Astloch ist nicht vorhanden und als letzter Arbeitsgang fehlt ihnen die Feinbearbeitung der Form durch Schnitzen mit Feuersteinklingen.²⁷ Der sehr archaische Typ der frühen Scheibenräder vertritt im mitteleuropäischen Raum wohl die Urform des Rades. Die einzige Form im neolithischen Umfeld sind die schweren einteiligen Scheibenräder mit fester Nabe.²⁸

6. Der mitteleuropäische Raum

Die ersten Wagen, die es in Mitteleuropa gab, waren vor allem landwirtschaftliche Fahrzeuge, die hauptsächlich auch dort eingesetzt wurden. Der so genannte Ackerwagen war vierrädrig, mit Scheibenrädern ausgestattet, wurde von zwei Ochsen gezogen und hatte noch keine lenkbare Vorderachse.²⁹ Die Quellenlage in Mitteleuropa umfasst immer noch eine dünne Fundsituation. Die Fundlage der Wagendarstellungen spiegelt ein religiös motiviertes Bild, wohingegen die Fundlage der wirklichen Wagenüberreste stark dem Zufall überlassen ist. Die zahlreichen Neufunde der letzten Jahre zeigen, wie viel noch zu erwarten ist.³⁰

6.1. Der Deutsche Raum

Zu den indirekten Nachweisen zählen hier die Bilder der beiden megalithischen Steinkammergräber von Züschen in Hessen (Abb. 4) und einem ähnlichen Komplex von Warburg, Kreis Höxter in Westfalen, welcher in etwa 35km Entfernung von Züschen liegt.³¹ Die erst genannte Grabanlage

²⁵ Bakker 1999, 787.

²⁶ Treue 1986, 110.

²⁷ Treue 1986, 110.

²⁸ Struwe 1973, 207.

²⁹ Piggott 1983, 23f.

³⁰ Bakker 2004, 283.

³¹ Lechler 1933, 130; Abb. 19a-b; 4,6.1.

Abb. 4. Westecke mit Ritzungen
auf den Wandsteinen
(nach Hauser 1933, 130)

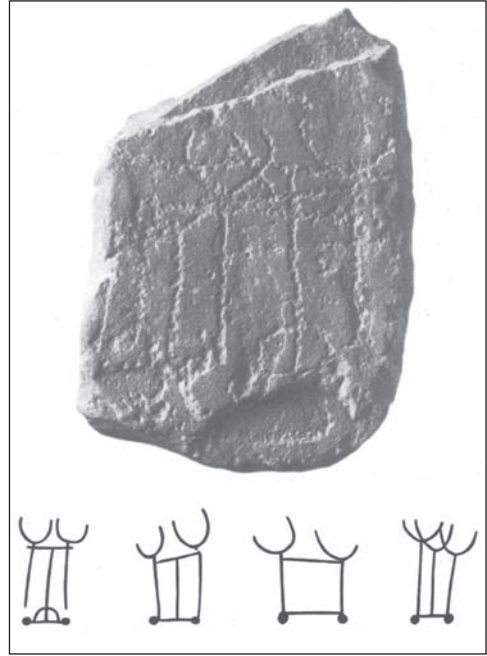

Abb. 5. Darstellungen des Steinkammergrabes von Züschen (Lohne)
(nach Häusler 1981, 618)

wurde schon in den 1894er Jahren ausgegraben. Zahlreiche Ritzungen auf den Wandplatten wurden gedeutet, als von Rindern gezogene Wagen³², wobei es sich wohl um religiös gedeutete Symbole handelt³³ (Abb. 5).

Das zweit genannte Grab datiert in die Zeit von 3370-2975 v. Chr., wobei die Wartburg Kultur³⁴ (Abb. 6), zu der die beiden Gräber gehören, in einen Zeitraum zwischen 3500-2800 v. Chr. eingegliedert werden muss.³⁵ (Abb. 7) Zwei große, runde und flache Scheiben aus

Eichenholz wurden im Teufelsmoor von Torfarbeitern geborgen, aber aufgrund mangelnder Kenntnis zerbrochen und weggeworfen. Die Reste konnten allerdings Wochen später gefunden werden. Es handelt sich um die Überreste zweier einteiliger Scheibenräder, deren Höhe 90cm betrug. Die Verdickung in der Mitte, die wir als feste Buchse bezeichnen war röhrenförmig herausgearbeitet. Bei diesem Typ des Rades handelt es sich um die älteste Form des Rades, die den Beginn des Wagenbaus einläutete.³⁶

³² Hänsel / Zimmer 1994, 218; 5,6.1.

³³ Lechler 1933, 131.

³⁴ Bakker 2004, 285; Abb. 3-4; 6-7,6.1.

³⁵ Häusler 1994, 218 f.

³⁶ Hayen 1973, 140.

Abb. 6. Verzierte Schmalseite des Wandsteins B3/Grabkammer Grab I
(nach Bakker 2004, 285)

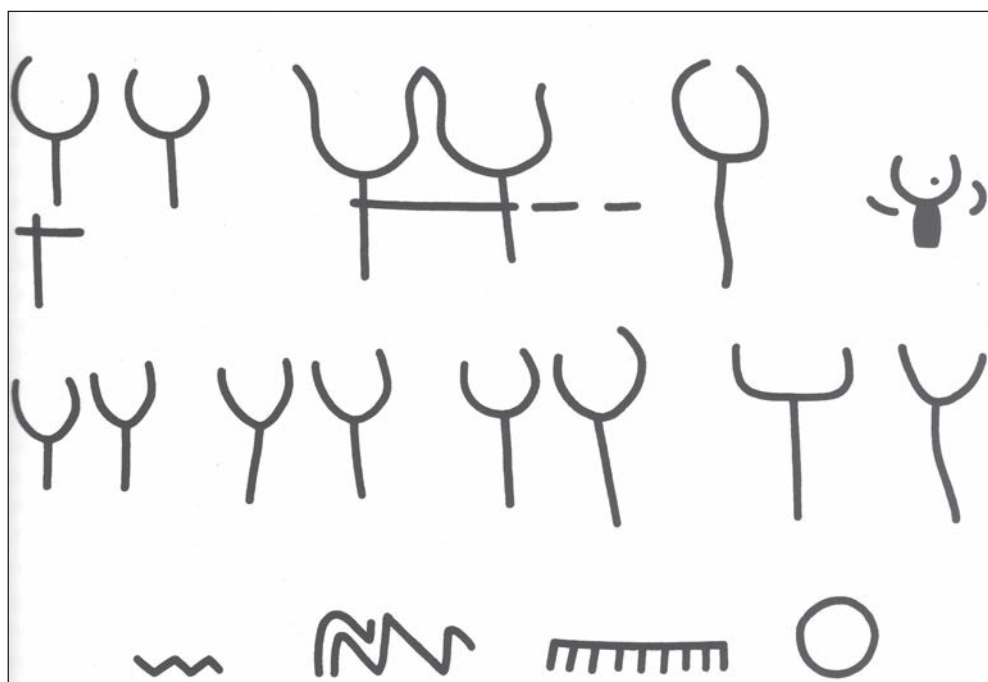

Abb. 7. Zusammenstellung der Zeichens des Steins B3 aus Warburg
(nach Bakker 2004, 285)

Als Beispiel für einen indirekten Beleg, durch das Auffinden von Wagenspuren soll hier das megalithische Langbett LA3 der Trichterbecherkultur in Flintbeck, Kreis Rendsburg-Eckernförde, angeführt werden.³⁷ Unter diesem Langbett wurden 1989 Wagenspuren freigelegt.³⁸ Zwei gleisartige Verfärbungen, die als Spurrinnen gedeutet werden, kamen zum Vorschein

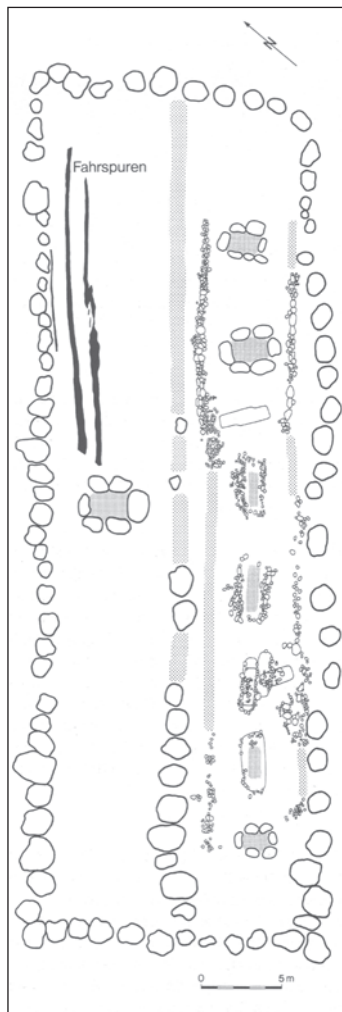

Abb. 8. Langbett Flintbeck LA 3, Kr. Rendsburg-Eckernförde; Übersichtplan mit Karrenspuren (nach Bakker 2004, 286)

Abb. 9. Lackabzug der Karrenspuren von Flintbeck (Foto archäologisches Landesmuseum- Stiftung Schleswig Holsteinische Landesmuseen) (nach Burmeister 2004, 15)

Abb. 10. Zweiteiliges Scheibenrad aus Waldsee-Aulendorf (nach Treue 1986, 110)

³⁷ Bakker 2004, 286; Abb. 5; 8,6.1.

³⁸ Endlich 2004, 12; Abb. 3; 9,6.1.

(Abb. 8). Das Fahrzeug dessen Spuren hier erhalten geblieben sind, betrug eine 1,10-1,20m Spurbreite. Im Profil des Auslaufens dieser Spuren erkannte man die 5cm breite Spur eines Scheibenrades. Außerdem lässt die deutlich erkennbare wellige Basis dieser Rinnen darauf schließen, dass diese Spuren tatsächlich von einem Wagen herrühren und nicht, wie vielleicht angenommen, von einem Schlitten erzeugt wurden³⁹ (Abb. 9). Die erhaltenen Nachweise des Fahrzeugs bezeugen, dass die Wagenspuren, die sich unter diesem Hügel erhalten haben, älter als 3350 v. Chr. datieren.

Aus Waldsee-Aulendorf in Süd-Württemberg und aus einem Hochmoor bei Schönsee wurden gut erhaltene Scheibenräder geborgen⁴⁰ (Abb. 10). Das Rad aus Aulendorf wurde mit Hilfe zweier Dübel aus zwei Teilen zusammengesetzt. Auch die Buchse wurde angedübelt. Eine Voraussetzung für einteilige Scheibenräder waren genügend große Bäume. Dort wo diese nicht oder nur in geringem Ausmaß vorhanden waren, also keine breiten Bohlen aus dem Baumbestand gewonnen werden konnten, treten die zusammengesetzten Räder auf.⁴¹ Diese Radart wurde wohl im 3. Jahrtausend in der Mitte Europas zwischen den Alpen und der Nord- und Ostsee genutzt. Die jungsteinzeitlichen Radfunde vom Federsee, die in den Befundzusammenhängen der Siedlungen aufgefunden wurden, überraschen durch einen baugleichen Aufbau mit den entsprechenden zweiteiligen Radscheiben der Schweiz. Erstaunlich ist auch die große Anzahl der geborgenen Radfunde des Federsees. Die Räder aus Seekirch „Achswiesen“ bewegen sich in der Datierung in einem Zeitraum zwischen 2870-2490 v. Chr. Die Räder von Alleshausen „Grundwiesen“ sind etwas älter, bewegen sich kalibriert im Bereich von 3020-2700 v. Chr. Ein Radfragment aus Seekirch „Stockwiesen“ ist noch älter. Die Daten streuen kalibriert zwischen 3040-2690 v. Chr.⁴²

6.2. Der Schweizer Raum

Die bedeutenden schweizerischen Radfunde datieren in das 3. Jahrtausend v. Chr. In Zürich kamen 1976, im Zuge großflächiger Rettungsgrabungen, drei Fragmente runder Scheiben mit Einschubleisten, genauer bezeichnet als Vollscheibenräder der Jungsteinzeit, zum Vorschein. Dies waren die ersten Radfunde, die auch als solche erkannt wurden. Erst als man das Konstruktionsprinzip anhand dieser Radbeispiele nachvollziehen konnte, kam es zu weiteren Entdeckungen von Radscheiben und Achsen.⁴³

Bereits 1882 wurden in Vilenz am Bieler See im Kanton Bern⁴⁴ (Abb. 11+12) und 1932 in der Siedlung Egolzwil im Wauwiler Moos im Kanton Luzern⁴⁵ (Abb. 13) jungsteinzeitliche Radfragmente ergraben und in die Muse-

³⁹ Bakker 2004, 287.

⁴⁰ Treue 1986, 110; 10,6.1.

⁴¹ Hayen 1986, 110.

⁴² Schlichtherle, 2002, 31.

⁴³ Schlichtherle 2004, 295.

⁴⁴ Schüle 1989, 21; Abb. 13-14; 11-12,6.2.

⁴⁵ Schüle 1989, 20; Abb. 10; 13,6.2.

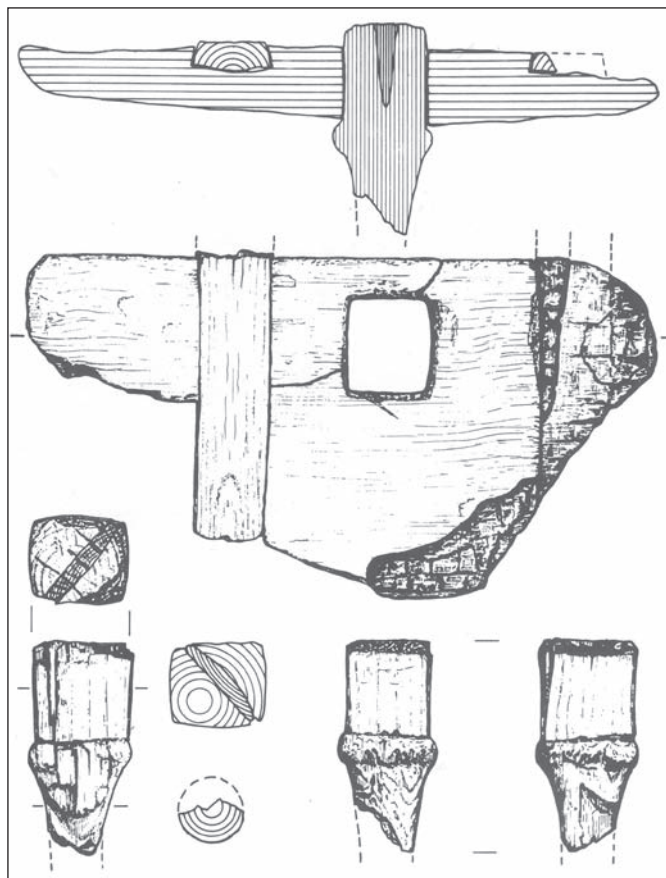

Abb. 11. *Rad A von Vinelz, M. 1:4*
(nach Schüle 1989, 21)

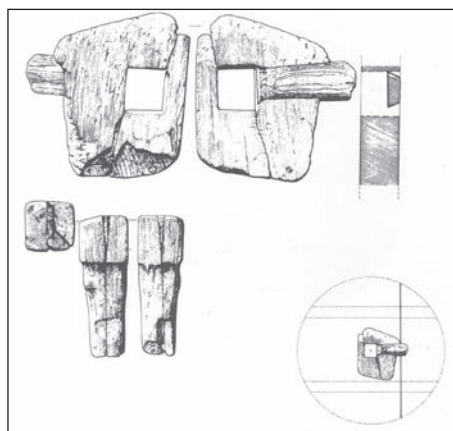

Abb.12. *Rad B von Vinelz, M. 1:6*
(nach Schüle 1989,21)

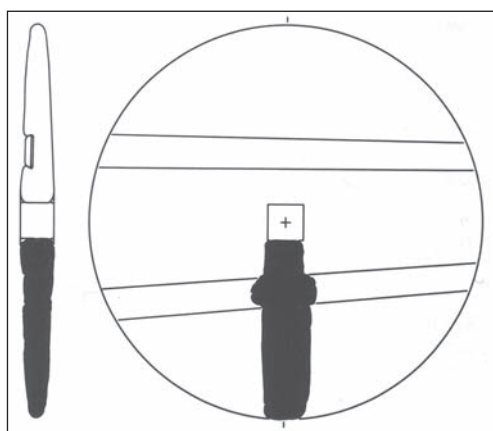

Abb.13. *Rad von Egozwil 2. M. 1:7*
(nach Schüle 1986, 20)

en gebracht, konnten aber nicht in den Zusammenhang mit Rad und Wagen gebracht werden. Weitere Grabungen förderten sowohl am Neuenburger-, als auch am Bielersee Radfunde zu Tage, sodass innerhalb weniger Jahre Teile von über 24 Rädern, meist Radscheiben oder Teilstücke von Rädern sowie einige Achsreste, zusammen getragen wurden. Die schweizerischen Funde zählen zu den ältesten großen Scheibenrädern der Welt.⁴⁶ Dem im Neolithikum in Mitteleuropa verbreiteten Konstruktionsprinzip eines Wagens, mit fest am Wagenboden montierten Achsen, um die sich die Räder mit einem runden Astloch drehen, steht das konträre Konstruktionsprinzip der Radfunde aus der Schweiz gegenüber.

Dieses Konstruktionsprinzip wird charakterisiert durch ein mehr oder weniger zentrales viereckiges Astloch. Die Achse war fest mit den Rädern verbunden, sie drehte sich zusammen mit den Wagenachsen, welche nicht starr am Wagenboden befestigt, sondern nur lose eingehängt waren.⁴⁷ Außerdem wiesen die Räder der Schweiz keinerlei Naben auf, ihr Durchmesser variierte zwischen 42 und 68 cm. Während die vorwiegenden Holzarten, die für die Radscheiben verwendet wurden Buche und Ahorn waren, verwendete man ausschließlich Esche für die Einschubleisten und Esche oder Eiche für die erhaltenen Achsen.

Aber nicht nur die direkten Nachweise belegen den jungneolithischen Zeitraum für die Schweiz. Die ältesten Hinweise auf Pflugspuren wurden in der Schweiz in einzelnen im Zusammenhang mit jungneolithischen Siedlungen des Alpenrheintales“ aus der Zeit um 3800 v. Chr. nachgewiesen.⁴⁸ Der Spinnwirtel ist richtungsweisend für die Entwicklung von Rad und Wagen im Schweizer Raum.⁴⁹ Auffällig ist, dass den ersten Radfunden im südwest-deutsch-schweizerischen Raum eine sprunghaft einsetzende Verbreitung von Spinnwirteln vorangeht.⁵⁰ Deshalb kann man die kleinen Schwungräder als „Botschafter“ des großen Scheibenrades auffassen⁵¹ (Abb. 14).

6.3. Der Raum der Badener Kultur

Rad und Wagen sind mit ihren frühesten Belegen in Mitteleuropa, durch den Zeitabschnitt der Badener Kultur vertreten. Bis vor kurzem datierte man diese, nach zugehörigen Funden aus der Königshöhle von Baden bei Wien benannte Kultur noch in das 3. Jahrtausend v. Chr. Nach vielen neuen ¹⁴C- Daten wird sie heute aber in die zweite Hälfte des 4. Jahrtausend v. Chr. datiert. Eine Konzentration erfährt die Badener Kultur auf Ungarn, sie verbreitet sich aber auch auf Teile von Österreich, Tschechien, der Slowa-

⁴⁶ Höneisen 1989, 12.

⁴⁷ Bakker 1999, 787.

⁴⁸ Höneisen 1989, 14.

⁴⁹ Schlichtherle 2002, 12 f.

⁵⁰ Endlich 2004, 17; Abb. 1; 14,6.2.

⁵¹ Maran 2004, 265.

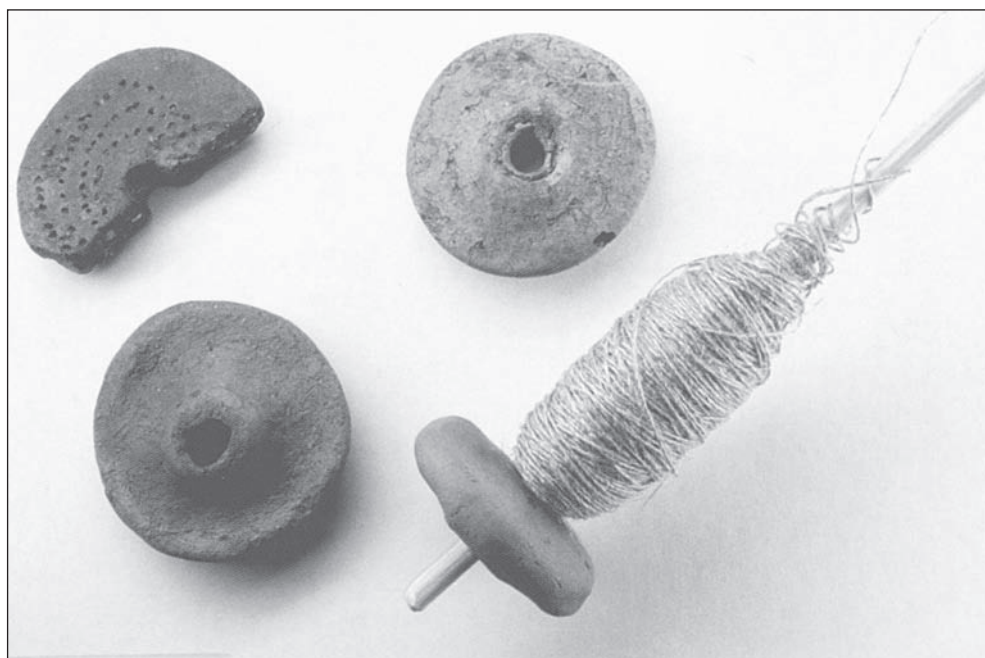

Abb. 14. *Spinnwirtel aus Ton, als Gewicht auf der Spindel und als Schwungrad*
(nach Endlich 2004, 16)

kei, Polen, Rumänien, Slowenien, Kroatien und Serbien-Montenegro.⁵² Bis vor kurzem gab es dort noch keine Direktfunde von Rad und Wagen. Das hölzerne Scheibenrad aus Stare Gmanje im Laibacher Moor, in Slowenien,⁵³ welches mit einem Durchmesser von 72cm, sowie einer 1,24m langen Radachse ausgestattet ist, wird in die Zeit der Badener Kultur datiert⁵⁴ (Abb. 15). Abgesehen von diesem direkten Nachweis lassen sich jedoch für die Badener Kultur zahlreiche indirekte Nachweise, meistens in Form von eindeutig ikonographischen Belegen der Kenntnis der Technologie aufführen. Hierbei handelt es sich um Abbildungen und Nachbildungen von Räderfahrzeugen. Es handelt sich bei den bestimmmbaren Anzahlen meist um vierrädrige Fahrzeuge.

Bei den bekannten Wagenmodellen des Badener Raums handelt es sich um Abwandlungen eines kleinen kastenförmigen Becher- oder Tassentyps. Dieser Typus tritt verstärkt an der Mittleren Donau in Gräbern der Badener Kultur auf. Charakteristische Formen dieses Typs sind ein Standfuß sowie Ritzverzierungen.⁵⁵ Lediglich bei einem Modellfund in Balatonberény⁵⁶ hätte

⁵² Maran 2004, 267.

⁵³ Schlichtherle 2004, 300; Abb. 7; 15,6.3.

⁵⁴ Maran 2004, 26.

⁵⁵ Dies weist wohl auf das Konstruktionsprinzip der fixierten Achsen und rotierenden Räder hin.

⁵⁶ Maran 2004, 271, Abb. 4; 16,6.3.

man das Gefäß auch wirklich ziehen können (Abb. 16). In der Badener Kultur werden diese Modelle immer im funerären Bereich gefunden. Als Beispiel für diese Wagenmodelle sollen hier die beiden sich sehr ähnelnden Tassen aus Szigetszentmárton⁵⁷, im Bereich einer Körperbestattung, und die aus dem Gräberfeld von Budakalasz angeführt werden (Abb. 17). Beide Tassen haben vier mit dem Gefäß fest verbundene Räder und einen senkrechten Bandhenkel. Der Wagenkasten erweitert sich nach oben hin, die Wandung ist mit Zickzack-Verzierungen versehen und in der Mitte der Räder tritt ein kleiner Wulst auf, mit dem eine Nabe gemeint sein könnte.⁵⁸ Ob auch Rinder-

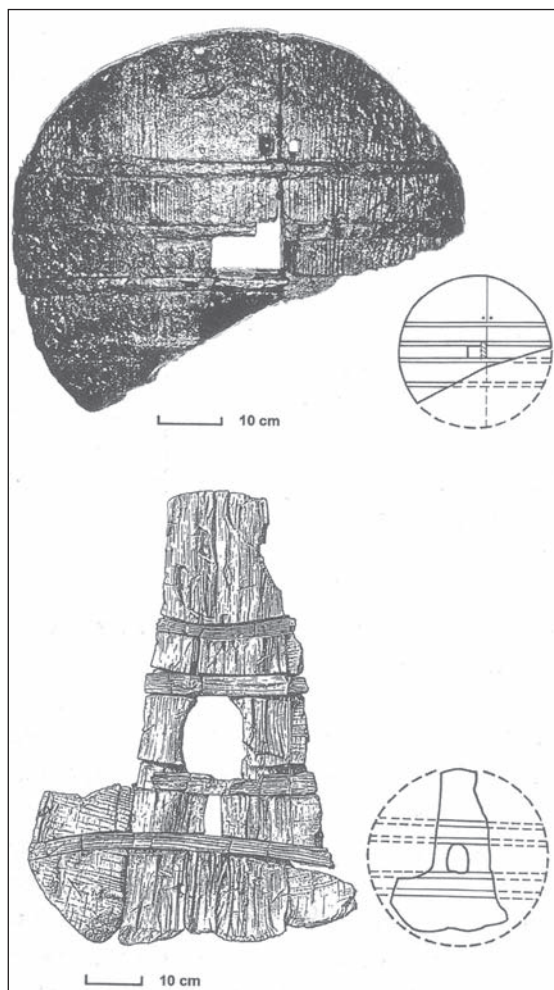

Abb. 15. *Das Rad von Stare Gmanje aus dem Laibacher Moor*
(nach Bakker 2004, 300)

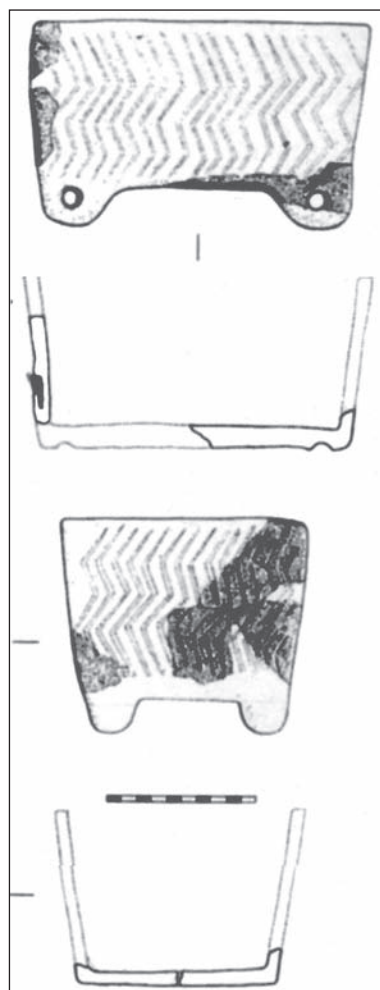

Abb. 16. *Kastenförmiges Gefäß in Wagenform aus Balatonberény*
(nach Maran 2004, 271)

⁵⁷ Endlich 2004, 30; Abb. 35; 17,6.3.

⁵⁸ Häusler 1986, 139.

doppelbestattungen⁵⁹ als Anhaltspunkt für frühe Wagennutzung angesehen werden können, ist noch zu untersuchen (Abb. 18). Folgend kann man also die Räderfahrzeuge der Badener Kultur insgesamt zu den frühesten Belegen der Technologie der Entwicklung von Rad und Wagen ansehen. Widmet man sich nun der Frage ob es auch schon potenzielle Hinweise auf die Kenntnis von Räderfahrzeugen vor 3500 v. Chr. gegeben hat, liegen lediglich aus dem Nordpontischen Raum entsprechende Anhaltspunkte vor.

Abb. 17. Tasse in Wagenform aus einem Grabfund von Szigetszentmárton, max. Höhe 8cm (nach Maran 2004, 272)

Abb. 18. Rinderdoppelbestattung aus Alsónémedi, Grab 3 (nach Maran 2004, 273)

⁵⁹ Endlich 2004, 36; Abb. 48; 18,6.3.

7. Nordpontisches Gebiet

Beginnt man mit den indirekten Nachweisen der Anfänge der Transportgeschichte im nordpontischen Raum, wird man sich erstmal den Felsbildern in Kammenaja Mogila bei Melitopol zuwenden müssen⁶⁰ (Abb. 19). Diese zeigen Wagendarstellungen, die möglicherweise neolithisch sind.⁶¹ Bei der Betrachtung erkennt man Zweiradwagen, mit einem rechteckigen Wagenboden, deren Mitteldeichsel ein Doppeljoch trägt, an das ein Rindergespann angeschirrt ist. Neben Abbildungen von Räderfahrzeugen tauchen aber auch Abbildungen auf, die Rindergespanne zeigen, die Schlitten oder Schlaufen ziehen.⁶² Untersucht man die in Frage kommenden Wagen, von denjenigen der nordpontischen Ockergrabkultur, bis zu denen der Schweiz, wird man feststellen, dass es sich hier ausschließlich um ein- oder zweiachsige Karren beziehungsweise Wagen, mit ein- oder auch mehrteiligen Scheibenrädern handelt. Indes gibt es keine archäologischen Hinweise dafür, dass Pferde diese Karren mit ihren Scheibenrädern gezogen haben sollen.⁶³

Sie wurden wohl nur von Rindern gezogen, weil der Einsatz des Pferdes nicht im ökonomischen Sinne gewesen sein konnte. Im Kreise der älteren Ockergrabkultur im nordpontischen Raum wurden Wagen, als auch Wagenteile in allen Bestattungsarten gefunden, seien es Männer oder Frauengräber; Ja sogar in Kindergräbern wurden sie im oder am Grab deponiert. Es handelt sich meistens um Bestattungen, die sich durch nichts von den üblichen Bestattungen dieser Kultur unterscheiden.⁶⁴

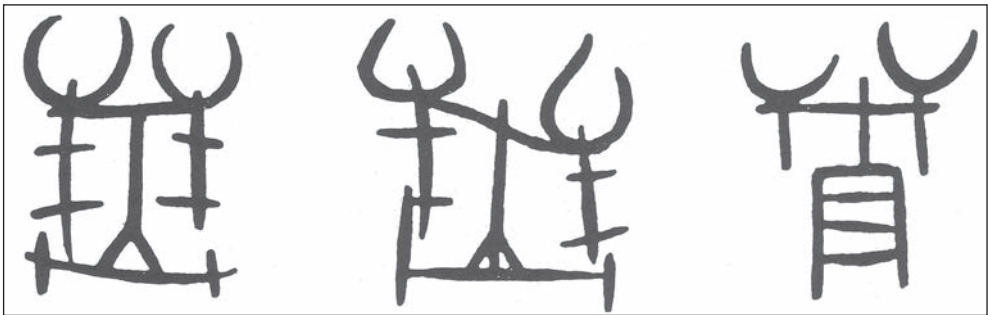

Abb. 19. Felsbilder von Rindergespannen mit Wagen und Schlitten, Kamennaja mogila bei Melitopol, neolithisch bis bronzezeitlich (nach Treue 1986, 139)

Im nordpontischen Raum lässt sich die Beigabe von Wagen ab dem 3. Jahrtausend v. Chr. belegen. Die Kurgane von Tri Bata bei Elista in der

⁶⁰ Treue 1986, 139; 19,7.

⁶¹ Häusler 1986, 140.

⁶² Häusler 1994, 226 f.

⁶³ Häusler 1994, 221 f.

⁶⁴ Häusler 1984, 591.

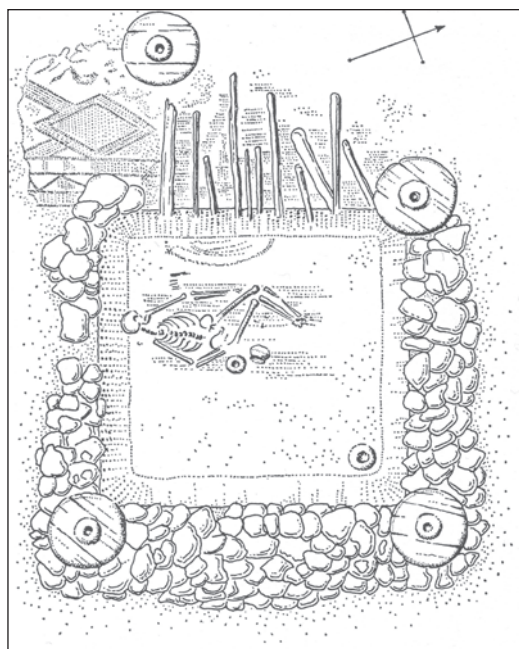

Abb. 20. Bestattung mit Wagenfragmenten aus dem Kurgan Tri Bata, Elista, Kalmückengebiet (nach Piggott 1983, 55)

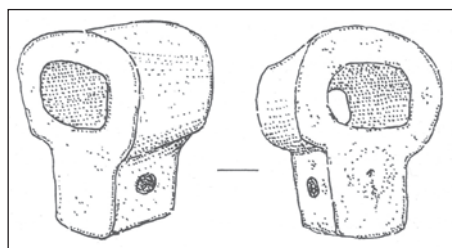

Abb. 21. Wagenmodell aus Tri Brata, Elista (nach Piggott 1983, 55)

Kalmückensteppe stellen eine besonders reiche Fundsituation dar (Abb. 20). Sechs Räder wurden alleine in einem der Gräber zu Tage gefördert. Zwei Räder barg man mit anderen Wagenteilen auf dem Grubenboden. Vier weitere⁶⁵ befanden sich am Rand der abgedeckten Grabgrube.⁶⁶ Aus diesen Umständen heraus könnte man auf die Beigabe eines vierrädrigen Wagens schließen, der in zerlegtem Zustand mit ins Grab gelegt wurde. Die Stapelung einzelner Wagenteile am Rande der Grabgrube oder über dieser taucht in den Gräbern der älteren Ockergrabkultur besonders häufig auf.⁶⁷ Bei den beiden anderen Rädern könnte es sich um einen zweirädrigen Karren gehandelt haben. Neben dem Vierradwagen gab es auch, belegt durch indirekte Beweise, gedeckte, zweirädrige Planwagen.

Aus dem Hügel Tri Brata ist auch ein Modell vom Opferplatz bekannt⁶⁸ (Abb. 21). Es handelt sich um ein etwa 17 cm hohes Wagenmodell, welches die Form eines geschlossenen Wagens mit rechteckigem Bodenrahmen wiedergibt.⁶⁹ Die Deichsel und die wahrscheinlich hölzernen Räder sind leider nicht erhalten geblieben. Der Wagenkasten weist aber die typische Öffnung

⁶⁵ Piggott 1983, 55; Abb. 23; 20,7.

⁶⁶ Häusler 1982, 24.

⁶⁷ Häusler 1982, 25 f.

⁶⁸ Piggott 1983, 55; Abb. 24; 21,7.

⁶⁹ Häusler 1982, 24.

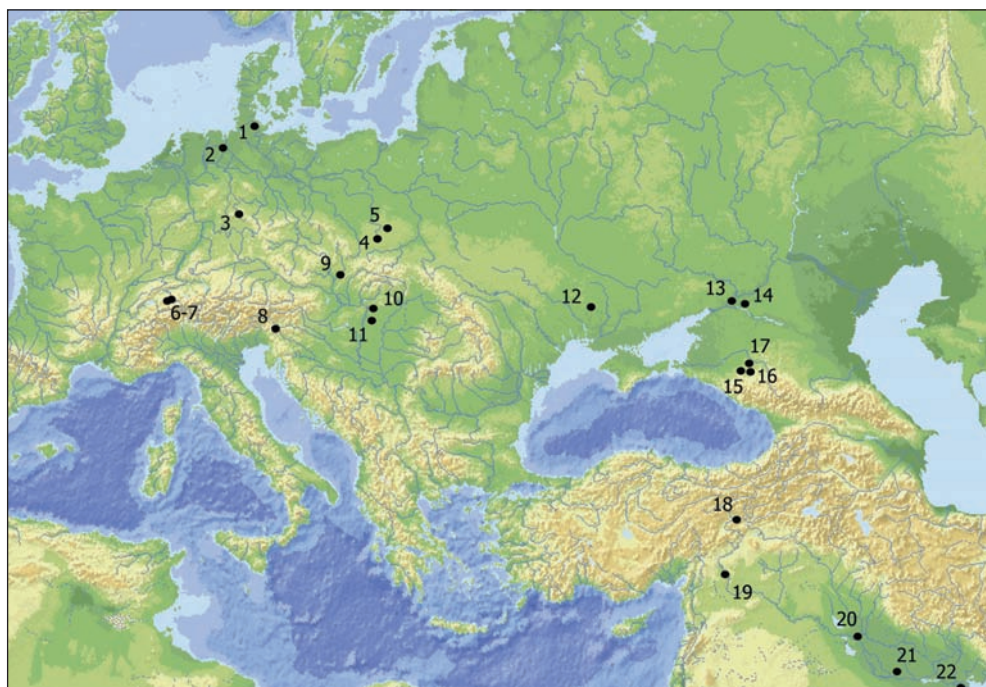

Abb. 22. Verbreitungsgebiet der zitierten Funde (nach Endlich 2004, 18)

1 Flintbek (Karrenspuren), 2 Moorweg XV (Le) (Achse), 3 Lohne-Züschchen (Wagendarstellung), 4 Bronocice (Wagendarstellung), 5 Ostrowiec (Wagendarstellung), 6 Zürich-Seerosenstraße (Achse), 7 Zürich-Akad (Scheibenrad), 8 Stare gmanje (Achse und Scheibenrad), 9 Radosina (Wagenmodell), 10 Budakalaszi (Wagenmodell), 11 Szigetszent-márton (Wagenmodell), 12 Tripolje Kultur (Tierterrakotten auf Rädern), 13 Koldyri (Scheibenrad), 14 Konstantinovskoe (Radmodell), 15 Cischio (Radmodell), 16 Psekulchabl (Radmodell), 17 Staokorsunskaja (Scheibenrad), 18 Arslantepe (Radmodell), 19 Gebel Arude (Radmodell), 20 Tell al-Uqer (Wagendarstellung), 21 Uruk (Wagendarstellung), 22 Harappa (Wagenmodell)

für die Deichsel auf. Das Stangengerüst des Wagens ist mit gespannten Filzmatten bedeckt.⁷⁰ Es konnten noch zahlreiche andere Wagenmodelle gefunden werden, die meistens aus Kindergräbern stammen und manchmal auch noch Reste der Bemalung aufweisen, wie es vor allem an Wagenmodellen des Kalmückengebietes auftritt.⁷¹

Fazit

Die europäische Fundsituation zeigt deutlich, dass der Wagen in Mitteleuropa mindestens so alt ist, wie die ältesten bislang bekannten Wagenhinweise aus dem Alten Orient, die aus der Zeit um 3500 v. Chr. stammen.

⁷⁰ Hayen 1986, 142.

⁷¹ Schlichtherle 2004, 293.

Dies wiederum widerlegt die Annahme aus den 1970er Jahren und verlegt das Aufkommen der ersten Radfahrzeuge in Mitteleuropa um etwa 700 Jahre weiter nach hinten⁷² (Abb. 22). Es ist auch nicht auszuschließen, dass der Wagen seinen Ursprung in Europa hat oder zumindest dort miterfunden wurde.

8. Schlusswort

Die Entdeckung und Entwicklung des Rades und des damit einhergehenden Transports lassen sich zeitlich eingrenzen. Dieser Schritt hin zum Radfahrzeugbau vollzog sich im 4. Jahrtausend vor Christus. Voraussetzen für die Entwicklung der Transportgeschichte mit Radfahrzeugen ist einerseits die Kenntnis des Rotationsprinzips, eine Notwendigkeit für Fahrzeuge und handwerkliche Voraussetzungen für den Bau von Rädern. Ersteres ist schon vorhanden in Form von Rolle, Bohrer und Spinnwirtel, es bedarf lediglich der Umsetzung zu Fahrzeugen. Die vermehrte Nutzung vorhandener Ressourcen befriedigt die Notwendigkeit und das Handwerk war weit genug voran geschritten, um die einteiligen Scheibenräder herzustellen. Auch für den Bau von zusammengesetzten Rädern waren schon frühzeitig, lange schon bevor es Metallgeräte gab, die handwerklichen Voraussetzungen vorhanden.

Zu Beginn der Radfunde ging man von einer Entwicklung der Radfahrzeuge im Vorderen Orient aus, die sich von dort aus weiter ausgebreitet haben soll. Gegen diese These sprechen aber die vorangehend erläuterten frühen Datierungen aus Europa, dem auch die wenigen, datierbaren, frühen Belege aus dem nordpontischen Raum gegenüber stehen, welche eine Herleitung des Wagens auf dem Weg über die nordpontischen Steppen ausschließen. Eine immer noch ungenügende Quellenlage wirft die Frage auf, ob es nicht eine polyzentrische Erfindung von Rad und Wagen gab.⁷³

⁷² Endlich 2004, 18; Abb. 13; 22,7.

⁷³ Hoof 1997, S.49 f

Vučni transport, točak, kola: tehnoški i kulturno-istorijski aspekti pronalaska prvih prevoznih sredstava

U najranijim razdobljima kulturno-istorijskog razvoja, tokom paleolita i mezolita, glavnu i skoro isključivu snagu u prenosu sredstava i dobara predstavljao je sam čovjek. No, razvojem društvenih zajednica i intenzivnim korištenjem prirodnih resursa do kojih dolazi u neolitskom periodu količina dobara koje je trebalo prenositi bila je u tolikoj mjeri povećana, da to čovjek svojom snagom nije više mogao rentabilno obavljati. Ovu ulogu su u sve većoj mjeri preuzimale domaće životinje, u početku noseći teret, a zatim i vukući tragače i sanke. Pri tom je veliki napredak označilo otkriće principa jarma.

Međutim, pravu revoluciju u razvoju transporta koja je u velikoj mjeri usmjerila cjelokupni razvoj ljudske civilizacije, predstavlja uvođenje vozila na točkovima, odnosno upotreba zaprežnih kola. Do tog pronalaska je došlo polovinom 4. mil. pr. n.e. Preduslov za razvoj i izradu kola bilo je prije svega poznavanje principa rotacije, a zatim i posjedovanje zanatskih i tehnoloških sposobnosti, neophodnih za izradu točka. Princip rotacije je mogao biti shvaćen već na osnovu kotačića, bušilice i vretena, a kamene alatke koje su posjedovali neolici bili su dovoljne za proizvodnju kako jednodjelnog, tako i višedjelnog odnosno kompozitnog točka koji su bili u upotrebi kod najstarijih kola. Te principije predispozicije trebalo je još "samo" konkretno razraditi i pretočiti u odgovarajuće vozilo, što samo po sebi predstavlja enorman tehnološki iskorak koji je podrazumijevao veliku akumulaciju iskustva i znanja.

Dugo vremena je vladalo mišljenje da je do razvoja i upotrebe kola najprije došlo na području Bliskog istoka oko 3500. g. pr.n.e. Međutim, noviji nalazi iz srednje Evrope takođe se datiraju u to vrijeme, a i pojava kola u stepama sjevernog Crnog mora bi prema nekim indicijama odgovarala približno tom dobu. Prema tome, svako od ova tri područja je moglo biti primarni prostor pojave prvih vozila na točkovima, odakle se njihova upotreba dalje širila. Pri sadašnjim saznanjima ne može se isključiti ni mogućnost policentrične, odnosno nezavisne pojave ovog važnog transportnog sredstva u navedenim geokulturnim oblastima.

Literatur

- Bakker, J.A.* 1999, The earliest evidence of wheeled vehicles in Europe and the Near East. *Antiquity* 73, 1999, 278-290.
- Bakker, J.A.* 2004, Die neolithischen Wagen im nördlichen Mitteleuropa. In: M. Fansa/S. Burmeister (ed.), Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa. Wissenschaftliche Begleitschrift zur Sonderausstellung. Mainz am Rhein 2004, 283-294
- Endlich, C.* 2004, Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation im Vorderen Orient und Europa. Führer durch die Ausstellung. Oldenburg 2004.
- Gleß, K.* 1986, Rosse Reiter Fuhrwerksleut. Das Pferd im Transportwesen. Berlin 1986.
- Hayen, H.* 1973, Räder und Wagenteile aus nordwestdeutschen Mooren, Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte 42. Hildesheim 1973, 129-176.
- Hayen, H.* 1983, Handwerklich- technische Lösungen im vor- und frühgeschichtlichen Wagenbau. In: H. Jankuhn (ed.), Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. Göttingen 1983, 415-471.
- Hayen, H.* 1986, Der Wagen in europäischer Frühzeit. In: W. Treue (ed.), Achse, Rad und Wagen. Fünftausend Jahre Kultur- und Technikgeschichte. Göttingen 1986, 109-138.
- Hayen, H.* 1989, Früheste Nachweise des Wagens und die Entwicklung der Transporthilfsmittel. Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte 10, 1989, 31-49.
- Häusler, A.* 1981, Zur ältesten Geschichte von Rad und Wagen im nordpontischen Raum. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 22, 1981, 581-641.
- Häusler, A.* 1982, Zur Geschichte von Rad und Wagen in den Steppen Eurasiens. *Das Altertum* 28, 1982, 16-26.
- Häusler, A.* 1984, Neue Belege zur Geschichte von Rad und Wagen im nordpontischen Raum. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 25, 1984, 629-676.
- Häusler, A.* 1986, Rad und Wagen zwischen Europa und Asien. In: W. Treue (ed.), Achse, Rad und Wagen. Fünftausend Jahre Kultur- und Technikgeschichte. Göttingen 1986, 139-152.
- Häusler, A.* 1994, Archäologische Zeugnisse für Pferd und Wagen in Ost- und Mitteleuropa. In: B. Hänsel (ed.), Die Indogermanen und das Pferd (Festschrift für Bernfried Schlerath). Budapest 1994.
- Kemper, P.* 1997, Am Anfang war das Rad. Eine kleine Geschichte zur Fortbewegung. Frankfurt am Main/Leipzig 1997.
- Küster, H.* 2004, Naturräumliche Bedingungen in Mitteleuropa im 4./frühen 3. Jahrtausend v. Chr. In: M. Fansa/S. Burmeister (ed.), Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation, Wagen im Vorderen Orient und Europa. Wissenschaftliche Begleitschrift zur Sonderausstellung. Mainz am Rhein 2004, 41-48.
- Lechter, J.* 1933, Neues über Pferd und Wagen in der Steinzeit und Bronzezeit. *Mannus Zeitschrift für Vorgeschichte* 25/2, Leipzig 1933, 123-136.
- Maran, J.* 2004, Die Badener Kultur und ihre Radfahrzeuge. In: M. Fansa/S. Burmeister (ed.), Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation, Wagen

- im Vorderen Orient und Europa. Wissenschaftliche Begleitschrift zur Sonderausstellung. Mainz am Rhein 2004, 265-282.
- Piggott, S.* 1983, The earliest Wheeled Transport. From the Atlantic Coast to the Caspian Sea. London 1983.
- Piggott, S.* 1992, Wagon, Chariot and Carriage. Symbol and status in the history of transport. Slovenia 1992.
- Schlichtherle, H.* 2001, Die jungsteinzeitlichen Radfunde von Federsee und ihre kulturgeschichtliche Bedeutung. In: J.Köninger (ed.), Schleife, Schlitten, Rad und Wagen. Zur Frage früher Transportmittel nördlich der Alpen. Gaienhofen-Hemmenhofen 2002, 9-34.
- Schlichtherle, H.* 2004, Wagenfunde aus den Seeufersiedlungen im zirkumalpinen Raum. In: M.Fansa/S.Burmeister (ed.), Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation, Wagen im Vorderen Orient und Europa. Wissenschaftliche Begleitschrift zur Sonderausstellung. Mainz am Rhein 2004, 295-314.
- Schüle, B.* 1989, Das Rad in der Schweiz vom 3. Jt. Vor Christus bis um 1850. Zürich 1989.
- Struve, K.W.* 1973, Hölzerne Scheibenräder aus dem Moor bei Alt-Bennebeck. Kr. Schleswig. Offa 30, 205-218. Neumünster 1973, 205-218.

Keramika cetinskog tipa u unutrašnjosti zapadnog Balkana i problem kulturno-istorijske interpretacije praistorijskih nalaza

Blagoje Govedarica
Heidelberg

1. Uvod

Cetinska kultura je bez sumnje najznačajnija tekovina ranog bronzanog doba na području istočnog Jadrana i jedna od najautentičnijih kulturnih cjelina u praistoriji zapadnog Balkana uopšte. Najveći broj nalazišta ove kulture koncentrisan je u Dalmaciji i u srednjodalmatinskom zaleđu, te se taj prostor može s pravom smatrati njenom primarnom teritorijom. Otkrivanje i proučavanje Cetinske kulture na tom njenom primarnom prostoru u velikoj mjeri su vezani za ime Ivana Marovića,¹ vrsnog i neumornog istraživača kome smo kao znak osobitog poštovanja nedavno posvetili studiju u kojoj se, takođe, razmatraju pitanja vezana za problematiku odnosa Cetinske kulture i njenog zapadnobalkanskog zaleđa.²

Osim navedenog prostora kontinentalne Dalmacije, primarnom cetinskom krugu, prema novijim istraživanjima, treba priključiti i srednjojadranska ostrva Hvar, Korčulu i Palagružu, poluostrvo Pelješac, kao i područje južnog Jadrana, odnosno crnogorsku i sjevernoalbansku obalu i njihova uža zaleđa (Karta 1).³ Pored tog centralnog područja, nalazi cetinskog tipa su prisutni i na sjevernom Jadranu (Barbariga u Istri,⁴ pećine Tršćanskog krasa⁵), ali se tu barem po dosadašnjim saznanjima, radi o pojedinačnim i relativno rijetkim primjercima cetinske keramike u jednom još uvijek nedovoljno jasnom kulturnom kontekstu.⁶ Tipična cetinska keramika je već odavno pozna-

¹ Up. Marović 1991, 15 ff. i tamo navedenu dalju literaturu.

² Radi se o tekstu pod naslovom "Finds of the Cetina type in the western Balkans hinterland and the issue of cultural and historical interpretation in the prehistoric archaeology" predatom za štampu u VAPD br. 99 koji je posvećen Ivanu Maroviću.

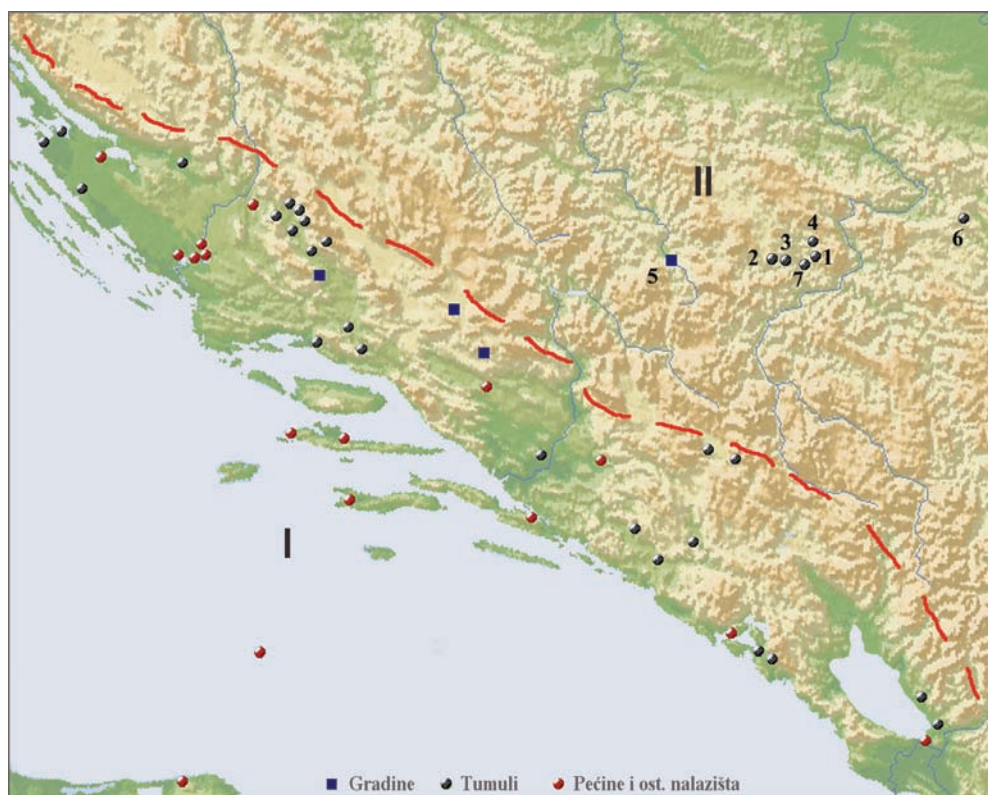
³ O tome Forenbaher/Kaiser 1997, 15 ff.; Govedarica 1989, 189 ff.

⁴ Usmena informacija A. Miloševića.

⁵ Govedarica 1992, 319 ff.

⁶ U vezi sa tim Govedarica 1989, 64 ff.

ta i na drugoj, italijanskoj obali Jadrana, gdje se ona nalazi kao jedna manje ili više izolovana pojava u okviru protoapeninske kulture (Rodi Garganico na Monte Garganu⁷ i Laterza u Apuliji⁸). Pri tom cetinski nalazi sa navedenih ostrva sasvim sigurno ukazuju na pravac transjadranske komunikacije kojom su ovi kontakti ostvareni: srednja Dalmacija – Korčula – Lastovo(?) – Palagruža – Tremiti(?) – Monte Gargano (Karta 1). Ako ovom spisku priključimo i već dobro poznate nalaze cetinskog tipa sa Peloponeza (Olympia, Lerna) koji tamo egzistiraju paralelno sa ranoheladskom III-kompleksom, ili u njegovom okviru,⁹ onda postaje jasno da Cetinska kultura nije samo lokalna pojava vezana za istočni Jadran, već jedan daleko širi i snažniji kulturni fenomen, koji je veoma značajan za proučavanje i razumijevanje kulturno-istorijskog razvoja u širem jadranskom i mediteranskom području u vrijeme trećeg milenija prije Hrista.

Karta 1 – I – Nalazišta Cetinske kulture na srednjem i južnom Jadranu;
 II – Nalazi cetinskog tipa u unutrašnjosti zapadnog Balkana: 1 Vrtanjak;
 2 Rusanovići; 3 Borci u Vrlaziju; 4 Živaljevići; 5 Kotorac; 6 Anište kod Ražane;
 7 Ferizovići, Opaljene Gomile

⁷ Nava 1990.

⁸ Čović 1980, Fig. 4.

⁹ Maran 1987, 77-85; Govedarica 1989, 243-144.

Ovom prilikom nećemo se baviti primarnim prostorom Cetinske kulture niti aspektima njenog širenja po jadranskom i egejskom području, već ćemo se usmjeriti na pojavu nalaza ovog tipa u unutrašnjosti Balkana, dakle na jednom sasvim drugom prostoru koji i kulturno i geografski izlazi iz okvira cetinskog, odnosno jadranskog i mediteranskog kruga. Radi se o nalazima iz gradine Kotorac kod Sarajeva, o keremici cetinskih karakteristika iz grobnih humki u Vrtanjku, Rusanovićima, Vrlaziju, Živaljevićima i Ferizovićima na glasinackom području, te o nalazima iz Aništa kod Ražane u zapadnoj Srbiji. Taj materijal je u arheološkoj literaturi, također, već poznat, ali je mahom ostao samo djelimično objavljen i dosta površno tipološki vrednovan. U kontekstu proučavanja Cetinske kulture u ovim relacijama se nije otišlo dalje od konstatacije o visokom stepenu tipološke srodnosti i insistiranja na bliskim kulturno-istorijskim vezama koje bi iz toga "neminovno" morale proisticati. Pri tom su priroda tih veza, odnosno uzroci, mehanizmi, značaj i posljedice pretpostavljenih kontakata matičnog cetinskog područja sa ovim prostorom, ostali u potpunosti nejasni. Šta znači pojava cetinskog materijala u planinskoj unutrašnjosti Balkana, na području koje je u potpunosti izvan geoklimatskog i kulturnog konteksta Cetinske kulture? Na koji način je moglo doći do tog iskoraka i kakve su aktuelne mogućnosti istraživanja i vrednovanja tog fenomena? Ta i druga pitanja vezana za ove kulturne kontakte i relacije su po našem mišljenju od velikog značaja kako za razumijevanje kulturno-istorijskog bića same Cetinske kulture, tako i za šira istraživanja socijalnih i kulturnih odnosa u ranom bronzanom dobu ovog dijela Evrope. No, prije nego pređemo na razmatranje tih suštinskih pitanja i na sagledavanje mogućnosti njihovog rješavanja, potrebno je iznijeti raspoložive podatke o navedenim nalazima i nalazištima. Ti podaci, kako ćemo vidjeti, nisu ni potpuni, niti metodološki ujednačeni. Oni to ne mogu ni biti, budući da se radi o slučajnim nalazima i o materijalu koji je otkriven krajem devetnaestog ili početkom dvadesetog vijeka i dokumentovan prema ondašnjim arheološkim shvatanjima i mogućnostima. Dostupne podatke o tim nalazima i o širim okolnostima njihovog otkrića izložićemo po hronološkom redoslijedu nalaženja, a to obuhvata vremenski raspon od preko stotinu godina.

2. Nalazišta i nalazi

1. *Vrtanjak u Maravićima kod Rogatice* (Karta 1,1; iskopavanje Č. Truhelke iz 1891.)

Najraniji nalaz iz ovog okvira otkriven je u jednoj od grobnih humki iz zaseoka Vrtanjak u Maravićima. Tu je nađen mali vrč sa jednom drškom (Dim.: 7,5 x 8,8 cm). Bliži podaci o okolnostima tog nalaza ne postoje, osim da u toj humci nije bilo nikakvog drugog arheološkog materijala.¹⁰ Vrč je dosta dobre fature sa crvenkasto-smeđom površinom. Na visokom vratu koji se

¹⁰ Truhelka 1893, 61 ff; Čović 1980, Fig. 4.

lagano sužava ka oštro izvijenom obodu nalazi se trakasta drška "x" oblika. Ona počinje neposredno ispod oboda, a završava na isturenom ramenu suda. Tijelo je zaobljenog bikoničnog oblika sa naglašenim gornjim konusom i relativno malim ravnim dnom. Ornament je izveden dubokim urezima i tačkastim žigosanjem. Motiv se sastoji od udubljene trostruke trake obrubljene tačkastim žigovima. Ta kompozicija teče ravnomjerno, ili u obliku voluta i voluta sa krugom duž ramena posude. Drška je obrubljena sa po jednom udubljenom linijom, a na njenom gornjem dijelu su probušene dvije rupice kroz koje je provlačena uzica za nošenje suda (Tab. 1,1).

2. *Rusanovići kod Rogatice, humka 26* (Karta 1,2; iskopavanje F. Fiale iz 1894.). Prema sumarnom Fialinom izvještaju ova humka je bila nasuta od kamena i zemlje prečnika 8,5 m visine oko 1 m.¹¹ U njoj je nađeno sedam pokojnika. Šest skeleta koji pripadaju praistorijskom dobu bilo je položeno u središnjem dijelu humke. Od toga je pet orijentisano od zapada ka istoku, a jedan od istoka ka zapadu. Sedmi skelet predstavlja naknadnu sahranu iz novijeg vremena. U kontekstu praistorijskih sahrana nađeno je 14 spiralnih salteleona od bronzane žice, jedna narukvica od spiralno savijene bronzane žice i pet keramičkih fragmenata. Svih pet ulomaka pripadaju gornjem dijelu jedne posude sa proširenim i zaravnjenim obodom i slabo izdiferenciranim vratom koji lagano prelazi u zaobljeno tijelo. Jedna trakasta drška "x" oblika polazi od oboda i završava na ramenu, odnosno na prelazu iz kratkog vrata u tijelo posude. Zaravnjeni obod ukrašen je dvostrukim nizom utisnutih trouglova, a na ramenu i tijelu posude su takvi nizovi uokvireni udubljenim linijama, formirajući trakaste i rombične ukrase (Tab. 1,3). Ova posuda u potpunosti odgovara cetinskoj keramici i mada nije sačuvana dalja dokumentacija koja bi mogla omogućiti identifikaciju pokojnika kome je bili priložena, jasno je da pripada ranom bronzanom dobu, odnosno najranijem periodu sahranjivanja u ovoj humci. Ostali nalazi upućuju na kasno bronzano doba.¹²

3. *Borci u Vrlaziju kod Rogatice, humka 2* (Karta 1,3; iskopavanje F. Fiale iz 1894.).¹³ U humci nasutoj od lomljenog kamena, veličine 17 x 12 m i visine 0,75 m nađeno je ukupno osam skeleta. Dva skeleta su bila u istočnoj polovini humke, a preostalih šest u njenom zapadnom dijelu. Praistorijskom dobu pripadaju pokojnici iz istočnog dijela, dok ostali predstavljaju naknadne sahrane iz rimskog doba i iz srednjeg vijeka. Bez daljeg preciziranja Fiala navodi da su oba skeleta iz istočnog dijela humke ležala u jednoj liniji, orijentisani u pravcu jug-sjever. Uz njih je nađen materijal iz željeznog doba i tri fragmenta keramike cetinskog tipa. Jedan fragment predstavlja dio izvijenog oboda posude sa cilindričnim vratom ukrašenog trouglastim žigovima uokvirenim urezanim linijama (Tab. 1,4). Drugi je ulomak vrata sa

¹¹ Fiala 1894, 736, sl. 28 i 29.

¹² Up. Ibid. Ilustracije tog kasnijeg materijala nisu date.

¹³ Fiala 1894, 723-724, sl. 5-7.

dvostrukom linijom i kružnim žigovima (Tab. 1,5), a treći čini dio gornjeg konusa posude sa bikoničnim, ili zaobljenim tijelom, dvostrukim nizom žigova uokvirenih linijama i jednom žigosanom obrubom izvan trake (Tab. 1,7). Prema tome bi primarna sahrana i u ovom tumulu, kao i u slučaju humke 26 iz Rusanovića, morala pripadati ranom bronzanom dobu, dok bi drugi prai-storijski skelet predstavljao sekundarnu sahranu iz starijeg željeznog doba. Bliže preciziranje u ovim okvirima nije moguće, pošto nije sačuvana nikakva dalja dokumentacija.

4. *Živaljevići kod Rogatice, tumul 6* (Karta 1,4; iskopavanje F. Fiale iz 1897). U ovoj humci dimenzija 9x9m i visine 0,8m koja je bila nasuta od kamena i zemlje nađeno je šest skeleta. Kod tri skeleta otkriveni su prilozi koji odgovaraju kasnom bronzanom dobu. Preostala tri pokojnika nisu, prema Fialinom izvještaju, imali nikakvih priloga.¹⁴ Međutim, po inventaru Zemaljskog muzeja u Sarajevu ovoj humki pripada i jedna još neobjavljena konična zdjela sa unutra savijenim i proširenim obodom. Na površini oboda nalazi se niz žigosanih trouglova raspoređenih tako da po rubovima tvore dvije paralelne cik-cak trake. Ovaj nalaz nije objavljen, a sudeći po stanju u navedenoj humci mogao bi pripadati jednom od tri skeleta koji po Fiali nisu imali priloga.¹⁵

5. *Gradina Gradac u Kotorcu kod Sarajeva* (Karta 1,5; iskopavanja V. Skarića iz 1926.) Tokom Skarićevih iskopavanja koja su ostala neobjavljena, na ovoj gradini je nađen uglavnom materijal iz kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba, te iz rimskog perioda i iz ranog srednjeg vijeka.¹⁶ Uz to je sakupljena i manja grupa keramičkih fragmenata koji pokazuju izrazite osobine lončarske produkcije Cetinske kulture. Bliže mjesto nalaza ovih ulomaka ostalo je nepoznato. Naknadnim i dosta obimnim zaštitnim iskopavanjima koja su obavili L. Fekeža i B. Govedarica 1984-1986 potvrđeni su svi prethodno navedeni periodi, izuzev ranog bronzanog doba, čiji materijal nije nađen ni na jednom dijelu ove gradine.¹⁷

Među cetinskim ulomcima moguće je identifikovati najmanje dvije posude sa tipičnim drškama "x" oblika, od kojih je jedna obrubljena karakterističnim udubljenim linijama (Tab. 1,6). Najveći dio tih fragmenata pripada jednom peharu na nozi, sa dvije trakaste "x" drške na visokom cilindričnom vratu koji završava oštro izvijenim i jasno izdvojenim obodom. Zaobljeno, odnosno loptasto tijelo je samo djelimično sačuvano, a ljevkasta noga ima približno istu visinu kao i vrat. Ukrasi se nalaze na vratu, tijelu i na nozi, a

¹⁴ Fiala 1899, 599 ff.

¹⁵ Up. Cerović 1990, 17 i nap. 6. Nažalost nismo bili u prilici da objavimo i detaljnije prezentiramo ovaj nalaz. Prema ranije objavljenoj autopsiji osnovni oblik ove zdjele ukazuje na cetinske uzore, dok bi ukrašavanje na obodu svojom tehnikom i motivima više upućivalo na južnobosansku Vučedolsku kulturu tipa Debelo Brdo.

¹⁶ Korošec 1940, 77 ff. Fig. 1 a-1b; Benac 1963, 25 ff; Čović 1966, 9-13, sl. 3 i 4.

¹⁷ Topolovac/Fekeža 1988, 44.

izvedeni su udubljenim linijama i tačkastim žigosanjem. Motivi su cik-cak trake i trouglovi ispunjeni žigovima (Tab. 1,2).

6. *Nekropola Anište u Ražani kod Kosjerića, zapadna Srbija* (Karta 1,6; iskopavanja M. Garašanina iz 1953.).¹⁸ U humci br. 1 iz Aništa se u okviru kamenog jezgra nalazio sloj intenzivne paljevine sa mnoštvom kostiju i keramike. Tu su nađene dvije relativno dobro sačuvane posude koje pripadaju ranom bronzanom dobu i pokazuju dosta sličnosti sa materijalom Cetinske kulture. Jedna je bikonična zdjela sa malim ravnim dnom, kratkim gornjim konusom i napolje izvijenim obodom. Obod i rame spajaju dvije male trakaste drške. Ukrasi su izvedeni udubljivanjem i žigosanjem na ramenu i na donjem konusu. Motivi su horizontalna traka sa nizom uboda obrubljenim linijama ispod koje ide cik-cak traka u vidu izlomljene dvojne linije (Tab. 3,1).

Druga posuda iz ovog spališta je bokal "S" profila sa zaobljenim tijelom koje lagano prelazi u visoki, blago izvijeni vrat i završava ravnim obodom. Dno je malo i zaravnjeno. Od oboda pa skoro do sredine zaobljenog tijela proteže se velika trakasta drška "x" oblika. Ona je obrubljena trostrukim udubljenim linijama. Uz to se na vratu i tijelu posude nalaze ukrasi izvedeni udubljenim linijama i tačkastim ubodima koje formiraju nizove linija i grupe rombova i kvadrata ispunjenih žigovima (Tab. 3,2).

7. *Ferizovići, Opaljene gomile, kod Rogatice* (Karta 1,7; slučajni nalaz s kraja osamdesetih godina prošlog vijeka).¹⁹ U jednoj od razrušenih gromila kod sela Ferizovići (Dim. 11 x 1,5 m) ležali su ostaci jednog ili više spaljenih pokojnika, rasuti u bazi kamenog nasipa u centralnom dijelu humke. Uz njih je nađeno stotinjak fragmenata keramike, jedan kameni privjesak, jedan kremen grbač i nekoliko kremenih odbitaka, te dva veprova zuba i jedan privjesak od livene bronzne (Tab. 2). Keramički ulomci potiču od petnaestak posuda. Karakteristične su trakaste drške "x" oblika, ukrasi u vidu žigosanih trouglova, oštro izvijeni obodi cilindričnog vrata, ukrasi izvedeni udubljenim linijama. Posebno je zanimljiva jedna, većim dijelom očuvana, konična zdjela sa prema unutra savijenim i zaravnjenim obodom i širokim ravnim dnom (Tab. 2,1). Kameny privjesak je izrađen od sivog i mekog laporca, ima nepravilan rombični oblik sa jednom perforacijom u gornjem dijelu (Tab. 2,6). Ovoj grupi nalaza bi mogao također pripadati kremen strugač i oba veprova očnjaka (Tab. 2, 7.11). Privjesak od livene bronzne (Tab. 2,9) tipološki odgovara nešto kasnijem periodu i upućuje na postojanje još jednog groba u ovoj humki koji bi pripadao srednjem bronzanom dobu.

¹⁸ Garašani / Garašani 1956, sl. 14; Garašani 1967, 8-9; Čović 1970, 17-18, Tabla 3, Sl. 5 i 6.

¹⁹ Materijal je sakupio Mirsad Čolić, a objavio Momir Cerović 1990. Cerović 1990, 15-22.

3. Tipološke odrednice

Mada se ovdje radi o relativno malom broju nalaza većina njih je dosta dobro sačuvana, te im je moguće u potpunosti, ili većim dijelom rekonstruirati oblik. Time njihovo tipološko i kulturološko određenje umnogome dobija na vrijednosti i vjerodostojnosti, pa se i njihov odnos prema keramičkoj produkciji Cetinske kulture može dosta dobro determinisati. Pehari na nozi kao što je ovaj iz Kotorca (Tab. 1,2) predstavljaju jedan od najtipičnijih oblika u repertoaru cetinske keramike. Karakteriše ih cilindrični vrat i bikonično, ili zaobljeno tijelo i visoka ljevkaasta, ili cilindrična noga. Zanimljivo je da se noga završava na isti način kao i vrat posude, što znači da je i njen rub jasno izdvojen. Dalja karakteristika ovih pehara je ornamentisanje čitave spoljne površine uključujući i nogu. Tako se jasno razlikuju tri glavne zone ukrašavanja: vrat sa obodom i drškom, tijelo i noga. Ukrasi su izvođeni tehnikom dubokog urezivanja i žigosanjem, a motivi variraju od snopova kosih linija, traka ispunjenih žigovima, meandara, trouglova, voluta i sl. Posuda iz Kotorca sadrži sve ove elemente, te se sa velikom dozom sigurnosti može smjestiti u kontekst autentične cetinske keramike koja je proizvođena u nekoj od radionica sa matičnog cetinskog područja. Na to ukazuju brojne analogije sa tog područja, naročito primjerci iz Lukovače, T-67 i iz Čitluka, Gomile iznad Ogradica, T-3, sa kojima je nalaz iz Kotorca skoro identičan.²⁰ Zbog svih ovih srodnosti, kao i zbog činjenice da je bosanski primjerak otkriven puno ranije od onih sa izvora Cetine, ovi pehari se u Cetinskoj kulturi obilježavaju terminom posuda tipa "Kotorac".²¹

Ovdje treba obratiti pažnju na još jednu bitnu tipološko-funkcionalnu karakteristiku koja ukazuje na potrebu dalje diferencijacije u okviru posuda ovog tipa. Naime kod svih u dovoljnoj mjeri sačuvanih bikoničnih primjerkah pehara tipa Kotorac na gornjem konusu se nalazi jednostruki ili dvojni niz relativno velikih trougaonih perforacija (Ogradice T-3; Lad T-3),²² dok takve perforacije kod onih sa zaobljenim tijelom nisu primjećene (Lukovača T-67; Lad T-4).²³ Pehari sa perforiranim tijelom sasvim sigurno nisu mogli služiti kao posude u klasičnom smislu, već su po svojoj prilici bili korišteni u grobnom ritualu i to najvjerovatnije kao neka vrsta kadionice. To je ujedno i jedan dosta ozbiljan nedostatak tipološkog određenja posuda tipa "Kotorac" – jer ova nimalo nebitna tipološko-funkcionalna odrednica nameće dodatnu podjelu ovih pehara na dvije varijante: bikonične sa perforacijama i one sa zaobljenim odnosno loptastim tijelom koji nisu bili perforirani. Opredjeljenje samog nalaza iz Kotorca u ovom smislu nije sasvim jasno, jer gornji dio tijela na kome se perforacije inače nalaze, nije u dovoljnoj mjeri sačuvan. Sudeći po zaobljenoj formi trbuha ovaj pehar bi pripadao varijanti bez perforacija.²⁴

²⁰ Up. Marović 1991, sl. 42,6; 64,1.

²¹ Marović/Čović 1983, 211.

²² Marović 1991, Sl. 64, 1; 73,1.

²³ Ibid. sl. 42,6; 76,1.

²⁴ Ista konstatacija se može primijeniti i na jedan broj posuda tipa «Kotorac» sa matičnog

Zdjela sa uvučenim obodom iz Ferizovića (Tab. 2,1) predstavlja, također, tipičan cetinski oblik koga na području Dalmacije poznajemo u raznim varijantama (Lukavača T-69, Škarin Samograd).²⁵ Radi se o posudi sa krajnje neobičnom i u funkcionalnom smislu nepodesnom obliku oboda, naročito nepogodnom za izlivanje tečnosti. Posude sa ovako formiranim obodom su na cetinskom području naslijeđene iz repertoara srednjojadranskog tipa lju-bljanske kulture (Otišić-Vlake),²⁶ a forme sa takvim obodom poznate su i na području klasične Ljubljanske kulture (Ig).²⁷ Poput perforiranih pehara tipa "Kotorac" ni ove posude nisu bile pogodne kao recipijenti za čuvanje upotrebnog sadržaja, već su morali imati neku drugu funkciju, možda također u sferi kulta, ili kao postament za druge posude. Na uske veze materijala iz Ferizovića sa cetinskom keramičkom produkcijom ukazuju i drugi fragmenti nađeni u ovoj humki (Tab. 2,2-5.8.10.12). U tom pravcu upućuje i kameni privjesak nepravilnog srcastog, odnosno rombičnog oblika (Tab. 2,6) koji neodoljivo podsjeća na cetinske "pseudobrassarde". Stoga se ovdje može prepoznati ukrasni privjesak, ili amulet izrađen u tipičnom cetinskom odnosno "Glocke-becher" maniru, a nije isključeno da je u pitanju prelomljena i sekundarno dorađena "Armschutzplatte" tog tipa.

Kod posude iz Rusanovića jasno se iskazuje dominacija karakterističnih cetinskih elemenata i pored toga što je sačuvan samo njen gornji dio. Tu spadaju prošireni i zaravnjeni obod, drška "x" oblika, kao i cjelokupni sistem ukrašavanja. Pa i u opštoj formi se na osnovu sačuvanog dijela može naslutiti ravnomjerno zaobljeno odnosno kuglasto tijelo, toliko prepoznatljivo u repertoaru cetinske keramike (Tab. 1,3). Ni ovdje ne treba zanemariti zapostavljanje funkcionalnosti posude koje se ogleda u zadebljanom i proširenom obodu. Time je, kao i kod zdjele iz Ferizovića u znatnoj mjeri otežano izlivanje tečnosti.

Tri fragmenta iz humke u Borcima iz Vrlazija (Tab. 1,4.5.7) svojim oblikom i načinom ukrašavanja u potpunosti odgovaraju posudama sa cilindričnim vratom i izvijenim obodom iz okvira tipičnog cetinskog repertoara. Tu se očigledno radi o peharu tipa Kotorac, ili o odgovarajućim posudama bez noge.²⁸

Nešto drugačija je situacija sa malim vrčem iz Vrtanjka. Forma i ukrašavanje drške, cilindrični vrat, kao i ukrasni motiv duboko urezane, tačkasto obrubljene trostruke trake koja ravnomjerno, ili u obliku voluta i voluta sa krugom teče ispod vrata, bez sumnje su cetinskog porijekla (Tab. 1,1). Takva ornamentika se u Dalmaciji susreće na raznim vrstama posuda, kao npr. na peharima iz Lada T-3 i T-4,²⁹ iz Rudina T-13 i T-52³⁰ i na zdjeli iz Lukovače

cetinskog područja kod kojih je zaobljeni trbuh nedovoljno, odnosno samo djelimično sačuvan. Up. Marović 1991, sl. 46,4; 71,1; Čović 1976, sl. 51.

²⁵ Marović 1991, sl. 46,1; Marović/Čović 1983, Tabla 29,3.

²⁶ Govedarica 1989, Tabla 21, 1.

²⁷ Ibid. Tabla 1,5.

²⁸ Up. Govedarica 1989, Tabla 27,2.4; 28,2.

²⁹ Marović 1991, sl. 74,1.2; 76,3.

³⁰ Ibid. sl. 11,1; 30,3.

T-68.³¹ Međutim oblik tijela, a posebno nesrazmjerno široki gornji konus, daju u cjelini jednu trbušastu formu sa jako naglašenim ramenom – oblik koji cetinska produkcija ne poznaje. Po tome ova posuda više upućuje na srednjobalkanske i panonske kulture tipa Belotić-Bela Crkva, Somogyvar i Bujanj-Hum III.³² Ukupni utisak kod ove posude je stilska mješavina u kojoj se cetinska komponenta pojavljuje zajedno sa nekim drugim, ovoj kulturi stranim elementima.

Bokal iz Aništa u zapadnoj Srbiji (Tab. 3,2) se sa cetinskom produkcijom može povezivati na osnovu drške i njenih ukrasa, kao i po ukrasnoj tehnici i nekim motivima. Osnovna forma je međutim strana cetinskoj kulturi i upućuje na oblike grupe Mokrin i drugih panonskih kultura. Još manje zajedničkog sa cetinskim materijalom pokazuje zdjela iz ove humke (Tab. 3,1). Zajednički elementi se ovdje mogu pratiti samo u tehnici ukrašavanja, dok motivi i sama forma posude više odgovaraju srednjobalkanskoj grupi Bujanj-Hum III i egejskim kulturama tipa Dikili Tash i Sitagroi.³³

4. Kulturno-istorijski aspekti

U pokušajima razjašnjenja pojave keramičkog materijala cetinskih karakteristika u unutrašnjosti zapadnog Balkana, dosad se uglavnom polazilo od pretpostavki o boravku nosilaca Cetinske kulture u bosanskim planinama. Pri tome je tipološka podudarnost bila i ostala najbitniji elemenat svih ovih razmatranja i jedini faktor koji je nešto detaljnije razmatran. Pod snažnim utiskom nalaza iz Kotorca bilo je pokušaja uključivanja ovog prostora u integralne okvire Cetinske kulture, pri čemu bi područje oko Sarajeva trebalo predstavljati unutrašnjobalkansku komponentu u cetinskoj kulturi.³⁴

Te ideje su danas uglavnom napuštene, jer se pokazalo da se ovdje radi o potpuno različitim kompleksima, ne samo u geoklimatskom, već i u kulturnom smislu. Međutim postupci kojima se, isključivo na osnovu tipološke srodnosti keramičkih nalaza izvode zaključci istorijskog karaktera, u ovom slučaju o prisustvu nosilaca Cetinske kulture u unutrašnjosti Balkana, još uvijek su prisutni i aktuelni. Tako M. Cerović u jednom od zadnjih radova posvećenih ovoj tematici, polazi od stava da je ovdje u pitanju originalna cetinska keramika koju su donijeli sami nosioci ove kulture. Na osnovu toga se dalje konstatuje da keramički nalazi "ukazuju na ekspanzivnost i vitalnost cetinske kulture, kulture tipičnog nomadskog stanovništva koje se kretalo na veoma širokom prostoru zapadnog Balkana i bar povremeno naseljavalo, za stočarstvo pogodno, glasinacko područje".³⁵ Time se isključivo na bazi ti-

³¹ Ibid. sl. 43,2.

³² Up. Garašanin/Garašanin 1956, 11 ff.

³³ Ibid.; Séfériades 1983, passim.

³⁴ Benac 1962, 140-141; Isti 1963, 26-28.

³⁵ Cerović 1990, 18.

pologije formira stav o uzrocima i načinu odvijanja istorijskih događanja, u ovom slučaju vezanih za pretpostavljenu cetinsku populaciju, njenu privrednu djelatnost i njenu, time uslovljenu, ekspanziju. Govori se o nomadskom stočarstvu, ekspanzivnosti i vitalnosti, a pri tom se u potpunosti zanemaruje činjenica da mi ne posjedujemo nikakav materijalni pokazatelj koji bi nas objektivno upućivao u način privređivanja i socijalnu organizaciju nosilaca kulture o kojoj je riječ. Citirano stanovište je dakle spekulativno, ali je stav vrlo izričit i, pored pokušaja ograđivanja onim "ukazuju", iznesen na način koji ne trpi nikakvog pogovora.

Međutim kako se moglo vidjeti iz prethodnog teksta, detaljnija analiza ovog materijala upućuje na potrebu dalje gradacije ne samo u opštem kulturno-istorijskom, već i u samom tipološkom pogledu. Pokazalo se da tu stvarno ima tipične cetinske keramike (Kotorac, Rusanovići, Borci, Ferizovići – Tab. 1,2-7; 2), ali ne samo nje nego i one koja, pored cetinskih, pokazuje i elemente drugih keremičkih tradicija (Vrtanjak, Anište, Živaljevići – Tab. 1,1.3). To znači da već tipološki faktori jasno upućuju da tu, osim cetinske robe, postoji i ona koja nije cetinska, nego je samo rađena pod cetinskim uticajima i koja shodno tome, ne bi bila cetinski već lokalni produkt. Iz toga slijedi dalji zaključak da je glasinračko područje, na kome se susreću i međusobno prožimaju cetinski i srednjobalkanski elementi, bez sumnje imalo posredničku ulogu u širenju cetinskih elemenata na prostor zapadne Srbije. Time se ujedno i relativizira neophodnost prisustva same cetinske populacije i upućuje na mogućnost nekih drugih mehanizama prispjeća i širenja cetinske robe u unutrašnjost ovog dijela Balkana.

Arheološka tipologija na sve ovo jasno ukazuje, ali se po našem mišljenju, time ujedno i iscrpljuju njene mogućnosti u domenu kulturno-istorijske interpretacije. Tipologija naravno predstavlja jedno od osnovnih ishodišta svih stilskih i kulturoloških analiza u arheologiji, ona se uz to pokazuje i kao važan polazni faktor u identifikaciji nekih realnih procesa i događanja, ali se na tim osnovama ne može tražiti objašnjenje uzroka nastanka tih procesa, niti načina na koji je do njih došlo. Za izvođenje te vrste zaključaka su pored ovih kulturoloških indikatora neophodni i socio-ekonomski, antropološki i drugi parametri egzaktnijeg, istorijskog karaktera. Zbog toga svaki pokušaj neposrednog prelaza iz ove čisto kulturološke sfere u domen kulturno-istorijskih interpretacija predstavlja direktan iskorak u sivu zonu spekulacije. Pa ako se na taj način naslućeni zaključak jednom pokaže i kao tačan, on ni u kom slučaju ne može imati naučnu vrijednost, jer nije dobijen odgovarajućim, teoretski i metodološki definisanim naučnim postupkom, niti potkrijepljen neophodnim argumentima. Praksa izvođenja zaključaka zasnovanih, ne na znanstveno provjerljivim postupcima i činjenicama, već na površnim impresijama, zdravorazumskim pretpostavkama i spekulacijama, nikako ne doprinosi metodološkoj jasnoći i zakonomjernosti nauke, već samo unosi nesigurnost i konfuziju, te ne bi trebalo da bude uvažavana.

Kad je u pitanju pojava materijala stranog porijekla u jednoj sredini, kao što je to dobrim dijelom ovdje slučaj, onda se u pogledu prispjeća tog

materijala već po čistoj logici nameću dvije mogućnosti: import ili doseljenje novog stanovništva. Iz toga se dalje neminovno nameće čitav niz novih pitanja: ako je import, je li bio iz prve ruke ili je posredan? Ako je iz prve ruke, je li donešen od lokalnog stanovništva, od trgovaca iz matičnog područja, ili od putujućih trgovaca? Ako je import posredan, koji su sve faktori mogli učestvovati u njegovom prenošenju? Kod prispjeća novog stanovništva moglo se pak raditi o prolaznom boravku u putu za drugo područje, povremenom boravku, ili stalnom naseljavanju. No, ni jedna od ovih mogućnosti ne može biti dalje razrađivana niti prihvaćena samo na osnovu tipoloških odlika keramičkog i drugog materijala, mada je neosporno da ti arheološki pokazatelji predstavljaju osnovno polazište u svim ovim razmatranjima. To znači da na arheološkom putu koji vodi od tipologije do kulturno-istorijske interpretacije, nedostaje čitav niz neophodnih činilaca koji se jednim dijelom mogu, a jednim, čini se većim dijelom, ne mogu identifikovati klasičnim metodama ove, u biti, kulturološke discipline.

Izvođenje dalekosežnih zaključaka kulturno-istorijskog karaktera isključivo, ili pretežno na osnovu tipoloških indicija je tipičan manir iz okvira impresionističko-intuitivnog repertoara predprocesualne arheologije koja je na južnoslovenskom prostoru svoj zenit imala u šezdesetim i sedamdesetim godinama prošloga vijeka. Za sve pokušaje istorijske interpretacije arheološkog materijala iz tog doba karakteristično je iznošenje određenih mogućnosti, bez njihove dalje razrade kao i nametanje egzaktnih rješenja, bez razmatranja svih neophodnih i relevantnih aspekata. Tako dolazimo do paradoksalne situacije u kojoj je svaki iskorak u pravcu istorijske interpretacije arheološkog materijala, a iskoraci te vrste oduvijek su privlačili arheologe, u stvari više zavisio od autoriteta i intuicije istraživača nego od mogućnosti same nauke i njenih metoda. Ti manje ili više lucidni, ali u suštini subjektivistički zaključci i interpretacije, bivali su zatim preuzeti od drugih, često manje inventivnih istraživača, da bi u daljim radovima bili tretirani kao čvrste i neoborive teorije. Pošto se tu ipak uglavnom radilo o nedovoljno argumentovanim hipotezama, njihova validnost je mahom bila obrnuto srazmjerna njihovom trajanju. Naime, svako značajnije otkriće na terenu, zahtijevalo je prestruktuiranje, a često i cjelovitu reviziju postojećih stavova. Budući da objektivna naučna kritika nije bila razvijena (ona to nije ni danas), uvažavanje nove situacije i sprovođenje neophodnih revizija je opet zavisilo samo od digniteta i naučne savjesti samih tvoraca tih hipoteza i od znanstvenih dometa, etike i smjelosti njihovih sljedbenika. Ostavljamo čitaocu da se sam uvjeri u kojoj mjeri su te kvalitetne osobine dolazile do izražaja i koliko je neophodnih revizija do sada obavljeno. Nama se čini da je na tom planu mnogo toga ostalo neučinjeno.

U vrijeme monodisciplinarnosti, dok je praistorijska arheologija još bila ograničena na tipološko-stratigrafske metode koje po prirodi stvari funkcionišu samo u kulturološkom okviru, takvo stanje nauke se, sa današnje tačke gledišta, može razumjeti, iako ne i opravdati. Daleko veći problem je što se korjeni savremene arheologije na prostoru bivše Jugoslavije teško primaju,

pa stara praksa u nekim sredinama dominira i danas, mada je nakon uvođenja interdisciplinarnih metoda i evidentnog teorijskog razvoja iz zadnjih dvadesetak godina, to postalo u potpunosti depasirano.

Put koji vodi od tipologije i stratigrafije do istorijske odnosno kulturno-istorijske interpretacije arheološkog materijala je dug, nesiguran i očigledno još uvijek slabo trasiran. Jedan broj naučnika smatra da taj arheološki iskorak u istorijske relacije, ustvari nije ni moguć, jer se arheološke kulture ne mogu izjednačiti sa etnoistorijskim zajednicama.³⁶ To ograničenje po našem mišljenju objektivno postoji kad je u pitanju arheologija shvaćena kao kulturološka disciplina u klasičnom, tradicionalističkom smislu. Ali, to ne bi smjelo važiti i za modernu interdisciplinarnu arheologiju koja djeluje kao sklop više nauka udruženih na širokom polju arheološkog rada, čiji je primarni zadatak da ovu disciplinu što više približi egzaktnijim istorijskim naukama i po mogućnosti je uvede u njihov red.³⁷ Na samom početku tog puta stoje dva nezaobilazna, inicijalna zadatka: prvi je uspostavljanje pouzdane apsolutne hronologije, a drugi rekonstrukcija prirodnog ambijenta u datom vremenu, jer su prostor i vrijeme, kao što je poznato, fundamentalna polazišta svake arheološke analize. Naravno, ispunjenju tih preduslova teži se od samih početaka arheologije, ali je u tom bilo previše lutanja. Njihovo objektivno ispunjenje postalo je moguće tek u novije vrijeme i to prvenstveno zahvaljujući već ustaljenom repertoaru interdisciplinarnih metoda, a prije svega radiokarbon i dendro datiranj, arheobotanici, arheozoologiji i paleoklimatologiji.

Osim maksimalnog korišćenja tih interdisciplinarnih prednosti i mogućnosti, potrebno je i sama arheološka istraživanja usmjeriti na jedno daleko šire polje rada, odnosno na dijahrono proučavanje cjelokupnog prostora jedne kulture, ili jednog kulturnog područja. Jedan od načina obavljanja takvih obuhvatnih istraživanja metodološki je razrađen u okviru "Landschaftsarchäologie" odnosno "Landscape Archaeology". Taj pristup arheološkoj problematici podrazumijeva obuhvatanje i proučavanje svih relevantnih prirodnih činilaca (vegetacija, tlo, fauna, reljef, mikroklima) i cjelokupne antropogene

³⁶ Takvi u suštini blokirajući stavovi posebno su bili prisutni u poslijeratnoj njemačkoj arheologiji, sve do devedesetih godina prošlog vijeka, što je dobrim dijelom uslovljeno negativnim iskustvima iz doba nacional-socijalizma (tzv. "Kossina-sindrom" njemačke arheologije). Up. Smolla 1980, 1 ff; Veit 2000, 40 ff.

³⁷ "Kulturno-istorijska interpretacija" je, za razliku od manje ili više apstraktnog pojma "kulturne interpretacije", ovdje shvaćena kao usmjerenje ka identifikaciji realnih praistorijskih zajednica, uključujući uzroke i mehanizme njihovog nastanka, razvoja i nestanka, kao i procese njihove međusobne komunikacije i interakcije. Mogućnosti takve interpretacije dolaze sve više do izražaja u kontekstu interdisciplinarne arheologije, čime ova tradicionalno kulturološka nauka prerasta u kulturno-istorijsku i tako se u sve većoj mjeri približava egzaktnoj istorijskoj nauci. Međutim, potpuno dostizanje nivoa "istorijske interpretacije" u ovim okvirima nije ostvarljivo zbog nedostatka pisanih izvora i time uzrokovanog minimaliziranja mogućnosti verbalne identifikacije datih zajednica, njihovih članova, aglomeracija i drugih relevantnih odrednica. U tome vidimo i osnovnu razliku u dometima i mogućnostima interdisciplinarne arheologije kao kulturno-istorijske nauke i istorije "proprie dicti".

prostorne strukture (naselja, privredni resursi, nekropole, svetišta, putevi, odnosno komunikacije i granice).³⁸ Takva obuhvatna i dijahrona istraživanja već su dala dobre rezultate u Švajcarskoj, Njemačkoj, Danskoj, Engleskoj i u Hrvatskoj (Dalmacija).³⁹ Pokazalo se da sagledavanje takve cjelokupne slike dijahronog razvoja datog i po objektivnim kriterijima izdvojenog područja, daje dosta mogućnosti za donošenje validnih zaključaka o zakonomjernosti nastanka privrednih, socijalnih i drugih osobenosti određenog prostora u različitim periodima njegovog istorijskog razvoja. Na taj način otvara se i mogućnost višeznačne interpretacije arheološkog nalaza – dakle ne samo kao relativno statične tipološke i kulturološke kategorije, već i kao funkcionalno i spiritualno jasno situiranog artefakta, odnosno transparentnog svjedočanstva života i djelovanja davno nestalih ljudskih zajednica. Tek takvim stavljanjem u obuhvatnu interakciju sa drugim vrstama izvora i građe, arheološki materijal može dobiti onaj visoki stepen čitljivosti koji je neophodan da bi se krenulo u sagledavanje kompleksnih i teško dokučivih procesa kulturno-istorijskog razvoja u praistorijskom razdoblju.

Ako se sada vratimo problematici pojave cetinskog materijala u unutrašnjosti zapadnog Balkana i time nametnutog pitanja odnosa ovoga i matičnog cetinskog područja, vidjećemo da tu ne postoje ni elementarne osnove za donošenje bilo kakvih zaključaka kulturno-istorijskog karaktera. Na glasilačkom prostoru i u okolini Sarajeva nije nam poznat osnovni arheološki okvir kulture ranog bronzanog doba, mada se može naslutiti da tu, osim cetinske treba računati sa značajnim učešćem i nekih drugih kulturnih grupa, kao i na posredničku ulogu ovog prostra u kontekstu daljeg protoka cetinskih elemenata ka području koje leži istočno od Drine. Pa i poznavanje Cetinske kulture je dosta jednostrano i svodi se uglavnom na objekte iz domena kulta sahranjivanja i tipologiju tih nalaza, dok je struktura naselja slabo poznata. Naročito je nejasna funkcija pećinskih staništa i njihov odnos prema, za sada, slabo dokumentovanim gradinama i otvorenim naseljima ove kulture.⁴⁰ Upotreba grobnih humki i postojanje biritualnog sahranjivanja u oba ova područja mogla bi biti još jedan indikator veza na ovoj relaciji, no treba imati u vidu da je taj običaj bio dosta uobičajena praksa u to vrijeme, ne samo na ovom nego i na jednom daleko širem prostoru.⁴¹

Problem moguće stočarske privrede u Cetinskoj i drugim njoj savremenim kulturama, već je više puta razmatran, ali uglavnom posredno i pozivajući se na materijal iz drugih područja.⁴² To pitanje se, ipak, ne može argumentovano raspraviti sve dok se ne izvrši analiza barem već iskopanog i pristupačnog arheozoološkog i arheobotaničkog materijala. Iz svega proizilazi da je u ovoj fazi istraživanja cjelokupne problematike još uvijek svrsis-

³⁸ O teoretskoj koncepciji "Landschaftsarchäologie" vidi Lüning 1997, 277-285; Schade 2000, 135-225; Gramsch 2004, 35-54.

³⁹ Dela Casa 1999; Ashmore/Knapp 1999; Kirigin 1998.

⁴⁰ U vezi sa tim Oreč 1978, 181 ff.

⁴¹ O tome Govedarica 1987, 54 ff; Primas 1996, 121 ff.

⁴² Vidi Govedarica 1989, 231 ff.

hodnije postavljati pitanja i težiti metodama koje bi doprinijele egzaktnijoj i obuhvatnijoj interpretaciji arheološkog materijala, nego iznositi neargumentovane i ishitrene odgovore i zaključke. Pri tom bi formulisanje metodologije koja bi omogućila prerastanje arheoloških kulturih cjelina iz apstraktne, kulturološke u konkretnu, socijalno-istorijsku kategoriju, trebalo da bude jedan od vodećih ciljeva savremene interdisciplinarne arheologije.

Zusammenfassung

Keramik des Cetina-Typs im westbalkanischen Hinterland und das Problem kulturhistorischer Interpretation des urgeschichtlichen Fundmaterials

In dem vorliegenden Aufsatz werden Keramikfunde mit typischen Merkmalen der adriatischen Cetina-Kultur dargestellt und untersucht, die aus dem westbalkanischen Hinterland stammen (Wallburg Kotorac bei Sarajevo, Grabhügel aus Rusanovići, Borci-Vrlazije, Vrtanjak, Ferizovići, Živaljevići im Glasinac-Gebiet sowie Anište-Ražana in Westserbien – Karte 1,1-7). Das Vorkommen solcher Funde in dieser Gegend wurde bereits – anhand der typologischen Verwandtschaft – auf eine Ausbreitung der Cetina-Population aus ihrem adriatischen Heimgebiet in die bosnische Gebirgszone zurückgeführt.³⁵ Somit wurde archäologisches Material unmittelbar kulturhistorisch interpretiert, was eine relativ verbreitete, wenn auch methodologisch nicht immer nachvollziehbare Praxis in den Urgeschichtsforschungen darstellt. Eine der Absichten dieses Beitrages ist es daher, dieses Verfahren kritisch zu beurteilen und einige neue methodische Ansätze, die zur Erklärung des archäologischen Sachverhalts führen können, näher zu erörtern.

Anhand einer detaillierten Analyse wird zunächst gezeigt, dass der Becher von Kotorac (Taf. 1,2), die Schale von Rusanovići (Taf. 1,3), die drei Scherben von Borci-Vrlazije (Taf. 1,4.5.7) und die Funde von Ferizovići (Taf. 2) tatsächlich als authentische, also in Cetina-Werkstätten produzierte Ware bezeichnet werden können. Demgegenüber weisen ein Krug von Vrtanjak (Taf. 1,1) sowie eine Schale und ein Krug von Anište (Taf. 3,1.2) vor allem in der Verzierung zwar deutlich erkennbare Züge der Cetina-Kultur auf, aber auch Elemente anderer Kulturtraditionen, wie der Belotić-Bela Crkva-Kultur, der Somogyvar-Kultur und der Bujanj-Hum III-Kultur. Neben der originären Keramik der Cetina-Kultur existieren also offenbar auch solche Funde, die nur Cetina-Einfluss erkennen lassen. Diese stellen keine Produkte dieser Kultur dar, sondern stammen vielmehr aus lokaler Produktion. Weder bei dem Auftauchen dieser Keramik noch bei

der genannten originären Cetina-Ware ist zwangsweise von einer Ansiedlung der Cetina-Population auszugehen, sondern hier auch mit einigen andersartigen Kulturbeziehungen gerechnet werden sollte. Das wurde durch die typologische Untersuchung anschaulich angezeigt, damit sind allerdings – zumindest nach Meinung des Autors – die kulturhistorischen Interpretationsmöglichkeiten dieser Materialbasis erschöpft.

Die typologischen Daten stellen natürlich einen wichtigen Ausgangspunkt bei jeder archäologischen Analyse dar, sie sind aber auch ein wichtiger Indikator bei der Identifikation realer Prozesse und Ereignisse. Trotzdem können mit den typologischen Daten weder die Ursachen, noch die Ablaufmechanismen dieser Prozesse präzisiert und erklärt werden. Nach Meinung des Verfassers handelt es sich bei der kulturhistorischen Interpretation solcher primären bzw. traditionellen archäologischen Daten nicht um ein methodisch solides Vorgehen, sondern um ein Abgleiten in den Bereich der Spekulation. Wenn sich auch die Ergebnisse solcher Spekulationen einmal als richtig erwiesen sollten, haben sie dennoch beim derzeitigen Erkenntnisstand keinen wissenschaftliche Wert.

Nach Ansicht des Verfassers ist eine Beurteilung der kulturhistorischen Prozesse in der urgeschichtlichen Forschung dennoch möglich, und zwar im Rahmen einer interdisziplinären Zusammenarbeit, wobei neben sozioökonomischen auch naturwissenschaftliche Parameter wie z. B. anthropologische einbezogen werden sollten. Eine Konzeption, die in diese Richtung führt, stellt die "Landschaftsarchäologie" ("Landscape Archaeology") dar. Unter dieser Methode versteht man die umfassende und diachrone Untersuchung einer Kulturlandschaft als Gesamtheit.³⁹ Dabei werden alle wichtigen natürlichen Faktoren (Vegetation, Boden, Relief, Klima), sowie anthropogene Raumstrukturen (Siedlungen, Wirtschaftsressourcen, Nekropolen, Heiligtümer, Strassen und Kommunikationen, Grenzen) systematisch untersucht und in Korrelation gesetzt. Aufgrund solch umfangreicher Untersuchungen können Schlüsse zur wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung einer Kulturlandschaft erzielt werden. Erst im Rahmen solcher Betrachtungen bleibt das archäologische Material nicht nur eine relativ isolierte kulturelle Kategorie, sondern kann nun als ein Wegweiser bei der Analyse kulturhistorischer Prozesse dienen.

Diese Untersuchungsmethode wurde bereits mit guten Ergebnissen in der Schweiz, in Deutschland, Dänemark und England sowie in den mitteldalmatinischen Inseln in Kroatien angewendet.⁴⁰ Auch in den geographisch und kulturell gut abzugrenzenden Cetina- und Glasinac-Gebieten könnte sie sicherlich gute Dienste leisten, unter anderen ebenso um die Mechanismen zu klären, die für das Erscheinen der Cetina-Ware in westbalkanischen Hinterland verantwortlich sind.

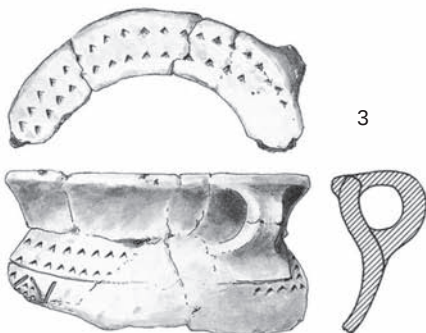
Literatura

- Ashmore, W.A. / Knapp, A. B. (Eds.), 1999, *Archaeologies of Landscape. Contemporary perspectives*, Oxford 1999.
- Benac, A. 1963, Gradac Ilinjača kod Kotorca. Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva 1, Sarajevo 1963, 25-31.
- Cerović, M. 1990, Opaljene gromile u Ferizovićima – novo nalazište Cetinske kulture na Glasincu. Glasnik Zemaljskog Muz. Sarajevo n.s. 45, 15-22.
- Čović, B. 1966, Novi podaci o praiistorijskom naselju "Gradac" kod Kotorca, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva 2. Sarajevo 1966, 9-17.
- Čović, B. 1970, Ornamentisana keramika ranog bronzanog doba u tumulima zapadne Srbije i istočne Bosne. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne 7/1970, Tuzla 1970, 15-21.
- Čović, B. 1980, La prima e media età del bronzo sulle coste orientali dell'Adriatico e sul suo retroterra. Godišnjak (Sarajevo) 18/16, Sarajevo 1980, 5-18.
- Della Casa, P. 1999, Prehistoric Alpine Environment, Society and Economy, UPA 55, Bonn 1999.
- Fiala, F. 1894, Uspjesi prekopavanja prehistoričkih grobova na Glasincu godine 1894. Glasnik Zemaljskog Muz. Sarajevo 6, 721-760.
- Fiala, F. 1897, Uspjesi prekopavanja prehistoričkih gromila u jugoistočnoj Bosni (do Glasinca godine 1897.), Glasnik Zemaljskog Muz. Sarajevo 9, 585-619.
- Forenbacher, S. / Kaiser, T. 1997, Palagruža, jadranski moreplovci i njihova kamena industrija na prijelazu iz bakarnog u brončano doba. Opvsc. Archaeol. 21, Zagreb 1997, 15-28.
- Garašanin, M. / Garašanin, D. 1956, Neue Hügelgräberforschung in Westserbien. Archaeol. Jugoslavica II, Beograd 1956, 11-18.
- Garašanin, D. 1967, Miscellanea Illyrica III, Ražana, Kriva Reka i Glasinački kompleks. Zbornik rad. Narod. Muz. 5, Beograd 1967, 41-50.
- Garašanin, M. 1983, Podunavsko-balkanski kompleks ranog bronzanog doba, u: Praistorija jugoslavenskih zemalja IV. Sarajevo 1983, 463-475.
- Gramsch, A. 2003, Landschaftsarchäologie – ein fachgeschichtlicher Überblick und eine theoretisches Konzept. U: Kunow/Müller, Landschaftsarchäologie und geographische Informationssysteme, Wünsdorf 2003.
- Govedarica, B. 1987, Einige Fragen der Chronologie und Herkunft der ältesten Tumuli mit Steinkistengräbern im ostadriatischen Gebiet. U: Srejić/Tasić (Hrsg.), Internationales Symposium "Hügelbestattungen in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone", Belgrad 1987, 57-70.
- Govedarica, B. 1989, Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana. Sarajevo 1989.
- Govedarica, B. 1992, Funde der Cetina-Kultur in den Grotten im Karst von Triest. Balcanica 23, Belgrade 1992, 319-327.
- Kirigin, B. 1998, Arheološko nalazište na srednjodalmatinskim otocima: što s njima? Projekt Jadranski otoci. Hvar/Split 1998.
- Korošec, J. 1940, Bericht über die bisher unveröffentlichten, vorgeschichtlichen Funde auf der Gradina "Gradac" bei Kotorac. Glasnik Zemaljskog Muz. Sarajevo 52, 1940, Sarajevo 1941, 77-81.

- Lüning, J.* 1997, Landschaftsarchäologie in Deutschland – Ein Programm. Arch. Nachrbl. 3, 1997, 277-285.
- Maran, J.* 1987, Kulturbeziehungen zwischen dem nordwestlichen Balkan und Südgriechenland am Übergang vom späten Äneolithikum zur frühen Bronzezeit (Reinecke A1). Archeol. Korespondenzbl. 17, 77-85.
- Marović, I.* 1991, Istraživanje kamenih gomila na istočnoj Jadranskoj obali. VAHD 84, 15-214.
- Marović, I. / Čović, B.* 1983, Cetinska kultura. U: Praistorija jugoslavenskih zemalja IV. Sarajevo 1983, 191-231.
- Nava, M.L.* 1990, Intervento. Atti del XXIV convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto 1990.
- Oreč, P.* 1978, Prapovijesna naselja i grobne gomile (Posušje, Grude i Lištica). Glasnik Zemaljskog Muz. Sarajevo ns 32, 1977, Sarajevo 1978, 181-251.
- Primas, M.* 1996, Velika Gruda I – Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. Im Ardiagebiet – Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext, Bonn 1996.
- Schade, C.C.J.* 2000, Landschaftsarchäologie – eine inhaltliche Begriffsbestimmung. Studien zur Siedlungsarchäologie II. UPA 60, Bonn 2000, 135-225.
- Séfériades, M.* 1983, Dikili Tash: Introduction à la préhistoire de la Macédoine orientale. Bulletin de corresp. Hellénique 107, 1983.
- Smolla, G.* 1980, Das Kossyna-Syndrom. Fundbericht Hessen 19/20, 1979/80, Frankfurt aM 1980, 1-9.
- Topalovac, K. / Fekeža, L.* 1988, Gradac (Ilinjača). Arheol. Leksikon BiH 3, Sarajevo 1988, 44.
- Truhelka, Č.* 1983, Hügelgräber und Ringwälle auf der Hochebene Glasinac. WMBH 1, 1893, 61-112.
- Veit, U.* 2000, Gustaf Kossina and his concept of a national archaeology. U: Härke (ed.) Archaeology, Ideology and Society. The German Experience. Frankfurt 2000, 40-64.

1

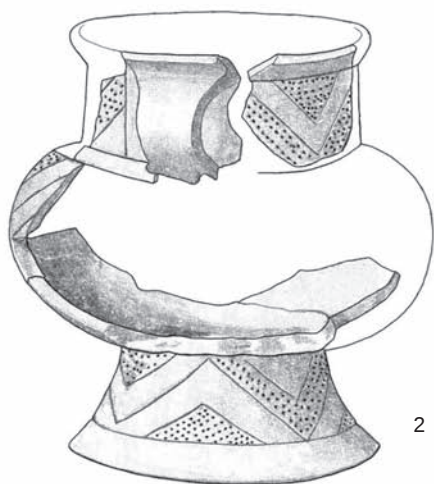
3

4

5

2

6

7

Tabla 1 – 1 *Vrtanjak*; 2.6 *Kotorac*; 3 *Rusanovići*; 4.5.7 *Borci u Vrlaziju*
(1.6 prema Čović 1980, 1966; 2 prema Korošec 1940; 3 prema Marović/Čović
1983; 4.5.7 prema Fiala 1894; 1.3 R=1:2; 2.4-7 bez razmjera)

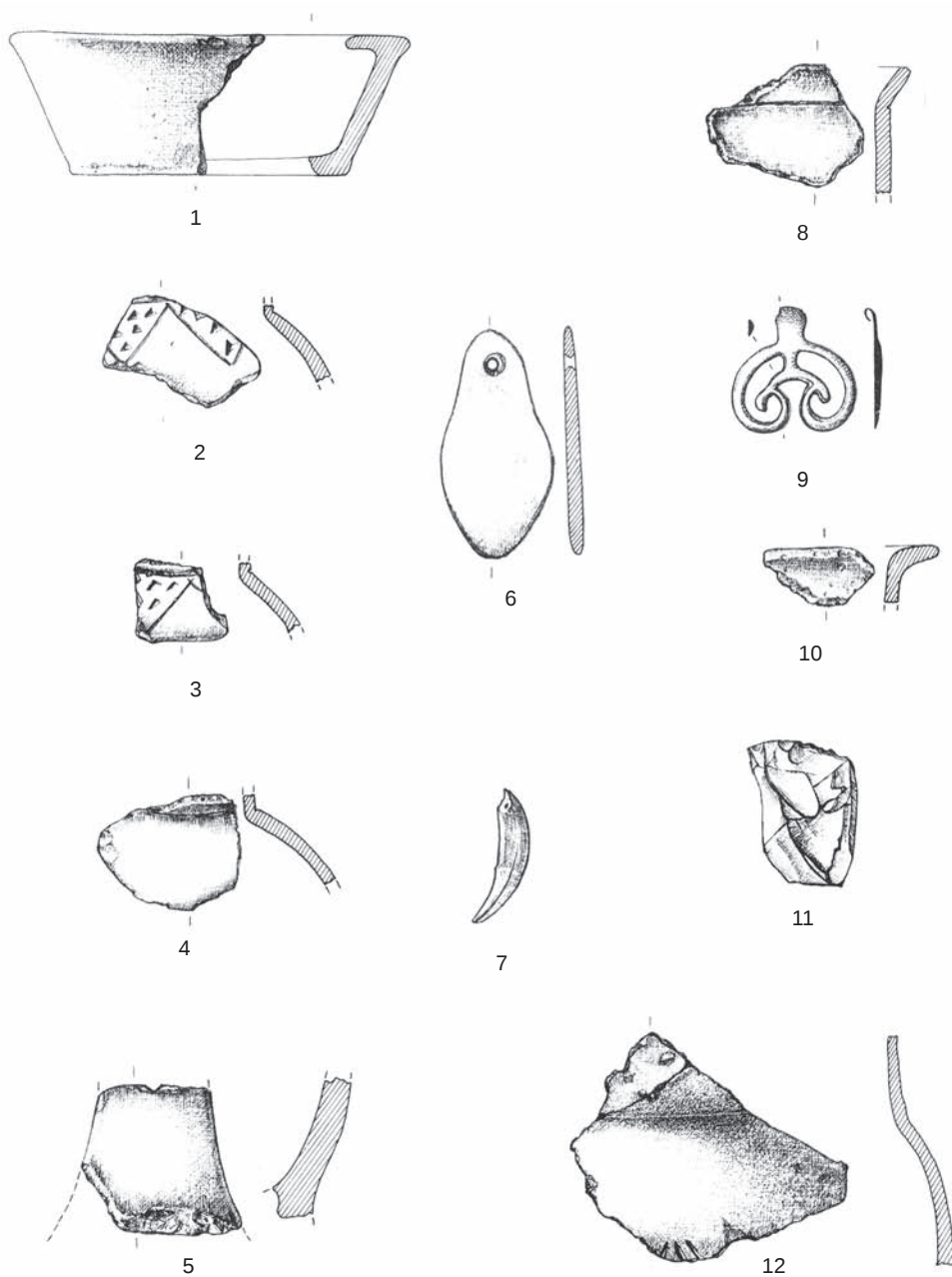
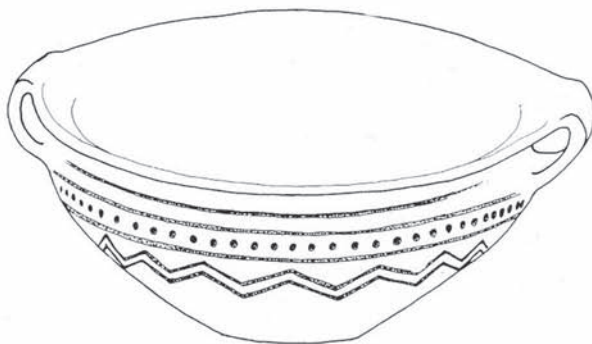
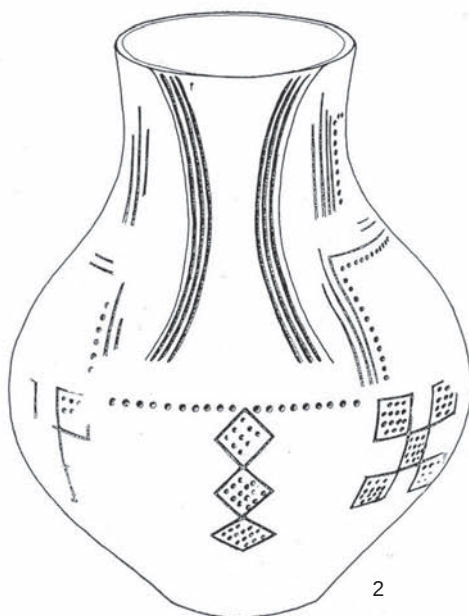

Tabla 2 – 1-12 *Ferizovići, Opaljane Gomile* (prema Cerović 1990; 1-12 R 1:2)

1

2

Tabla 3 – 1.2 *Anište kod Ražane* (po Čović 1970; bez razmjera)

Iron Marshalltowns of the Balkans – Ethnography of an Archaeological Community¹

Staša Babić
Belgrade

Archaeology is an investigation into human affairs as reflected in artifacts, and archaeologists participate in the formation of the notions of the past, our origins and identities, founding their inferences upon the vestiges

¹ In the course of writing this text, Zorica Ivanović and Aleksandar Palavestra provided valuable comments and suggestions. I am especially grateful to three Marshalltown owners, Ivana Radovanović, Mirjana Vukmanović, and Petar Popović, for their patience in introducing me to the basics of field archaeology a couple of decades ago.

of material culture. On the other hand, archaeologists in their practice inevitably use specific artifacts, in this manner forming their own set of material culture, itself also a possible subject to investigation by archaeological means and tools. This challenging and “tantalizing possibility” of “turning of our methods back on to ourselves² may offer a fresh angle in the ongoing reconsiderations of the craft of archaeology.

Following this suggestion, my intention here is to investigate possibly the most famous implement used by archaeologists, especially one particular context of its usage. The *Marshalltown* trowel is a legendary piece of archaeological equipment, the object of special attention of many fieldworkers, personalized and adapted for individual users.³ Its qualities as a matchless tool made Flannery (1982) use it in his parable for archaeology of the 1980s, to draw a vivid image of an archaeologist devoted to hands-on approach to the profession. Yet, this piece of equipment is standard to some, but not to all archaeological communities. In the toolkits of the Central Balkan archaeologists it appeared in the late 1970s, with the American crews, and was soon recognized for its utilitarian values. Some of the less practical legendary qualities of *Marshalltowns* came along too, but at the same time some new meanings came to be ascribed to the trowels in their new environment. Pursuing further the “tantalizing” path indicated by Lucas, and embracing the need to critically reflect on one’s own professional experience, let me now embark on a short exercise in *participant observation*.⁴

Marshalltowns in Serbia

I was having my first archaeological fieldwork experiences in the early 1980s, excavating in the region of the Iron Gates in eastern Serbia. As the youngest member of the staff, I was gradually introduced to the skills and customs of the life in the field. As my dexterity increased, so did my duties and responsibilities. When I reached the stage of a reasonably reliable member of the crew, I was allowed to borrow the tools from the kit of my superiors, even the most treasured one – the *Marshalltown* trowel. The implement, along with a dozen or so of the kind, came into possession of my senior Serbian colleague as a gift from an American member of a joint USA – Yugoslav excavation project some years previously.

In the late 1970s and early 1980s a number of such projects was taking place in the lands of former Yugoslavia, funded according to the USA Public Law 480. According to this act, the money that foreign countries owed the US, but could not pay, because they did not have enough hard currency, was used within the country to fund various projects and collaborations, some

² Lucas 2001, 202.

³ Thomas 1998, 171.

⁴ cf. Stocking, ed. 1983.

of which were scientific, including archaeological. The funds were in local currency, and what was paid to the projects was then considered to have been “paid back” to the US, thus reducing the debt. The money provided by Yugoslavia was matched by an equivalent amount in local currency from the American side. The projects were administered, monitored, and evaluated by a network of both American and Yugoslav institutions. The crews working in the field consisted of both American and local archaeologists, and were directed by a pair of peers.⁵ In this way, mixed seasonal archaeological communities were formed, united by the joint task and the basic presumptions, but sometimes very disparate in their excavation and documentation techniques, as well as in their attitudes towards the more mundane aspects of life in the field.

Later in my archaeological life, I was assigned the task to theoretically explore the issue of the Greek imports in the Early Iron Age in the Central Balkans – the objects produced in the Hellenic south and deposited in the graves deep in the Balkan hinterland. In the course of this research, I tested a number of models devised to account for the presence of foreign goods in a community, the mechanisms leading to the choice of the objects to be offered and received, as well as the destiny of these objects in their new setting.⁶ Among these approaches, the *textual model of archaeological record* may be particularly relevant for the current discussion. The archaeological evidence is understood as a codified symbolic structure, posing before the archaeologists the task of “decoding” or “reading” the past.⁷ Along these lines, a number of archaeologists, inspired by the post-structuralist writings on the generative principles of systems of meaning, have explored the issues of polysemy and of cultural, historical, and biographical shifts of meanings of things.⁸ Thus objects, like people, have their own biographies and may change several disparate roles in the course of their “lives”.⁹ This shift of meaning may be particularly emphasized when an object is being transferred from one cultural setting to the other.

Finally, in the summer of 2002, equipped with this theoretical insight, I was once again in the field with my senior colleague from the Iron Gates campaigns of my early youth. This time, though, I was considered an experienced fieldworker, and my position in the hierarchy of the crew was much higher. On a particularly hot day, I was trying to figure out a stratigraphic problem in a rather messy trench, and I needed a precise tool. Out of the back pocket of a very faded pair of jeans¹⁰, where it was stored with its an-

⁵ Many thanks to Arthur Bankoff for the initial information on American – Yugoslav archaeological projects, and to Robert Whallon for his detailed account on the functioning of this mechanism.

⁶ Babić 2002b.

⁷ Patrik 1985; Hodder 1999, 53, 57, *passim*; Jones 2002, 17.

⁸ Buchli 1995; Tilley 1999, 2002; Tilley, ed. 1990.

⁹ Kopytoff 1986.

¹⁰ The clothes archaeologists wear in the field, that are otherwise stored during their

gled handle protruding coquettishly, there came the *Marshalltown* trowel I remembered. Along with it, came the memory of the awed admiration I felt for its owner, his fieldwork skills, vast experience and participation in renowned international projects, all encapsulated in the tool before me. This autobiographical episode may well illustrate that, in the case of the *Marshalltowns* crossing the Atlantic, along with the connotations ascribed to them in their original surroundings, they became the markers of a biographical episode in their new owners' lives, announcing a level of their professional reputation. Very much in accordance with the results of my research into the Early Iron Age imports, this present-day transfer of goods between the two disparate communities induced an extension of meanings of a class of objects – in this case, the *Marshalltowns*. However, the logic of this extension should be scrutinized in its particular setting – that of the archaeological crew operating in the field.

Stories from the field

The critical reconsideration of the staple element of archaeological research – the practice of fieldwork¹¹, is the inevitable integral part of the paradigm shift questioning the basic assumptions of our discipline over the last couple of decades, and may well be compared to the somewhat earlier developments in the adjacent field of anthropology.¹² The essence of this exploration is elegantly summarized in the statement that “[f]ieldwork... involves a negotiation of meaning, a re-presentation of some things in the present as traces of other things in the past”.¹³ The archaeological record is destroyed by the very process of investigating it, and the whole enterprise is aimed at translating the material traces of the past into its narrative and visual representations.¹⁴ The practice of archaeology thus involves the production of *narratives*, specific stories about the past, based mainly upon the objects retrieved in the course of excavations. The process begins at the very stage of data collecting – the recognition and selection of the relevant and the pertinent, followed by the composition of the field documentation – journals, sketches, photographs, involving labeling, systematization, and generalization, processing the “raw” material into a legible form, presentable to the scholarly audience.

The task is completed by groups of people organized according to the rules of the profession, guided by the requirements of the research objectives, but also, more often than not, by some practical necessities, influencing the size of the team in the field, its composition in terms of sub-specializations, the equipment at their disposal, the length of the campaign, and so on. Even

“civilian” lives, may be the subject of a separate scrutiny.

¹¹ Hodder 1999; Jones 2002; Lucas 2001, among others.

¹² Ivanović 2005.

¹³ Joyce 2002, 5.

¹⁴ cf. Gardin, Peebles, eds. 1992.

under the rarely achieved ideal working conditions, the very ground principles of fieldwork lead to “hierarchical and fragmented nature of archaeological practice of excavations”.¹⁵ The *chaîne opératoire*¹⁶ – sequence of operations common to most archaeological campaigns, consists of a number of interrelated actions, ordered in time and executed by individual members of the crew, overseen by the excavation director. The position in this sequence ranks the field assignments as more or less “important” or “complex”, and the individuals carrying out these tasks are ordered accordingly into a particular hierarchy of the field crew. More often than not, the specialists in particular segments of the enterprise remain almost unconscious of the overall picture, and it is only at the time of publication that the puzzle is put together.

Moreover, campaigns usually involve a longish stay away from their homes of a group of people sharing meals, lodging, evening leisure time, along with the working hours. These randomly composed temporary communities develop their internal customs, oral traditions and social dynamics, intertwining their professional and private identities. In the process, the dominant modes of behavior and particular social patterns are established. Just like in the case of the communities of the past, some of these social mechanisms of a crew in the field can be traced through the manipulation of material culture.

Archaeologists exchanging material culture

The research into the multiple interplay of material objects and social phenomena is very much an archaeological exercise.¹⁷ Furthermore, the constant demands for a meaningful interdisciplinary exchange have led a number of archaeologists into the area of mutual interest with a number of other disciplines. The framework of this welcome synergy gave rise to *consumption studies*.¹⁸ The central theoretical point of reference is provided by the work of Pierre Bourdieu, especially his study of consumption preferences linking them to social reproduction of distinctions.¹⁹ Bourdieu is very much concerned with *fields of social and cultural production* and their role in the reproduction of social relations. His *Social Critique of the Judgment of Taste* demonstrates that the distinctions in people’s consumption preferences reflect their key social distinctions.²⁰ On these grounds Bourdieu argued that “the structure of consumption ... provides a novel mechanism by which analysts could study social relations in some objectified form – here as a pattern of taste”.²¹

¹⁵ Jones 2002, 40, 44, *passim*

¹⁶ cf. Dobres 2001.

¹⁷ Babić 2005.

¹⁸ Miller 1987; 1995; 2002.

¹⁹ Miller 1995, 275, 276; 2002.

²⁰ Bourdieu 1984.

²¹ Miller 1995, 267.

Guided by this observation, let us now take a look at the “pattern of taste” behind the choice of the particular item – the *Marshalltown* trowel. The tool is generally recognized for its undisputed utilitarian value, and this fact undoubtedly contributed very much to the creation of the *Marshalltown* legend. On the other hand, one can think of several other objects and pieces of equipment essential to the field archaeologists, yet none of these has ever gained significance of a token of the professional membership. So what is the “folklore” about this implement?

*People often personalize their trowels. Some archaeologists square off the ends, others prefer a rounded point... When digging in forested areas, some even cut a notch in the edge, to trim back the roots... And you can always tell whether the owner is left- or right-handed, just by looking at the wear pattern on the trowel blade.*²²

The practical use-value has secured the widespread presence of the implement among the fieldwork teams, granting it the status of a universally recognized tool of trade. On the other hand, its standard form is prone to individual adaptations, in order to meet various needs and tastes. In this way, the *Marshalltown* trowel ideally expresses the affiliation to the professional group, at the same time opening up the possibility to announce particular individualities. It may therefore be inferred that the *Marshalltowns* encapsulate in the material form some important elements of the identities of their owners. For identities, including community membership, are based in part on qualities that people see themselves as sharing with others, as well as criteria they perceive as distinguishing themselves from others.²³ It is therefore no surprise that, beyond functional adaptations, *Marshalltowns* are the objects of meticulous maintenance procedures:

*People like to hang onto their trowels, often carving their initials in the handle... Most archaeologists sharpen their trowels. In fact, I've had crew members who spent more time in trowel maintenance than in excavation.*²⁴

This particular custom among the American archaeologists – the rite of fastidious sharpening of *Marshalltowns*, has been remembered among their Serbian colleagues and handed down to the subsequent generations of fieldworkers in oral tradition, with a genuinely puzzled and slightly mocking overtone. Nevertheless, the implement was once more recognized for its renowned practical value and gladly accepted. Yet, in the process of transfer from one archaeological community to the other, additional to the generally acknowledged attributes of the trowels, in the Balkan lands during the early 1980s they acquired the quality of a rare possession. They signaled to the on-

²² Typical of the processual approach to material culture, “Bill Rathje and Mike Schiffer (both of the University of Arizona) once recorded seven kinds of ‘technofunctional, use-wear, and stylistic variability’ in *Marshalltown* trowels.” (Thomas 1998, 171)

²³ Cohen 1985; 1994.

²⁴ Thomas 1998, 171.

lookers one particular episode in the career of the local archaeologists – that of participation in huge international projects. But did these mixed field-work communities result in more profound exchange of influences among the members of the crews?

Archaeologists exchanging ideas

In the late 1970s and early 1980s, especially among the English-speaking archaeologists, the radical demands advocated by the processually inclined researchers in the previous decade or so, resulted in substantial changes in the archaeological theory and practice. The critical reconsiderations have already started of the shortcomings of the *new archaeology*, and a new tide was apparent on the horizon.²⁵ The post-processual paradigm was taking shape, introducing into archaeology many new concerns and issues. However, with few notable exceptions, the majority of the archaeological communities around the globe remained more or less outside the scope of this turmoil.²⁶ The archaeologists of the Balkan lands, along with the colleagues from other Eastern European countries, sporadically accepted some of the methodological rigor of the processual approach. On the theoretical level, however, the major debates of the Anglo-American scene have feebly echoed among the archaeologists in the lands of former Yugoslavia.²⁷

Getting back to the material evidence of the contacts and influences of the American archaeology in the Balkans, the *Marshalltowns* have remained a rare possession, limited to the individuals included into the international projects. As signals inside the professional community, they have above all communicated a substantial fieldwork experience. And yet, very much like the archaeologically investigated examples²⁸, these imports have been “translated” and incorporated into the the receiving community according to its internal logic. The tools enhanced the already existing social distinctions and built upon the esteem of their new owners, enhancing their fieldworker identities. However, some of the customs accompanying *Marshalltowns* in their original context did not take roots in the new environment, for example the rites of meticulous maintenance of the trowels. Furthermore, the manner of reception of the tools of the English-speaking archaeologists illustrates well the reluctance of the local archaeological community to engage in less practical aspects of fieldwork and archaeological investigation in general. The limited impact of the processual debate in the 1970s and 1980s, apparent in the majority of the writings of the Balkan archaeologists, is once more testified in the attitudes towards the very basic tools of trade.

²⁵ cf. Hodder 1986.

²⁶ cf. Biehl et al., eds. 2002; Hodder, ed. 1991; Ucko, ed. 1995.

²⁷ Babić 2002; 2006.

²⁸ Babić 2002b.

As argued on several previous occasions²⁹, the disinclination of the archaeologists of the region to engage in the current theoretical debates is a certain track towards insulation. On the other hand, the extremely rich and unique Balkan heritage certainly constitutes a vital part of the European archaeological past. The narratives created inside the professional community, including the ones shaping our identity as experts in interpreting the past, heavily influence the narratives we produce and offer to the general audience. It is therefore worth our effort to constantly scrutinize our own practices and reflect upon the position and responsibilities of the professionals in charge of the past.

Rezime

Maršaltaun mistrije na Balkanu – etnografija jedne arheološke zajednice

Arheologija podrazumijeva istraživanje ljudske prošlosti na osnovu njenih materijalnih tragova, i arheolozi učestvuju u stvaranju slika o prošlosti, zasniavajući svoje zaključke prvenstveno na ovoj vrsti podataka. S druge strane, sami arheolozi u svojem poslu koriste artefakta, stvarajući na taj način svoj sopstveni skup materijalne kulture, koji odslikava druge aspekte njihovog identiteta, i koji je jednako podložan posmatranju arheološkim sredstvima i metodama. Tekst govori o *Maršaltaun* mistrijama koje su iz SAD došle u zemlje bivše Jugoslavije sa velikim međunarodnim projektima krajem sedamdesetih godina. Ovaj tipičan dio arheološke terenske opreme posmatra se kao pokazatelj uticaja između profesionalnih arheoloških zajednica. Karakteristično je da je ta terenska alatka mnogo lakše nalazila put do domaćih arheologa, nego što je to bilo sa novim teorijskim modelima, takođe ponuđenim od strane sjevernoameričkih i britanskih istraživača. Ovom interesantnom fenomenu je u tekstu posvećena posebna pažnja.

²⁹ Babić 2002; 2006.

Bibliography

- Babić, S.* 2002, Still innocent after all these years?- Sketches for a social history of archaeology in Serbia. *Archäologien Europas: Geschichte, Methoden und Theorien / Archaeologies of Europe: History, Methods and Theories*. Tübinger Archäologische Taschenbücher, Band 3, P. F. Biehl, A. Gramsch, A. Marciniak (eds.), Waxmann, Münster 2002, 309 – 322.
- Babić, S.* 2002b, 'Princely Graves' of the Central Balkans - Critical history of research. *Journal of European Archaeology* V (1), 70 – 88 .
- Babić, S.* 2005, Archaeology and Status Identity. in: M. Diaz Andreu, S. J. Lucy, S. Babić, D. Edwards, *The Archaeology of Identity – Approaches to gender, age, status, ethnicity and religion*. Routledge, London- New York 2005, 67 – 85.
- Babić, S.* 2006, Archaeology in Serbia – A Way Forward? Homage to Milutin Garašanin, N. Tasić, C. Grozdanov (eds.), Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade 2006, 655 – 659.
- Biehl P. F./ Gramsch, A./ Marciniak, A.* eds. 2002, *Archäologien Europas: Geschichte, Methoden und Theorien / Archaeologies of Europe: History, Methods and Theories*. Tübinger Archäologische Taschenbücher, Band 3, Waxmann, Münster 2002.
- Bourdieu, P.* 1984, *Distinction – A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1984.
- Buchli, V.* 1995, Interpreting Material Culture. *The Trouble with Text, Interpreting Archaeology: Finding Meanings in the Past*, I. Hodder et al. (eds.), Routledge, London-New York 1995, 181 – 193.
- Cohen, A. P.* 1985, *The Symbolic Construction of Community*. Tavistock Publications, London 1985.
- Cohen, A. P.* 1994, *Self Consciousness – An Alternative Anthropology of Identity*. Routledge London-New York 1994.
- Dobres, M. A.* 2001, *Technology and Social Agency*. Blackwell, London 2001.
- Flannery, K.* 1982, The Golden Marshalltown: A Parable for the Archaeology of the 1980s, *American Anthropologist*. June 1982, 265 – 278.
- Gardin, J.-P. / C. S. Peebles,* eds. 1992, *Representations in Archaeology*. Indiana University Press, Bloomington, Indianapolis 1992.
- Hodder, I.* 1986, *Reading the past – Current approaches to interpretation in archaeology*. Cambridge University Press, Cambridge 1986.
- Hodder, I.* 1999, *The Archaeological Process. An Introduction*. Blackwell, Oxford 1999.
- Hodder, I.* (ed.) 1991, *Archaeological Theory in Europe – The Last Three Decades*. Routledge London-New York 1991.
- Ivanović, Z.* 2005, Teren antropologije i terensko istraživanje pre i posle kritike reprezentacije. *Etnologija i antropologija: stanje i perspective*. Zbornik Etnografskog instituta SANU 21, Beograd 2005, 123 – 140.
- Joyce, R. A.* 2002, *The Languages of Archaeology*. Blackwell, London 2002.
- Jones, A.* 2002, *Archaeological Theory and Scientific Practice*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.

- Kopytoff, I.* 1986, The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective.* A. Appadurai (ed.), Cambridge University Press, Cambridge 1986, 64 – 91.
- Lucas, G.* 2001, *Critical Approaches to Fieldwork – Contemporary and Historical Archaeological Practice.* Routledge, London-New York 2001.
- Miller, D.* 1987, *Material Culture and Mass Consumption.* Blackwell, London 1987.
- Miller, D.* 1995, Consumption studies as the transformation of anthropology. *Acknowledging Consumption: A Review of New Studies.* Routledge London-New York 1995, 264 – 295.
- Miller, D.* 2002, Consumption, *The Material Culture Reader.* V.Buchli (ed.), Berg, Oxford-New York 2002, 237 – 243.
- Patrik, L.* 1985, Is There an Archaeological Record? *Advances in Archaeological Method and Theory.* vol. 8., M. Schiffer (ed.), Academic Press, New York 1985, 27 – 62.
- Stocking, J. W.* (ed.) 1983, *Observers Observed – Essays on Ethnographic Fieldwork,* University of Wisconsin Press.
- Thomas, D. H.* 1998, *Archaeology,* Fort Worth: Harcourt Brace College Publishers
- Tilley, C.* 1999, *Metaphor and Material Culture.* Blackwell, Oxford 1999.
- Tilley, C.* 2002, Metaphor, Materiality and Interpretation. *The Material Culture Reader.* V.Buchli (ed.), Berg, Oxford- New York 2002, 23 – 26.
- Tilley, C.,* ed. 1990, *Reading Material Culture: Structuralism, Hermeneutics and Post-Structuralism.* Blackwell, Oxford 1990.
- Ucko, P. J.,* (ed.) 1995, *Theory in Archaeology – A World Perspective,* Routledge, London-New York 1995.

GRAFITI SA GRČKIH POSUDA IZ RAZRUŠENOG ILIRSKOG GRADA
DAORSONA IZNAD SELA OŠANIĆA KOD STOCA U HERCEGOVINI
III dio

Sarajevo 2006.

Grafiti sa grčkih posuda iz razrušenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini

III dio

Zdravko Marić

Sarajevo

Segment pismenosti domaćeg ilirobalkanskog stanovništva u stoljećima pr. n.e. nije u dovoljnoj mjeri obrađivan od strane naše nauke. Iako su brojni pojedinačni nalazi natpisa na fragmentima keramike novcu i predmetima od metala pronađeni na širem balkanskom prostoru a pogotovo u zaleđu i direktnom susjedstvu grčkih kolonija, do sad nije napravljena jedna obuhvatnija studija koja bi obradila ovo pitanje. Materijal prikupljen na gradini iznad sela Ošanića kod Stoca, tokom nekoliko arheoloških kampanja pružio je izvjesna saznanja o pismenosti ilirskog plemena Daorsa koji su živjeli na prostoru lijeve obale Neretve.¹ U početku pažnja je bila usmjerena na predmete od metala kao što je novac koji je ovo pleme svojevremeno izrađivalo, brončanu kacigu i par posuda jer su sadržavali znakovne oblike iz grčkog pisma, po čemu je i zaključen snažan kulturni razvoj Daorsa pod utjecajem helenizma. Već krajem istraživanja 80- tih godina primjećeno je da se na fragmentima keramike, prije svega amfora nalaze urezi koji odaju određene znakove pisma. Među materijalom deponovanim u Zemaljskom muzeju, a prikupljenim tokom istraživanja 1963- 1982.godine, izdvojeno je i obrađeno ukupno 79 fragmenata keramike te objavljeno sa zakašnjenjem tek 2004. godine.² U uvjerenju da određeni broj fragmenata keramike istih karakteristika još uvijek leži na Ošanićima i čeka svoje otkrivanje, organizovano je manje istraživanje u svrhu prikupljanja i analize istih. Rezultati nalaza sa ukupno 31 predmeta, su prezentovani 2005. godine u drugom dijelu studije o grafitima.³

Istraživanje grafiti na fragmentima keramike sa Ošanića nastavljeno je i u 2005. godini kada je organizirana još jedna manja istraživačka kam-

¹ Marić 1973, 173-235; isti 1977, 5-99, Tab.1-37; isti 1995a, 30-72, Tab. 1-24; isti 1995b 43-65, Tab.1-25; isti 1996, 7-33; isti 2000, 37-52 ;

² Marić 2004.

³ Marić/Forić 2005.

panja finansirana od strane Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Tokom juna, studenti postdiplomskog studija Ilirologije pod stručnim vođstvom dr. Zdravka Marića detaljno su obišli lokalitet iznad potoka Radimlje i prikupili su ukupno 49 fragmenata keramike koji se obrađuju u ovom radu. Tokom boravka na terenu, pregledana je cjelina gradskog kompleksa te sa površine prikupljeno dosta nalaza fragmenta koji su nakon čišćenja i detaljnog pregledanja sortirani, te su bili predmetom naučne obrade. Najviše pažnje tokom istraživanja obraćeno je na prostor terasa na sjeverozapadnoj strani gdje su tokom ranijih sistematskih istraživanja otkriveni ostaci stambenih objekata., a naročito na terasu na kojoj je smješten treći građevinski kompleks (Sl. 2). Nakon skidanja tankog gornjeg sloja humusa i ostataka građevinskog materijala na mjestu gdje se ranije nalazila kuća, te na prostoru gradske saobraćajne komunikacije koja se nalazila uz spomenutu terasu, do dubine nekih 0,20m pronađena je znatna količina fragmenata keramike različitih vrsta- amfora, keramike italiskog tipa- gnatia keramike, te grube keramike domaće izrade za svakodnevnu upotrebu. Osim spomenutih terasa koje su detaljno pregledane, dosta pažnje je posvećeno prostoru glavne gradske saobraćajnice na jugozapadnoj strani koja je spajala hram sa drugim građevinskim kompleksom (Sl. 1) gdje se na prostoru površine od približno 7x7 m, nalazila velika količina fragmenata keramike amfora. Nakon pregledanja spomenutih fragmenata izdvojen je određen broj onih koji su sadržavali po jedan ili više urezanih znakova (grafita). Slična gomila odloženih fragmenata keramike pronađena je i uz samu jugozapadnu kulu, gdje se nalazila i glavna kapija (Sl. 1). Nakon uklanjanja rastinja koje je prekrivalo spomenuti prostor, pregledana je i ova gomila fragmenata keramike te su izdvojeni oni koji su na svojoj vanjskoj površini sadržavali ureze koji odgovaraju znakovnim oblicima.

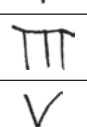
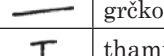
U najvećem broju radi se o fragmentima amfora, vanjske uglačane površine bijede žute boje dok im je unutrašnjost blijedocrvenkasta sa tragovima kanelura, koje su služile za vino. Osim ovih potrebno je posebno istaći pronalazak većeg broja fragmenata manjih posudica, fine izrade- bojenih, glačanih i ukrašenih površina; a također po prvi put i pronalazak jednog složenog grafita na jednoj takvoj posudi. Ovom broju od 49 fragmenata keramike, pridodan je i jedan pronađen ranije tokom iskopavanja 1989. godine, a koji se nalazio u Zemaljskom muzeju te nije bio uvršten u ranije analize.

Analiza i dešifriranje grafita zbog nedostatka odgovarajuće literature obavljeno je na osnovu poznatih znanja iz enciklopedijske i opšte literature⁴ te vlastitog iskustva u nadi da će odgovarajući stručnjak za dešifriranje starogrčkih i drugih starih grafita, u tabelama iz kojih se ovaj rad sastoji pronaći vrijedne podatke koji će upotpuniti sliku o pismenosti domaćeg stanovništva u stoljećima pr.n.e.

⁴ Encyclopedia Britannica 662-667, fig. 1-3; Hrvatska enciklopedija I, 222-228, Dussaud 1924; Grimm 1923, Sethe 1926; Tentor 1931. Enciklopedija leksikografskog zavoda 1; Paulys- Wissowa 1894.

Red. br.	Grafit	Pismo	Grški naziv	Klasični grški	Klasični latinski	Glas
01						
		grško, latinsko	ALFA	A	A	a
		grško	HI	X	X	ks
		jonski, sinajski	GIMMEL GAMMA	Γ	C	g(c)
		umbrijski, oskijski	DIGAMMA	I	F	
		grško, latinsko	JOTA	I	I	i
		etruščanski	GIMEU		C	g(c)
02		grško, latinsko	JOTA	I	I	I
03		grško, latinsko	HI	X	X	ks
04						
		starosemitsko (fenički)	LAMBDA GIMMEL	Λ Γ	L C	l g(c)
		grško, latinsko	JOTA	I	I	i
		ranoetiopsko	–	–	–	m
05						
		južnosemitsko (lihijanic)	–	–	–	z
		grško, latinsko	JOTA	I	I	i
		grško, latinsko	IPSILON	Y	Y, V	u, y
06		grški, latinski	JOTA	I	I	i
07		grški, latinski	JOTA	I	I	I

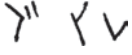
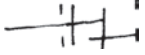
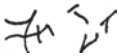
Grafiti na keramici sa Ošanića 2005.

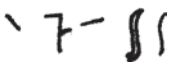
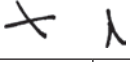
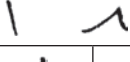
Red. br.	Grafit	Pismo	Grški naziv	Klasični grški	Klasični latinski	Glas
08						
		ranoetiopsko, južnosemitsko, sabean	KAPPA	K	K	k
		južnosemitsko-sabean	GIMMEL	Γ	C	G
		oskijski	JOTA	I	I	i
		grčki, latinski	JOTA	I	I	i
		grčki, latinski	JOTA	I	I	i
09		južnosemitski, sabean, grčki	NI	N	N	n
10		grčki, fenički	TAU	T	T	t
11		grčki, latinski	JOTA	I	I	i
12		grčki, latinski	IPSILON	Y	Y, V	u, y
13						
		južnosemitsko-safahitic	–	–	–	<u>d</u>
		rano etiopsko	–	–	–	<u>t</u>
		latinski	–	–	–	v
14		grško, latinsko	JOTA	I	I	I
15						
		grško, latinsko	JOTA	I	I	i
		thamudenic, safahitic, južnosemitski	–	–	–	z
16		starosemitski, fenički	GIMEL	Γ	C	g(c)
17						
		sjeverosemitski, rani grčki	GIMEL	Γ	C	g(c)
		grško, latinsko	JOTA	I	I	i

Grafiti na keramici sa Ošanića 2005.

Red. br.	Grafit	Pismo	Grčki naziv	Klasični grčki	Klasični latinski	Glas
18						
		grčki, latinski	JOTA	I	I	i
		južnosemitsko-thamudenic	KAPPA	K	K	k
19						
		grčko, latinsko	JOTA	I	I	i
		-----	—	—	—	—
20						
		starosemitski, fenički, etruščanski	GIMMEL	Γ	C	g(c)
			IPSILON	Y	Y, V	u, y
		južnosemitski	GAMMA	Γ	C	g(c)
21						
		južno i sjevernosemitski, latinski	HI	X	X	Ks
		južnosemitski	RO	P	R	r
22		grčki, latinski	MI	M	M	m
23		sinajsko, feničko	TAU	T	T	t
24						
		grčko, latinsko	IPSILON	Y	Y, V	u, y
		starosemitsko	TAU	T	T	t
		južnosemitsko, sabean	?	N	N	n
25		starosemitski, feničanski, etruščanski	GIMMEL	Γ	C	g(c)
26		južnosemitski, safahitic	—	—	—	<u>t</u>
27		grčki, italški	JOTA	I	I	i

Grafiti na keramici sa Ošanića 2005.

Red. br.	Grafit	Pismo	Grčki naziv	Klasični grčki	Klasični latinski	Glas
28						
		starosemitski, grčki	GIMMEL	Γ	C	g(c)
		starosemitski, grčki	TAU	T	T	t
		grčki, latinski	JOTA	I	I	i
		grčki, latinski	IPSILON	Y	Y, V	u, y
	 	grčki, fenički latinski, kasni	NI	N V	N V	n v
29						
		grčki, latinski	IPSILON	Y	Y, V	u, y
		južnosemitski	GAMMA	Γ	C	g(c)
		starosemitski, grčki	GIMMEL	Γ	C	g(c)
30						
		starosemitski, grčki	TAU	T	T	t
		sjevernosemitsko, ranogrčko	GIMEL	Γ	C	g(c)
31		grčki, latinski	IPSILON	Y	Y, V	u, y
32		-----	—	—	—	—
33		grčki, latinski	IPSILON	Y	Y, V	u, y
34		sinajsko	NUN	N	N	N
35						
		sjeverno i južnosemitsko	TAU	T	T	t
		grčki, latinski	IPSILON	Y	Y, V	u, y
		grčki, latinski	IPSILON	Y	Y, V	u, y
		grčki, latinski	JOTA	I	I	i

Red. br.	Grafit	Pismo	Grčki naziv	Klasični grčki	Klasični latinski	Glas
36						
		starosemitski, feničanski, etruščanski	GIMEL	Γ	C	g(c)
		sinajsko	NUN	N	N	N
37						
		starosemitski, feničanski, etruščanski	GIMEL	Γ	C	g(c)
		etruščanski	GAMMA	Γ	C	g(c)
		grčki-latinski	JOTA	I	I	I
38		grčko-latinski	JOTA	I	I	i
39		grčko-latinski	JOTA	I	I	i
40						
		grčki i latinski	IPSILON	Y	Y, V	u, y
		grčki latinski	JOTA	I	I	i
41						
		južno, sjevernosemitski, latinski	HI	X	X	ks
		grčki i latinski	IPSILON	Y	Y, V	u, y
42						
		južnosemitsko, safahitic	–	–	–	h
		grčko, latinsko	JOTA	I	I	i
43						
		grčki, latinski	JOTA	I	I	i
		grčki, latinski	LAMBDA	Λ	L	l

Grafiti na keramici sa Ošanića 2005.

Red. br.	Grafit	Pismo	Grčki naziv	Klasični grčki	Klasični latinski	Glas
44						
		grčko (jonsko)	GAMMA	Γ	C	g(c)
		sjevernosemitsko, feničko	TAU	T	T	t
		sjevernosemitsko, safahitic, grčko	TAU	T	T	t
		grčki, oskijski, latinski	JOTA	I	I	i
		južnosemitski, ranoetiopsko	–	–	–	h
45						
		grčki i latinski	JOTA	I	I	i
		sinajski	NI	И	N	n
46						
		umbrijski	ALFA	A	A	a
		južno i sjevernosemitsko, latinski	HI	X	X	ks
47		sjevernosemitski, safahitic	LAMBDA	Λ	L	l
48		grčki, latinski	JOTA	I	I	i
49						
		feničko, južnosemitsko	TAU	T	T	T
		grčki, latinski	JOTA	I	I	I
50						
		starogrčki; etruščanski	DELTA IPSILON	D; Y	D; Y	d, i
		? starogrčki - oštećen	RO	R	R	r

Grafiti na keramici sa Ošanića 2005.

Zaključna razmatranja

Na osnovu obrade spomenutih grafita, možemo reći da im je osnovna zajednička karakteristika izvedba urezivanjem za razliku od onih bojenih u grčkom svijetu i kolonijama na jadranskoj obali. Većina fragmenata keramike- amfora je usljed utjecaja atmosferalija kojima su bili izloženi niz godina prilično uništena, tako da je neke od grafita bilo jako teško pročitati. Preovladavaju jednostavni znakovi mada postoje i oni koji su vezani ligaturom, koji su dosta kompleksniji i koje je bilo teško dešifrirati. Utvrđeno je da na fragmentima preovladavaju znakovi grčkog i latinskog pisma kao što je slučaj i sa prethodno obrađivanim grafitima objavljenim 2004. i 2005. godine. Iza njih slijede znakovi etruščanskog, feničkog i semitskih alfabeta što uz Vrsalovićevo datiranje amfora u period između 3. g. St.e. i kraja 1. st. st.e.⁵ svakako govori o privrednim vezama domaćeg stanovništva sa tadašnjim trgovačkim i pomorskim silama Sredozemlja. Od 154, dosad ukupno pronađena grafita, njih dva su sadržavala cijele nazive Darsoi⁶ i Faro⁷ dok se ostali sastoje iz jednog, dva ili tri znaka. Ovi znakovi su vjerovatno služili kao oznake vlasnika spomenutih amfora odnosno prva slova njihovih imena ili brojevne oznake. Daljim istraživanjima, grafita svakako će se doprinijeti upotpunjavanju slike o Ošanićima kao našem najznačajnijem lokalitetu iz razdoblju helenizma, ali i saznanju o pismenosti domaćeg stanovništva i utjecaja iz helenističkih centara prije svega grčkih kolonija na Jadranu.

Zusammenfassung

Graffiti auf griechischen Gefäßen aus der zerstörten illyrischen Stadt Daorson in die Nähe des Dorfes Ošanići bei Stolac in der Herzegowina Teil III

Die bisher gesammelten Scherben mit Graffiti aus Ošanići weisen ausschließlich eingeritzte Darstellungen auf. Dabei handelt es sich zumeist um einfache Zeichen, obwohl es auch die komplexen und schwer dechiffrierbaren Ligaturen gibt. Wie bei den von uns bereits veröffentlichten Graffiti aus Ošanići

⁵ Vrsalović 1979, 345-351, Tab. 86-89.

⁶ Marić 2004, 187.

⁷ Marić 2004, 188.

(Jahrbuch 2004, 2005) konnte auch bei den hier vorgelegten Exemplaren festgestellt werden, dass es sich überwiegend um Zeichen aus der griechischen und lateinischen Schrift handelt. Außerdem kommen Symbole vor, die Entsprechungen in etruskischen, phönizischen und semitischen Alphabeten aufweisen. Das ist unter Anderem ein Hinweis auf die Wirtschafts- und Handelsbeziehungen der illyrisch-hellenistischen Daorson mit den führenden Mächten des damaligen Mittelmeer-Koiné. Von insgesamt 154 bisher geborgenen Graffiti aus Ošanići weisen nur zwei vollständigen Wörter auf: "Daorsoi"⁶ und "Faro"⁷. Die restlichen bestehen aus einem, zwei oder drei Symbolen. Diese dienten wahrscheinlich als eine Bezeichnung des Gefäßbesitzers bzw. als Initialen seines Namens. Sie könnten ebenfalls bestimmte Zahlensymbole darstellen. Weitere Untersuchungen der Graffiti aus Ošanići werden sicherlich zur Vervollständigung unserer Kenntnissen über diese bedeutende illyrisch-hellenistische Stadt beitragen. Nicht minder wichtig wären neue Einblicke in die Schriftkenntnissen der einheimischen Bevölkerung und in ihre Beziehungen zu anderen hellenistischen Zentren, die dadurch erzielt werden können.

Literatura

- Marić, Z.* 1977, Arheološka istraživanja akropole ilirskog grada Daors..a na gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine. GZM (1975/76), 5-99, (Tab.1-37);
- Marić, Z.* 1995, Die hellenistische Stadt oberhalb Ošanići bei Stolac (Ostherzegovina). Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 76, Mainz am Rhein, 30-72, Tab.1-24;
- Marić, Z.* 1995a, Rezultati istraživanja utvrđenog ilirskog grada kod Ošanića blizu Stoca (1890-1978). I dio, Hercegovina 1(9), 43-65, Tab.1-25;
- Marić, Z.* 1996, Rezultati istraživanja utvrđenog ilirskog grada kod Ošanića blizu Stoca (1890-1978). II dio, Hercegovina 2 (10), 7-33.
- Marić, Z.* 2004, Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona u Hercegovini, Godišnjak CBI, XXXIII/31, Sarajevo, 2004, 193-194.
- Marić, Z./ Forić, M.* 2005, Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona u Hercegovini. II dio, Godišnjak CBI, XXXIV/32, Sarajevo 2005. 181-197; Tab.1-4.
- Encyclopedia Britannica. 1967, Volume 1 (A to Anstey), Chicago, London, Toronto, Geneva, Sydney, Tokio, Manila 1967.
- Enciklopedija leksikografskog zavoda. 1966, 1 (A-Ćus), Zagreb.
- Paulys-Wissowa Real- Encyclopädie der classischen Alterumwissenschaft. Neue Bearbeitung, IV Band, Stuttgart 1894. 1901., 2231-2232.
- Sethe, K.* 1926, Der Ursprung des Alphabets. Die neuentdecker Sinaischrift. Berlin 1926.
- Vrsalović, D.* 1979, Arheološka istraživanja istočnog Jadrana. Zagreb 1979.

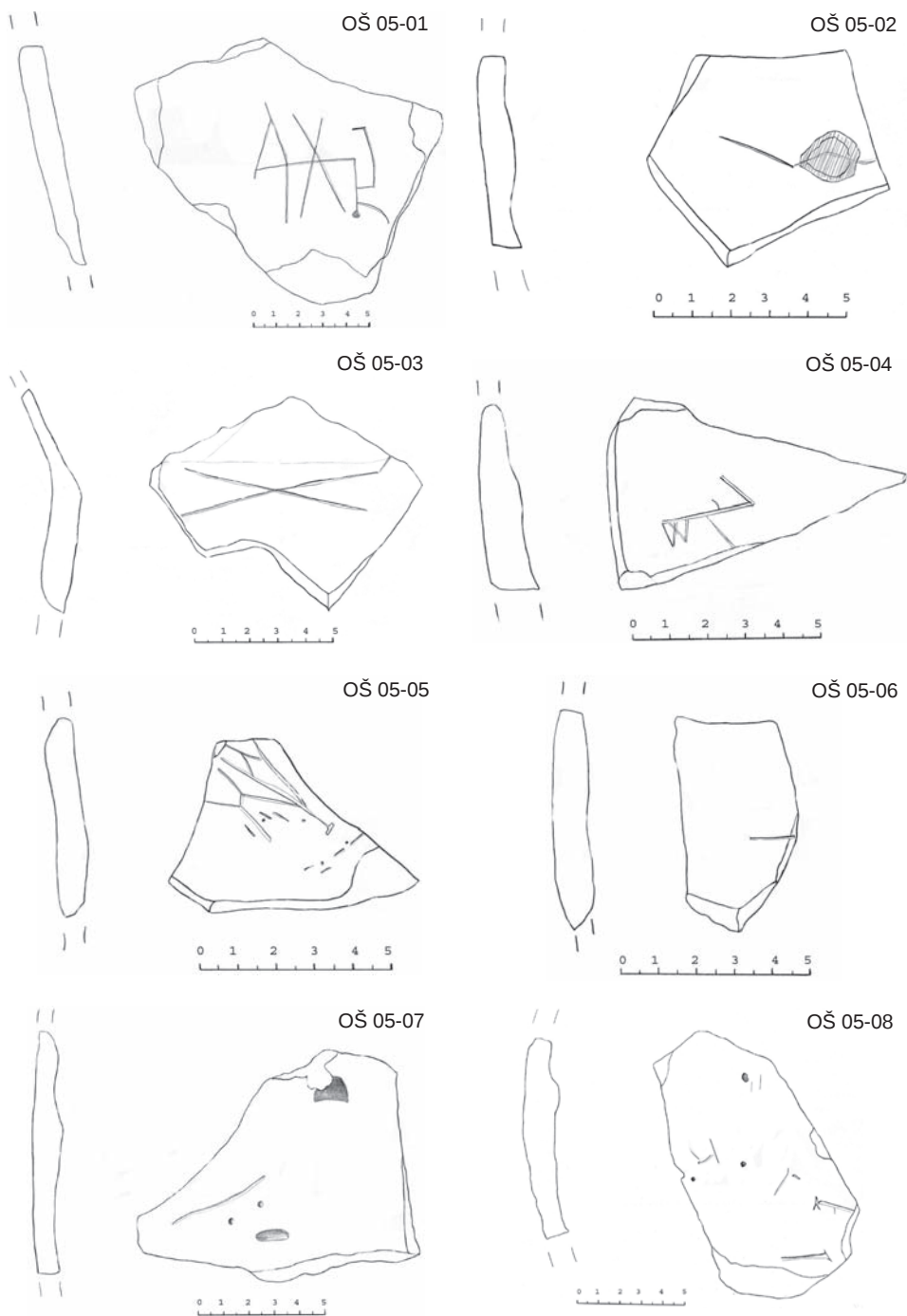

Tabla 1. Grafiti na keramici sa Ošanića 2005.

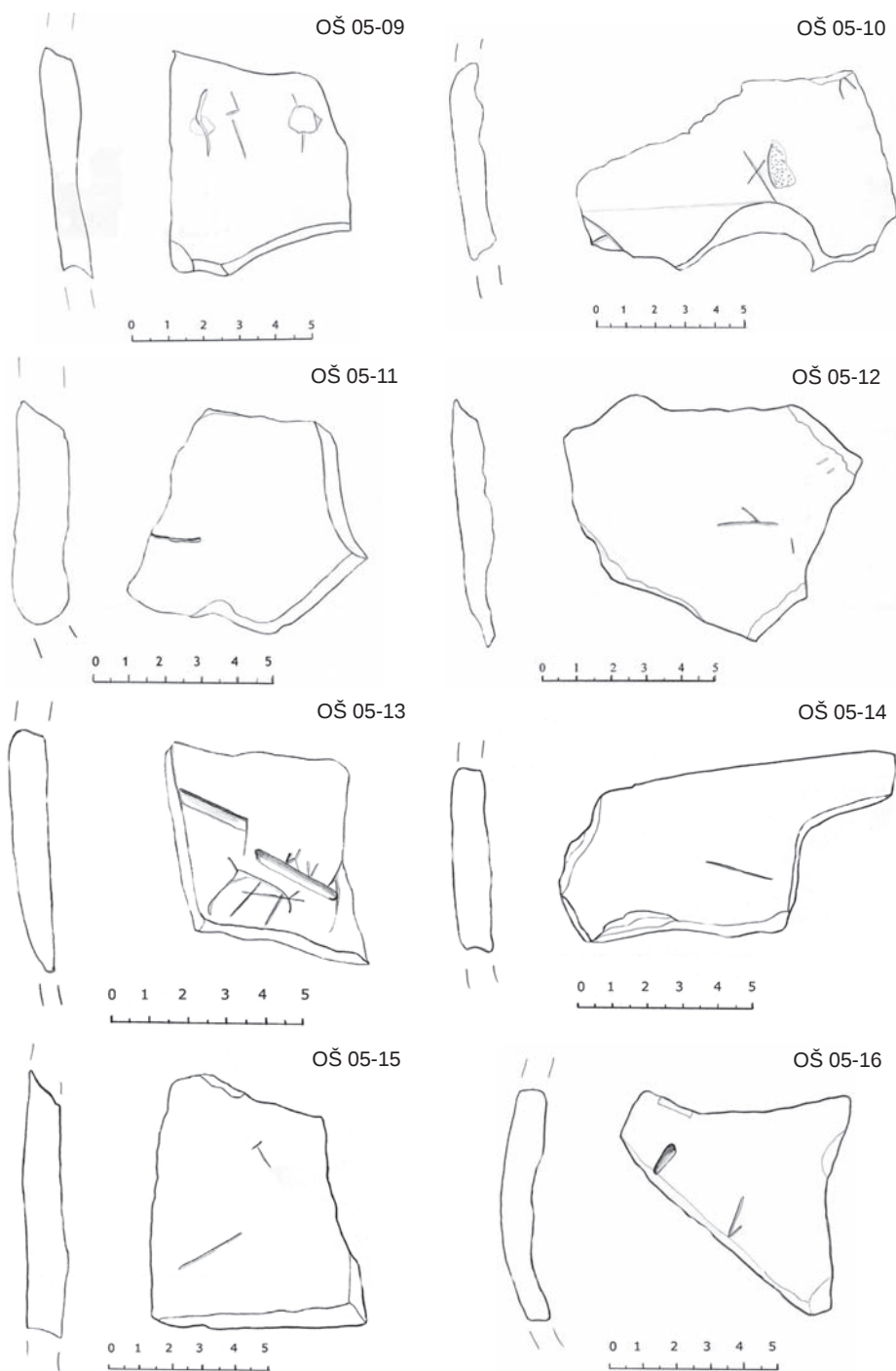

Tabla 2. Grafiti na keramici sa Ošanića 2005.

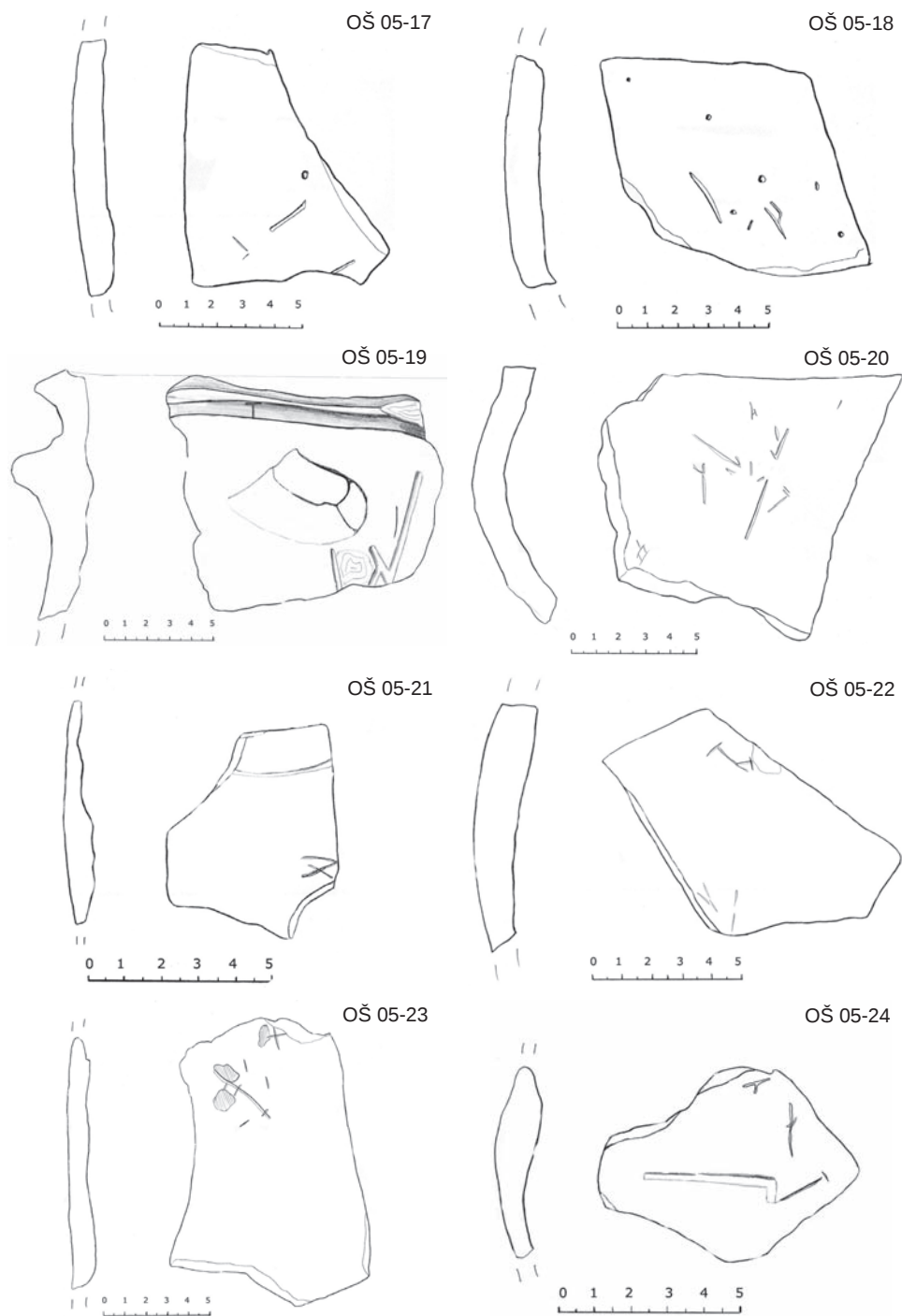

Tabla 3. Grafiti na keramici sa Ošanića 2005.

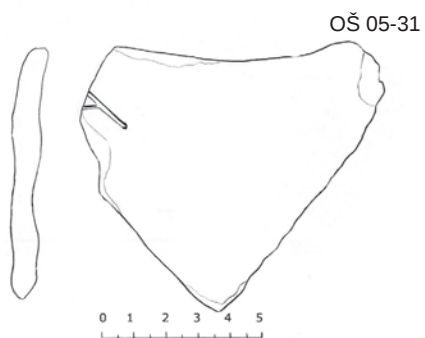
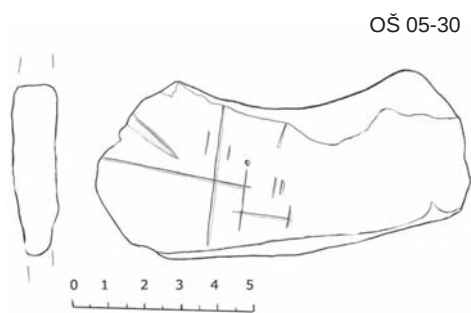
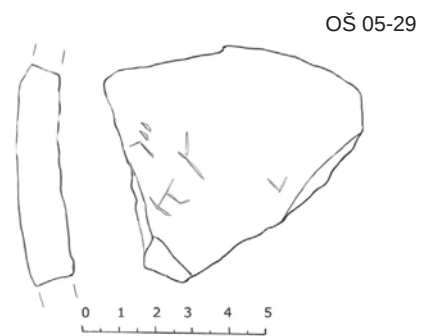
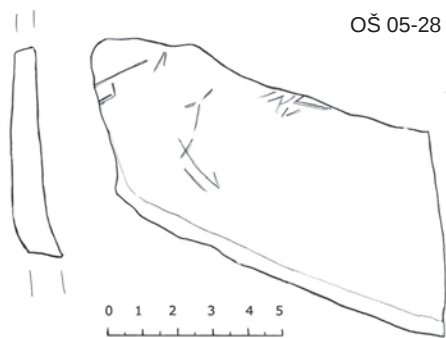
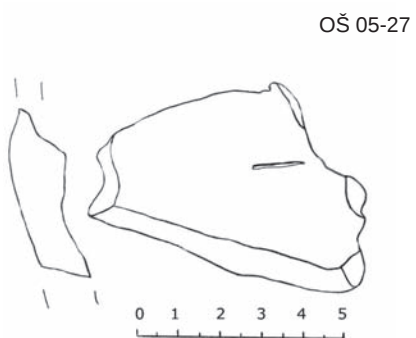
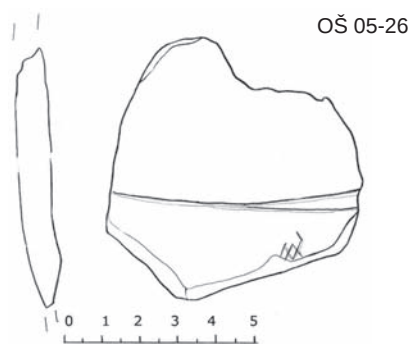
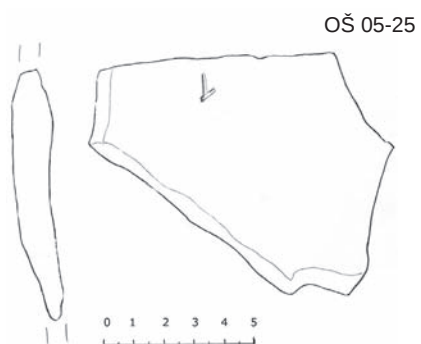

Tabla 4. Grafiti na keramici sa Ošanića 2005.

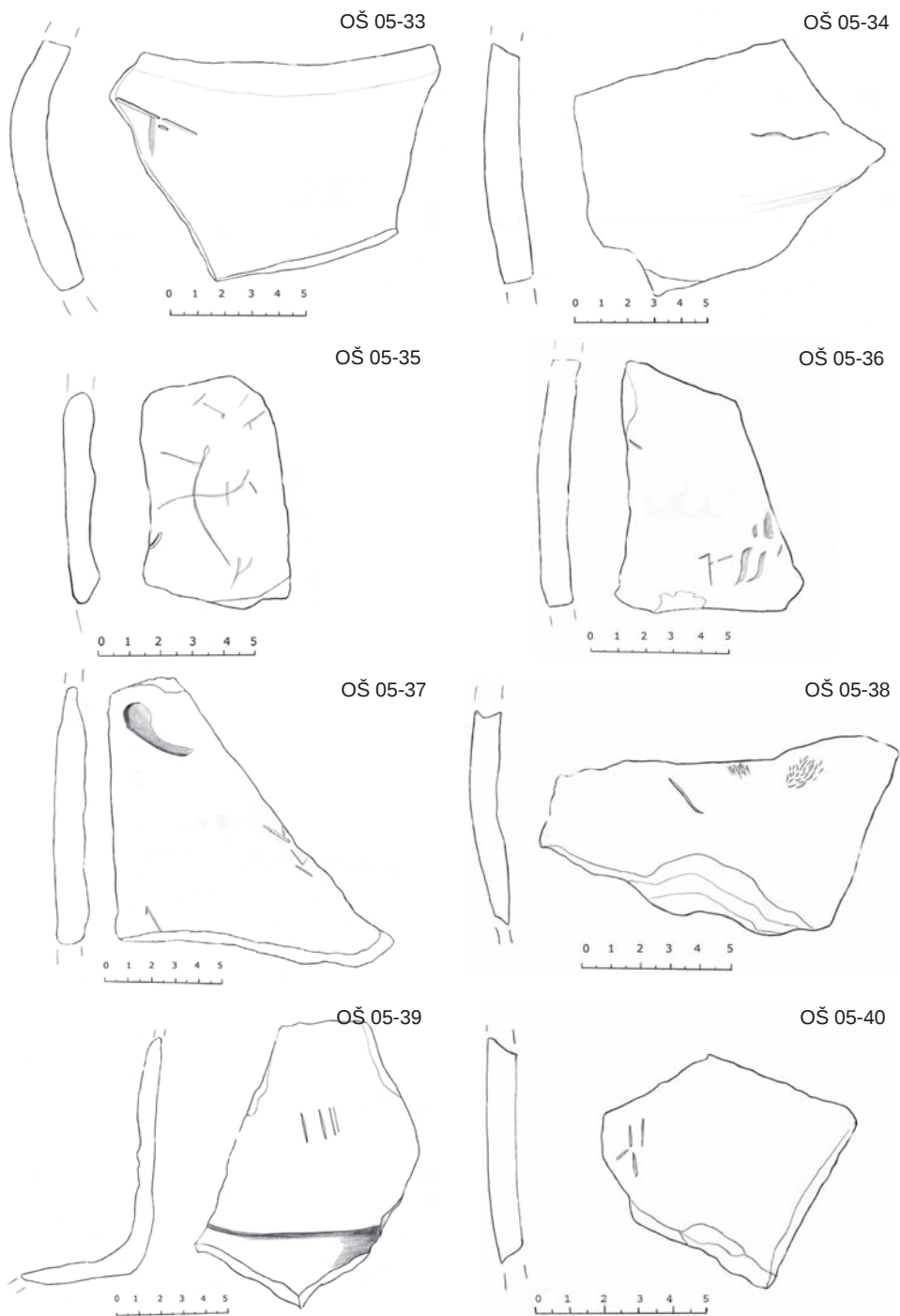

Tabla 5. Grafiti na keramici sa Ošanića 2005.

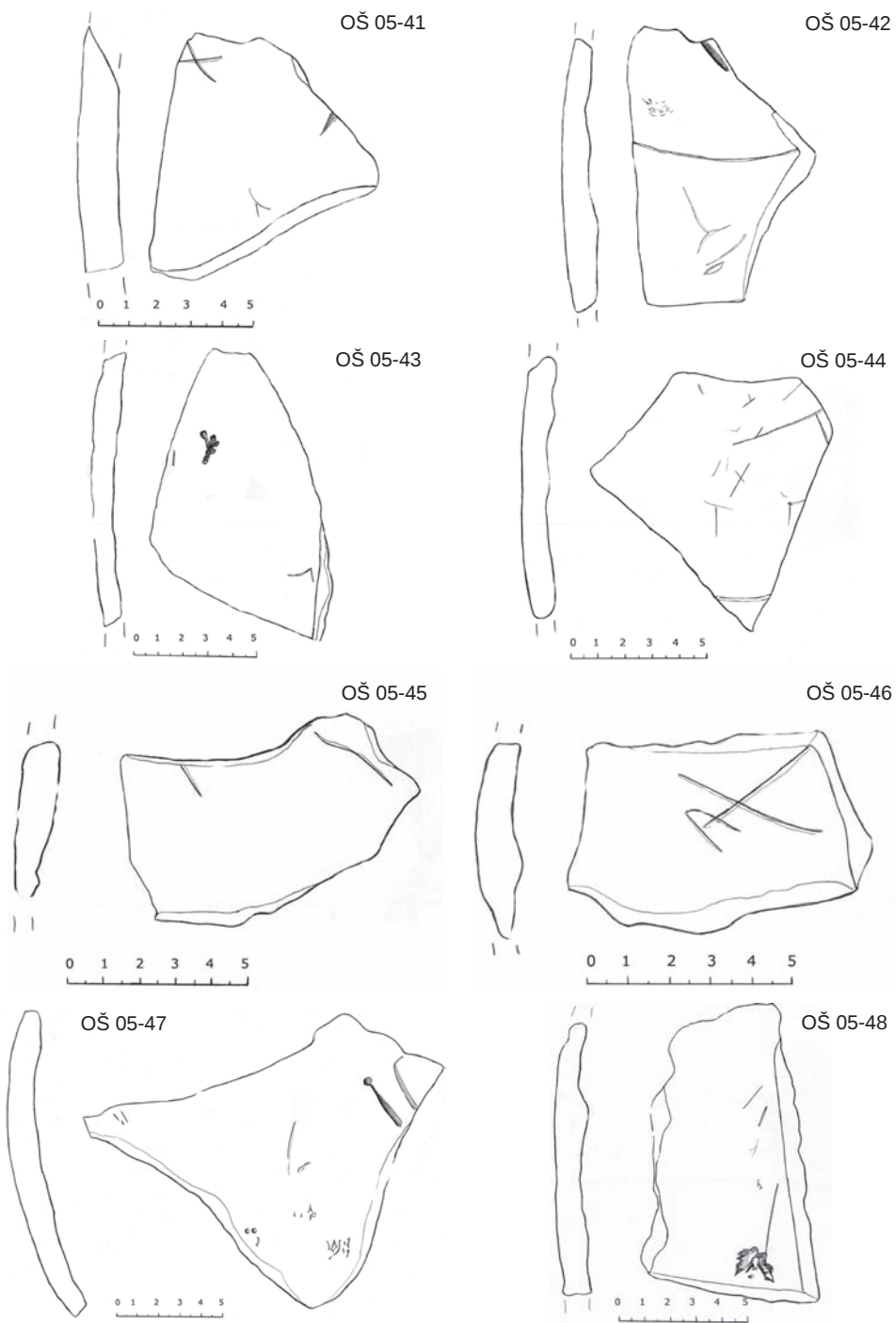

Tabla 6. Grafiti na keramici sa Ošanića 2005.

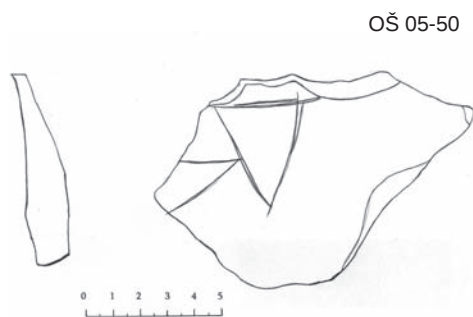
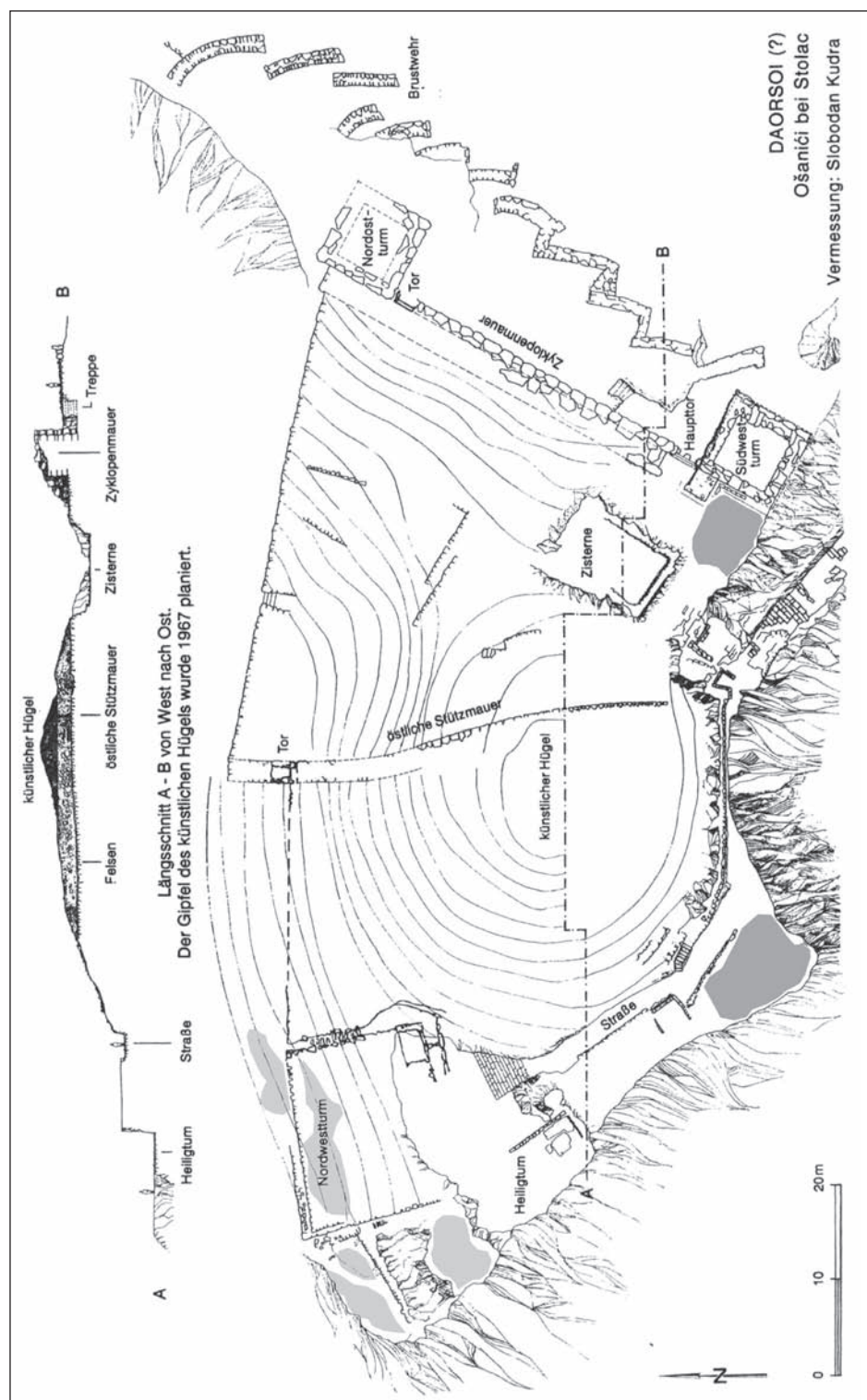

Tabla 7. *Grafiti na keramici sa Ošanića 2005.*

Sl. 1. Plan akropole Ošanića sa markiranim površinama na kojima su pronađeni fragmenti keramike sa grafitima

Sl. 2. Plan stambenih terasa na zapadnoj strani akropole pregledanih tokom istraživanja juna 2005. godine

Velleius Paterculus and the Pannonii: Making up the numbers

Danijel Džino
Adelaide

Introduction

The great Pannonian Rebellion, the *Bellum Batonianum* of AD 6 – 9 was one of the most significant events, if not the most significant one in the history of Roman dealings with Illyricum.¹ Its significance went far beyond local, provincial history, shaping the future foreign policy conduct of the Empire in the early principate, and perhaps, combined with the *clades Variana* in the Teutoburg forest, stopped Roman political and military expansion in North and Central Europe. For the first time in many years, even Italy was in fear from the external enemy. This was the first rebellion of this kind after the end of the Republic that seriously undermined the Roman confidence and even shook their position and prestige in recently occupied territories.

The bibliography of the works dealing with the reconstruction of the events that happened in Illyricum AD 6 – 9 and the search for their causes and consequences is not too extensive.² Our purpose in this paper is to focus on one interesting matter that modern scholarship still tends to overlook and not seriously scrutinise. The matter in question is the number of the rebels the Romans encountered at the beginning of the uprising of the ethnic group known in antiquity as the Pannonii.³ Modern authorities mainly accept the number

¹ I would like to express my deepest gratitude to Dr. Ron Newbold (the University of Adelaide) for his useful comments and suggestions that significantly improved the quality of this paper.

Illyricum was divided into Pannonia and Dalmatia some time after the rebellion started, but the opinions of scholars are divided on that matter. Fitz 1988 lists all major opinions up to date, dating that event much later than his predecessors.

² Vulić 1911, 200-247; Vulić 1926, 55-72; Rau 1925; Köstermann 1953; Pašalić 1956; Wilkes 1965; Wilkes 1969, 69-77; Nagy 1970; Dyson 1971, 250-253; Anamali 1987; Sordi 2004.

³ For the ethnic element of uprising, see below. App. Ill. 14 and Strabo, 7.5.10 (C 317) use the ethnic term Παννώνιοι. Cassius Dio introduces confusion, referring to the Pannonians and Dalmatians, as inhabitants of these Roman provinces, rather than as ethnic or cul-

given by the historian Velleius Paterculus, who estimated the number of rebels at a terrifying 200,000 well-trained (*colligebantur armis habilia*) foot soldiers, and 9,000 cavalry recruited out of a total population of 800,000 in revolt.⁴ Although criticised for his general account of the rebellion, Velleius is still assumed to be reasonably informed about the military situation.⁵ It seems intriguing how modern authorities have failed to criticise Velleius for this substantial, although typical for ancient writers, exaggeration in numbers.⁶

Let us look closely into the numbers provided by the sources and estimates of modern scholars. As said above, Velleius claims that there were 209,000 combatants out of 800,000 insurgent population. He also provides number for one of the two main rebel operative groups that comprised, surprisingly, only 20,000 fighters.⁷ The number of Roman forces assembled in Siscia, in the first winter of the war, AD 6 – 7, was stated to be 100,000, when Tiberius decided to get rid of 2 whole legions, although allegedly facing twice as many opponents.⁸ Finally, it is worthy to note that Appian, writing 2 centuries later, claims that the Pannonii can raise 100,000 fighters together.⁹ Modern scholarship, especially the capital works of G. Alföldy and J. Wilkes, estimated the population of the Roman province Dalmatia to have been approximately 700,000 – 800,000 inhabitants. Excluding citizens of Roman colonies at the Eastern Adriatic coast and the native peoples, which did not take part in the Pannonian rebellion, the total population of the peoples rebelling in AD 6 is estimated at 400,000.¹⁰ So, with the addition of peoples from southern Pannonia, such as the Breuci, as the rebellion never expanded north of the river Drava, a number of 209,000 combatants given by Velleius Paterculus seems a clear exaggeration, even in this approximation of population numbers in Illyricum.

This paper is going to test these numbers by locating peoples who took part in the uprising, calculating their demography and a degree of mobilisation in the attempt to provide reasonable estimate of the size of the Pannonian military force in AD 6.

tural groups. See Vulić 1933, 84-86; Alföldy 1965, 50-51; Syme 1971, 19-21. In this paper the terms Dalmatians and Pannonians denote the Pannonii from Dalmatia, (including the Delmatae who were closely linked to the Pannonii, cf. n. 22 below) or Pannonia.

⁴ Vell. Pat. 2.110.3. Köstermann 1953, 353; Mócsy 1962, 547; Wilkes 1977, 751; Gruen 1996, 176.

⁵ Vulić 1911, 201-2; Rau 1925, 316; Syme, 1934, 340; Wilkes 1965, 112-114; Mócsy 1983, 173-174 for criticism of Velleius Paterculus. Köstermann 1953, 346; Pašalić 1956, 253-256; Woodman 1977, 153-183 are more positive towards Velleius.

⁶ Pašalić 1956, 246; had some doubts, and Mócsy 1983, 177 n. 46 laconically regards this number as “*improbable*”.

⁷ Vell. Pat. 2.113.3, discussed below.

⁸ Vell. Pat. 2.113.1-3, discussed below.

⁹ App. Ill. 22.

¹⁰ Alföldy 1965, 24. 29 n. 17, 600-700,000 including 200-300,000 staying out of the rebellion. Wilkes 1977, 752-753; roughly estimate the total population of Dalmatia as 700,000.

Who rebelled in AD 6?

The first step is to determine which native peoples rebelled against Rome. The sources mention the following ones by name: the Daesitiae, Mezaei, Ditiones and Pirustae from Dalmatia, the Andizetes, Amantini and Breuci from Pannonia.¹¹ As said earlier, the peculiar feature of the rebellion lies in its ethnic character. All the peoples involved in this rebellion were specifically named in the sources as the Pannonii. With more or less success, combining the evidence provided by their material culture, personal names, and ancient sources, they can be distinguished from the neighbouring cultural groups as a distinctive cultural identity.¹²

The most important cohesive element is a distinctive common sense of identity, the name Pannonii / Παννόνιοι noted in ancient sources. It is indeed very possible that the Pannonii were in part created as an 'imaginary community' from number of heterogeneous but culturally akin communities in the Adriatic hinterland by the Romans and their cognitive political geography like Gaul and the Gauls, Cisalpine Gaul or spatial concept of Illyricum.¹³ Yet, their sense of common identity, "*virtual experience*" of what is to be Pannonian,¹⁴ certainly developed and strengthened during and after the Roman conquest in the first century BC – Octavian's campaigns 35 – 33 BC and the *Bellum Pannonicum* 12 – 9 BC. It is what Dyson calls, perhaps too broadly, "*nativistic atmosphere*"¹⁵ that played the role of catalyst in this uprising. The Pannonii shared a common destiny after being conquered, in that they shared a common frustration with sudden social change by becoming part of the Empire. This frustration was combined with a sense of ethnic unity, which in turn created ethnic homogenisation and xenophobia, resulting in a sharp polarisation between 'us' (the Pannonii) and 'them' (the Romans and all others accepting Roman government). Those factors united the most conservative elements amongst the Pannonii that fiercely opposed the change and gave an impetus towards the rebellion.

The other ethnic groups in Illyricum such as the Celts, Liburni, Iapodes and southern, or ethnic Illyrians are never said to have joined the rebel-

¹¹ Vell. Pat. 2.105.4 (the Pirustae and Daesitiae); Dio, 55.29.2-3 (the Breuci and Daesitiae); 55.32.4 (the Mezaei); Ruf. Fest. 7 (the Amantini). Strabo, 7.5.3 (C 314) adds the Andizetes and Ditiones to the list of peoples whose ἡγεμὼν is Bato.

¹² Marić 1964, (material culture); Katičić 1965, 69-73; Alföldy 1965, 50-54; Wilkes 1969, 167-171 (names) and, recently, synthetic account in Šašel-Kos 2005, 375 ff. The identification of the Pannonii using this methodology inevitably imposes some problems, Benac 1987, 795-798.

¹³ For the Gaul see Ebel 1976; Woolf 1998, 48-54; Cisalpina: Purcell 1990; Illyricum: Dzino 2005; Dzino 2007. The process might have been already started in the mid-second century BC when the earliest mention of the Pannonii occurs in the sources, Polyb. Fr. 64.

¹⁴ Two main interacting factors are recognised by Jenkins as key theoretical factors influencing the development of identity: *nominal* – the name that defines communal identity and *virtual* – the experience that defines what particular name means, Jenkins 1997.

¹⁵ Dyson 1971, 253.

lion.¹⁶ The Liburni and Iapodes can easily be excluded from the rebellion after the inscription *CIL* 5,3346, mentioning an unknown extraordinary magistrate ruling over the Iapodes and Liburni during the rebellion.¹⁷ The Celtic Scordici in Moesia and Pannonia are never mentioned in the context of the rebellion. If they had joined the rebellion, the Moesian army under Caecina Severus would not have been able to help fight the rebellion. The southern Illyrians are also never mentioned as taking part in the rebellion. Despite the argument of Anamali insisting on the involvement of the southern Illyrians in the uprising,¹⁸ there is no report of any operations conducted south of the river Neretva, which was inhabited by ethnic southern Illyrians. The only event involving this area in the fighting happened in AD 6 when Bato the Daesitiate ordered the pillage of coastal communities that extended as far south as Apollonia.¹⁹

According to Pliny the Elder, the province of Dalmatia was administratively divided into 3 *conventus* for peregrine communities, Scardona, Salona and Narona, and the native peoples divided into *civitates* and further into *decuriae*.²⁰ Pliny gives the exact number of *decuriae* for every peregrine *civitas* from the *conventus* of Salona and Narona, where the bulk of the rebels were. Certainly, we need to be careful, as the relationship between the administrative *civitates* and native proto-state formations existing before the rebellion is unknown. Larger (and more dangerous) peoples were divided, and it seems obvious that ethnically similar smaller peoples were grouped together in the same *civitates* on some occasions.²¹

The involvement of the peoples from the Salonitan *conventus* in the uprising seems reasonably easy to determine. In addition to the Mezaei and Ditiones, we should add the Delmatae to the rebels. The Delmatae are not mentioned explicitly in the sources, but it would be surprising if they stayed out of the rebellion, especially taking in account their close cultural links with the Pannonii.²² The swift movement of Bato the Daesitiate to the Adriatic resulting in the unsuccessful siege of Salona in AD 6 would be impossible without the full support from the Delmatae. He made his last stand in the citadel of Andetrion in the territory of the Delmatae in AD 9. Also, we should

¹⁶ Native ethnic and cultural groups in Illyricum: Alföldy 1965, 33 ff.; Katičić 1964; Katičić 1965; Wilkes 1969, 157 ff.

¹⁷ Rau 1925, 344-345; Alföldy 1965, 29 n. 17; Suić 1991/92, 57. 62 n. 14. Cf. also *CIL* 3, 3158.

¹⁸ Anamali 1987, rightly criticised by Benac 1991.

¹⁹ Dio, 55.29.4. The Pirustae who lived closest to the southern coast most certainly made this raid as they used to do in the past; cf. Caes. *B Gall* 5.1. The revolt was caused by the frustration of the Pannonii with the social transition brought by the recent Roman conquest, cf. Dyson 1971, 250-253, the issues southern Illyrians were dealing with for a long time.

²⁰ Pliny, HN 3.139-144. This administrative arrangement derives from the time of P. Cornelius Dolabella c. AD 14-20; Alföldy 1961, 60-61; Alföldy 1965, 36-37.70-71; Wilkes 1969, 185.484.

²¹ Wilkes 1996, 578.

²² Katičić 1963; Katičić 1965, 69-73.

assume, with reasonable certainty, that the smaller Pannonian communities of the Deuri and Sardeatae also joined the rebellion.²³

The situation in the Naronitan *conventus* is a more difficult to determine. While the Daesitiates are named, there is no mention of the Pirustae in Pliny's list. However, it is possible to accept the well-founded argument of Alföldy and Wilkes that the Pirustae were broken up after the rebellion into the separate *civitates* of the Cerauni, Scirtari and Siculotae, who are included in Pliny's list for the Naronitan *conventus*.²⁴ Except the Deretines who are assumed to be Pannonii by major authorities,²⁵ and thus more possibly involved in the uprising, it is difficult to accept that the other peoples from the Naronitan *conventus* were involved, especially taking into account that no source mentions any threat to the important city of Narona, something we would expect if hostile native peoples surrounded the city. The numerous Narensii are not mentioned by the sources as rebels, and modern scholarship is still not certain of their ethnicity.²⁶ However, it would be reasonable to expect that such a large people be mentioned in the sources if involved in the rebellion. Furthermore, the *civitates* of Daorsi, Melcumani and Glintidiones as well as the Deramistae, Ardiaei and Docleatae were all culturally southern Illyrians, not the Pannonii.²⁷ In addition, there were the Dindari who apparently had a strong Celtic cultural influence, possibly being a part of the Scordiscan alliance before Roman conquest.²⁸

Demography and mobilisation

The demography of Dalmatia and Pannonia still remains a difficult, if not impossible task for any scholar who attempts to reconstruct it. A rough estimate of the population can also be provided by drawing an analogy with the provinces that had similar demographic circumstances such as pre-Roman Gaul, where scholars assume the density to be 9 – 13 inhabitants per km².²⁹ The Pannonii were a mainly rural the population, there were no large

²³ Location and ethnicity of the Deuri and Sardeatae: Alföldy 1965, 101; Wilkes, 1969, 170; Bojanovski 1988, 260-261.

²⁴ Alföldy 1965, 56-59; Wilkes 1969, 173-176.

²⁵ Cf. Alföldy 1965, 53; Wilkes 1969, 170; Bojanovski 1988, 129-132.

²⁶ Alföldy 1965, 47-48; Wilkes 1969, 164-165; Bojanovski 1988, 137-138, regard them as ethnic southern Illyrians with a strong Celtic cultural element.

²⁷ Alföldy 1965, 45-50; Wilkes 1969, 165-166 and Bojanovski 1988, 88-115. Only the Glintidiones are seen by Wilkes 1969, 176 as the Pannonii.

²⁸ Alföldy 1964, 109.123-127; Wilkes 1969, 172. Contra Katičić 1965, 63-69 (southern Illyrians); Papazoglu 1978, 171-178.

²⁹ Wightman, 1985, 32-33 (11-13 persons/km² for pre-Roman *Gallia Belgica*); Frier 2000, 812 Tab. 5 (9.1 persons/km² in AD 14 Gaul). Frier in the same place assumes the density at 6.3 persons/km² for all Danubian provinces. Cf. Čače 1979, 72 who assumes population density of 8-12 inhabitants per km² for the Iapodes.

cities in the hinterland of Illyricum in the pre-Roman period where the bulk of the population might be concentrated, except Segestica,³⁰ and the large mountainous area of the Dinaric Alps that they mostly inhabited was not able to support a larger population. So, it seems hardly believable that the population density was much higher than 10 people per km², taking in account the relatively scarce archaeological finds in the area and the events that could have significant demographic impact on a population such as the *Bellum Pannonicum* 12 – 9 BC when, besides all the devastation and casualties, Tiberius sold all Breucian prisoners into slavery. They would represent a significant part of the most experienced fighting force in AD 6 – 9, the 30 – 45 olds.³¹

The territory inhabited by the rebelling Pannonii and Delmatae was approximately 71,000 km² and that gives 710,000 – 750,000 as an estimated number of inhabitants with assumed population densities of 10 and 12 inhabitants per km² as an upper limit (Table 1.1).³² The usual estimate of a ratio between the number of all adult males of warrior age and the total population is fixed at 1:4 or 1:5, i.e. 20-25% of population. According to the estimates based on the Roman census figures, the *iuniores*, military able males aged 17 to 46, made 21-22% of the population.³³ Frier's table for the population structure of the Roman empire estimates that the proportion of those in the age group between 15 and 45 was 47.53% of all males, and census returns from Roman Egypt show that 53% of all males were in the age group between 15 and 49.³⁴ It is also necessary to take into account that the Pannonii as a predominantly rural population had a more significant share of older people in the population than Roman citizens would have.³⁵ So, tak-

³⁰ In addition to lack of archaeological confirmation for more dense settlement in the area inhabited by the Pannonii, the sources give the common impression of a sparsely inhabited area; cf. App. Ill. 22; Mócsy 1962, 522.

³¹ Dio, 54, 31, 2-4. See Keeley 1996, 88-94 for the significant demographic impact of war on the small communities.

³² I have followed a simplified account, the territory of present-day Bosnia-Herzegovina is 51,000 km² and the rectangle formed by Segestica, the rivers Sava, Drava and Danube is c. 20,000 km². That leaves some of the Delmatae and Pirustae outside of the area but is counter-balanced by the Narensii, and the ethnic Illyrian eastern bank of Neretva that did not take part in the rebellion, as well as the parts of present Bosnia inhabited by the Iapodes and Dindari. Any error should be negligible.

³³ Brunt 1971, 52-53.66-67, estimates the *iuniores* to represent 22% of the total population, and adult males 30-31% of the total population; cf. Hopkins 1978, 69 (29%); Lo Cascio 1994, 37-38 Tab. 1; Lo Cascio 2001, 135-136 n.1. The Athenians in fourth century BC mobilised only those in the age group between 20 and 39, and only in exceptional situations extended the call to the age group between 18 and 49, Hansen 1986, 28 ff.

³⁴ Frier 1982, 245, Tab. 5. Frier successfully tested his model on the example of IV century AD skeletal remains from the Keszthely-Dobogó locality near the lake Balaton in Hungary, Frier 1983, 331-334. Egyptian census figures: Bagnall/Frier 1994, 97; Frier 2000, 794-795. Caution in using these population models is well-argued by Scheidel 2001, esp. 19-20.

³⁵ Age composition of the census population from Roman Egypt clearly shows an increased share of older people in the villages as compared with large cities, Bagnall/Frier 1994, 105 Fig. 5,5; cf. Scobie 1986 for the high mortality in large cities of the Roman era.

ing a middle ground for calculation purposes, we can assume that in the total population there were 22% of males of military age, taking also into account historical circumstances that would favour lower ratio of males within the total population of the Pannonii in AD 6.³⁶ That estimate would result in 156,000-165,000 of potential soldiers, the number that already falls below Velleius' initial count (Table 1.1).

The level of mobilisation is unknown, but it is impossible to assume total 100% mobilisation of all adult males of military age. We certainly must take in account that the Pannonian armies consisted mainly of volunteers and not conscripts, so that we cannot expect that they achieved such extremely high level of mobilisation like, for example, the Romans in the Second Punic war.³⁷ The scattered population and lack of centralised political structures amongst the native kinship groups, that made up the social texture of Pannonian society, guaranteed lower rather than higher level of mobilisation,³⁸ taking also into account all those in the population that were physically or mentally unfit.³⁹

Both Dio and Velleius suggest that the rebels suffered from famine during the first winter of the war.⁴⁰ That may well be the consequence of a poor harvest and devastation brought about by war, but also of a higher level of mobilisation and poor logistics. However, these statements can be applied mostly to the Pannonians, and it is indeed believable that the Pannonians raised more soldiers than Dalmatians, as their homeland was the theatre of war in the first year of the rebellion.⁴¹ Furthermore, we have reason to believe that the level of mobilisation amongst the Dalmatians was initially lower than amongst the Pannonians. When the rebellion started, the rebels divided their forces into three operative groups: northeast, south, southeast and home army. In the northeast the Breuci attacked Sirmium, in the south the Daesitiates with the allies attacked the coast, Bato sent the Pirustae to raid the south-eastern Adriatic coast, and there were certainly some home-

³⁶ Morley 2001, 51 n.7 questioned Brunt and Hopkins (n. 33 above) because they assumed the ratio of males and females to be 1:1 not reflecting the actual sex ratio in the ancient world that was characterised by the abundance of males in the population, (see Engels 1984, 387-388.390-391 n.20; Parkin 1992, 98-105) and puts the proportion of all adult males in the population at 33-34%. The demographic situation amongst the Pannonii would certainly favor lower number of males as the consequence of the losses suffered in the *Bellum Pannonicum*, as argued above.

³⁷ "... it is obvious that armies composed to a large extent of volunteers usually represent a smaller share of the adult population than armies of conscripts.", Lo Cascio 2001, 133.

³⁸ Čače 1979, 108 assumes that mobilisation of the Delmataean alliance in pre-Roman times was made through previously fixed numbers that individual kinship groups were obliged to provide.

³⁹ Hansen 1986, 16-20 estimates that at least 20% of citizens were exempted for health reasons from military service in the fourth century BC Athenian army.

⁴⁰ Vell. Pat. 2.112.3 (Pannonians); cf. Dio, 55.33.1 (Pannonians and Dalmatians).

⁴¹ After the Dalmatians and Pannonians joined forces, Dio, 55.30.2, all the operations were limited to Pannonia, except for the single raid of Germanicus, Dio, 55.32.4.

based reserves.⁴² M. Valerius Messala Messalinus (cos. 3 BC), *praepositus Illyrico*, engaged the enemy with the *semplena legio XX*, ultimately defeating the southern operative group led by the Daesitiate Bato, which certainly included warriors from most of the Pannonian peoples from Dalmatia, excluding the Pirustae who were engaged on the Macedonian border. Velleius Paterculus estimated the number of the Pannonii in that battle to be 20,000.⁴³

This number sounds right. In 34 BC the Delmataean alliance that possibly included some neighbouring peoples from Salonitan *conventus* such as the Ditiones or Deuri,⁴⁴ raised two armies against Octavian. The larger army of the Delmatae led by the *princeps* Versus numbered 12,000 soldiers and the number of the second, smaller, army, led by another *princeps*, Testimus, is not stated by the sources. Čače estimated it to be around 8,000 soldiers, totalling 20,000 and there is no reason to doubt it.⁴⁵ Back in AD 6, with the addition of the Daesitiate squadron the rebels from the Salonitan *conventus* would easily raise 20,000. After failing to take Salona, the Dalmatians are mainly engaged in fighting in Pannonia, further from their homes. It seems reasonable, for logistic and strategic reasons, to assume that Bato the Daesitiate relied on a smaller mobile force of young warriors, with its core composed of the elite warriors initially assembled as the auxiliary contingent required for going to war against Maroboduus.⁴⁶

Thus, even if we assume that the level of mobilisation for both Dalmatians and Pannonians was as high as two thirds of all military capable males in the rebelling *civitates*, a level we might question as being much too high,⁴⁷ Velleius' initial number of insurgents must be halved. Therefore, the number of Pannonian warriors under arms in AD 6 according to our estimate should not be less than 78,000 – 82,500 if mobilisation was 50% and certainly not higher than 103,000 – 109,000, if mobilisation was 66% (Table 1.2). Excluding 9,000 cavalry,⁴⁸ it leaves us with an estimated 69,000 – 100,000 foot soldiers (Table 1.3).

⁴² Dio, 55.29-30; Vell. Pat. 2.110.4 is unaware of the Breucian movement to Sirmium, Wilkes 1965, 113.

⁴³ Vell. Pat. 2.112.1-2; Dio 55.30.1-5. Köstermann 1953, 350 and n.3; Mócsy 1962, 545, locate this battle to the coast of Dalmatia, while Rau 1925, 317; Wilkes 1965, 113; Wilkes 1969, 70; Syme 1934, 370 locate it in the vicinity of Siscia.

⁴⁴ Čače 1993 7-8.

⁴⁵ App. Ill. 25-26; Čače 1979, 103-109.

⁴⁶ They begin the revolt, cf. Dio, 55.29.2.

⁴⁷ More than 50%, (close to 75%) of the *iuniores*, were conscripted into the legions during the most dangerous years of the second Punic war, Lo Cascio 2001, 135, Tab. 1B cf. Brunt 1971, 66. There were still plenty of slaves remaining to provide essential production, the luxury Pannonii certainly did not have. A more conservative estimate of 50% of all males of military age as a conscription rate of the insurgents could be more convincing.

⁴⁸ Mócsy 1983, 172 ff. regards Velleius' numbers given for cavalry as believable.

Making up the numbers

There are a couple of additional facts we can employ to test this estimate. Appian of Alexandria mentions that the Pannonii are capable of producing a total of 100,000 soldiers, a number that fits well within our estimate. The only historical occasion when the Pannonii were united into single military force was the *Bellum Batonianum*, and this number should be assumed to rely on some other, more reliable, assessment of Pannonian forces in the *Bellum Batonianum*.⁴⁹ Also, we know that Tiberius had more than 100,000 soldiers in Siscia in the winter AD 6-7. There were 10 legions, 70 auxiliary cohorts, 14 cavalry units, 10,000 veterans and some volunteers.⁵⁰ It would be difficult and unnecessary to sustain such an army for logistical reasons if the size of the rebellion was smaller than previously thought, and that is what Velleius claims.

The concentration of the forces was due more to the initial panicking of Augustus, ... *tantus huius belli metus fuit ... Caesaris Augusti animum quateret atque terreret*, than to Tiberius' tactics of 'shock and awe' as implied by Gruen.⁵¹ It is in a way easy to understand the concerns of Augustus. The situation might have looked much more dangerous from the first moment. All the forces of Illyricum were stationed in Carnuntum on the upper Danube, the extent of the rebellion was unknown as to whether it was spreading further through Illyricum to the ethnic Illyrians and Iapodes, or even the Alpine peoples and Moesia. That escalation would result with much graver consequences for the Romans and cut off Tiberius with main forces from the Italian mainland. So, when Tiberius in Siscia assessed that the rebellion remained localised, the total number of the rebels was smaller than previously thought, and thus the possible threat they posed to his forces and the security of Italian mainland diminished, he decided to get rid of two whole legions and a part of the cavalry, and personally escorted them towards Sirmium.⁵²

⁴⁹ App. Ill. 22. Marasco thought that he supplemented his chief source (Augustus' Autobiography) on this place with some additional data from some earlier Greek source; cf. Marasco, 1993, 466. However, as we pointed out the only time when the Pannonii represented united force was in this occasion, so it seems reasonable to assume that he was using some other account of the rebellion, the same one as Dio, perhaps Servilius Nonianus, Sordi 2004, 226-227. Rau 1925, 314-315 recognised two sources of Dio: one, an eyewitness from Germanicus' circle and a second secondary source hostile to Tiberius.

⁵⁰ Vell. Pat. 2.113.1-3. It is clear from Dio, 55.30.1; Suet. Aug. 25 that Augustus conscribed volunteers only for strengthening the defence of Dalmatian cities, as they were the first potential victims of the rebellion such as Salona.

⁵¹ Vell. Pat. 2.110.6; Köstermann 1953, 362-363; Sumner 1970, 272; Gruen 1996, 177.

⁵² Vell. Pat. 2.113.2-3. Tiberius would require 1,667-8,333 tones of grain per month to feed his army according to the calculation of Roman individual military rations on 0.54-1.36 kg/day by Millett 1990, 56-57. The rebels would require twice as much if Velleius' numbers were right, and that would be impossible to organise even only during the campaigning season.

Thus, we need to place the statement of Velleius Paterculus in objective settings, and see the Pannonii remaining as still dangerous force, but involving a much more believable force, which was no smaller than 69,000 foot soldiers, if we take the lowest value of our final estimate, and no larger than 100,000, if we take the highest value of the estimate with the addition of 9,000 cavalry (Table 1.3). The middle value of these estimates is 85,000 foot soldiers and 9,000 cavalry and it corresponds well with the number of the Pannonii under arms as given by Appian. Regardless of the limitations imposed by a lack of sources, this calculation clearly shows that the number of rebels fighting Romans was much less than previously thought.

Velleius may have estimated the number of Pannonian fighters from the figures taken from the hypothetical⁵³ census of Illyricum, as 200,000 out of total 800,000, and that is not such an unusual estimate in ancient times.⁵⁴ However, this estimate of Velleius would not take in account that this number also included ethnic groups in Illyricum that did not take part in the rebellion. Alternatively, it is also possible that he just heard, believed and simply wrote down the rumors circulating in Rome after the rebellion started. As said before, Velleius' own perspective as a contemporary witness of the events visibly affects his report of the events and even the facts of the *Bellum Batonianum*. Thus, we cannot be surprised at all if there really was a genuine rumour circulating in AD 6 in Rome that 200,000 savage and fierce Pannonii are ready to invade and devastate Italy at any moment.

Sažetak

Velej Paterkul i Panoni: premetanje brojki (Koliko je Panona bilo pod oružjem u *Bellum Batonianum*?)

Rimski povjesničar Velej Paterkul procjenjuje broj Panonskih pobunjenika u *Bellum Batonianum* 6-9 n.e. na 200,000 pješaka i 9,000 konjice. Mada često kritična prema Veleju, moderna znanost do sada nije kritički razmatrala ove podatke, već ih je prihvatila kao činjenicu. Ovaj rad preispituje Velejeve brojke,

⁵³ There are no references to such a census, but it can be assumed after the *Bellum Pannonicum* was completed in 9 BC. 800,000 persons in peregrine communities of a whole, undivided, Illyricum is a very possible fact. The census might have counted all the population above a certain age for taxation purposes as Beloch 1886, 374 ff. argued. See modern criticism of Beloch in Lo Cascio 1994, esp. 32.

⁵⁴ At least that is what Caesar also used to do; cf. *B Gall* 1.29 and Mócsy 1983, 177 n. 46.

nastojeći da procjeni demografsku situaciju kod pobunjenih naroda te stupanj mobilizacije vojno sposobnih muškaraca koji se mogao izvesti u datim okolnostima. Ukupan broj Panona se određuje kroz pretpostavljene gustoće populacije od 10 i 12 stanovnika na km², koje su ekvivalentne postojećim procjenama demografije zapadnoeuropskih Rimskih provincija sa sličnom gustom nastanjenosti. Dalje se računa omjer vojno sposobnih muškaraca u populaciji, te nivo mobilizacije vojno sposobnoga stanovništva korištenjem metodologije suvremenih demografskih studija antičke populacije. Konačni rezultati nedvojbeno pokazuju da su Velejeve brojke pretjerane i zaključak je da se broj pobunjenika mora reducirati na realnijih 69,000 - 100,000 pješaka i 9,000 konjice, odnosno 85,000 pješaka ako se uzme srednja vrijednost. Razlozi za Velejevo pretjerivanje mogu se tražiti u Augustovoj početnoj panici, Velejevoj procjeni veličine Panonske armije kroz podatke iz (hipotetskoga) cenzusa Ilirika koji je ubrajao cjelokupno peregrinsko stanovništvo Ilirika, glasinama koje su kružile Rimom početkom sukoba, ili kombinacijom svih navedenih činilaca.

Abbreviations

ANRW	Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Berlin, New York
ANUBiH GCBI	Akademija Nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine Godišnjak Centra za Balkanološka ispitivanja (Académie des Sciences et des Arts de Bosnie-Herzegovine Annuaire Centre d'Études Balkaniques), Sarajevo
CBI	Centar za Balkanološka ispitivanja (Centre d'Études Balkaniques), Sarajevo
CAH	Cambridge Ancient History, Cambridge
HSCPh	Harvard Studies in Classical Philology, Harvard
JRS	Journal of Roman Studies, London
SKA	Srpska Kraljevska Akademija (Royal Serbian Academy of Arts), Belgrade

Bibliography

- Alföldy, G.* 1961, Les municipes tibériens et claudiens en Liburnie. *Epigraphica* 23, 1961, 53-65.
- Alföldy, G.* 1964, Des Territoires occupées par les Scordisques. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 12, 1964, 107-127.
- Alföldy, G.* 1965, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Budapest 1965.
- Anamali, S.* 1987, L'insurrection illyrienne des années 6-9 de n. Ere, *Iliria* 17(1), 1987, 5-23.

- Bagnall, R. S./Frier, B. W.* 1994, *The Demography of Roman Egypt*. Cambridge 1994.
- Beloch, J.* 1886, *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*. Leipzig 1886.
- Benac, A.* (ed.) 1964, *Symposium sur la delimitation Territoriale et chronologique des Illyriens a l'epoque Prehistorique*. Publications spéciales ANUBiH 4 CBI 1, Sarajevo 1964.
- Benac, A.* 1987, O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji. In : A. Benac (ed.), *Praistorija Jugoslovenskih Zemalja Vol. 5: Željezno doba*. Sarajevo 1987, 737-802.
- Benac, A.* 1991, Review of Anamali 1987. ANUBiH 29 GCBI 27, 1991, 213-215.
- Bojanovski, I.* 1988, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Monographies ANU-BiH 66 CBI 6, Sarajevo 1988.
- Brunt, P. A.* 1971, *Italian Manpower 225 BC – AD 14*, Oxford 1971.
- Čače, S.* 1979, Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika. *Radovi Filozofskog Fakulteta u Zadru* 18, 1979, 43-152.
- Čače, S.* 1993, Prilozi povijesti Liburnije u 1. stoljeću prije Krista. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 35, 1993, 1-35.
- Dyson, S. L.* 1971, Native Revolts in the Roman Empire. *Historia* 20(2-3), 1971, 239-274.
- Džino, D.* 2005, Late Republican Illyrian Policy of Rome 167-60 BC: The Bifocal Approach. In: C. Deroux (ed.), *Studies in Latin Literature and Roman History* 12 (Collection Latomus 287), Bruxelles 2005, 48-73.
- Džino, D.* 2007 (forthcoming), Strabo and Imaginary Illyricum. *Athenaeum* 95, 2007.
- Ebel, C.* 1976, *Transalpine Gaul*. Leiden 1976.
- Engels, D.* 1984, The Use of Historical Demography in Ancient History. *Classical Quarterly* 34(2), 1984, 386-393.
- Fitz, J.* 1988, La division de l'Illyricum. *Latomus* 47(1), 1988, 13-25.
- Frier, B. W.* 1982, Roman Life Expectancy: Ulpian's Evidence. *HSCPh* 86, 1982, 213-251.
- Frier, B. W.* 1983, Roman life expectancy; the Pannonian evidence. *Phoenix* 37, 1983, 328-344.
- Frier, B. W.* 2000, Demography. In: *CAH* (2nd Ed.) Vol. 11, 2000, 787-816.
- Gruen, E. S.* 1996, The expansion of the empire under Augustus. In: *CAH* (2nd Ed.) Vol. 10, 1996, 147-197.
- Hansen, M. H.* 1985, *Demography and Democracy: The Number of Athenian Citizens in the Fourth Century BC*. Copenhagen 1986.
- Hopkins, K.* 1978, *Conquerors and Slaves: Sociological Studies in Roman History* I. Cambridge 1978.
- Jenkins, R.* 1997, *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*. London, 1997.
- Katičić, R.* 1963, Das mitteldalmatische Namensgebiet. *Živa Antika* 12, 1963, 255-292.
- Katičić, R.* 1964, Die neuesten Forschungen über die einheimische Sprachschicht in der illyrischen Provinzen. In: Benac 1964, 9-58.
- Katičić, R.* 1965, Zur Frage der keltischen und pannonischen Namensgebiete im römischen Dalmatien. ANUBiH 3 GCBI 1, 1965, 53-76.

- Keeley, L. H.* 1996, *War before Civilization*. N. York 1996.
- Köstermann, E.* 1953, Der pannonisch-dalmatische Krieg 6-9 n. Chr, *Hermes* 81, 1953, 345-378.
- Lo Cascio, E.* 1994, The Size of the Roman Population: Beloch and the Meaning of the Augustan Census Figures. *JRS* 84, 1994, 23-40.
- Lo Cascio, E.* 2001, Recruitment and the size of the Roman population. In: W. Scheidel (ed.), *Debating Roman Demography* (Mnemosyne Suppl. 211), Leiden 2001, 111-138.
- Marasco, G.* 1993, L'Illyrike di Appiano. In: *ANRW II* 34.1, 1993, 463-495.
- Marić, Z.* 1964, Problems des limites septentrionales du territoire illyrien. In: Benac 1964, 177-213.
- Millett, M.* 1990, *The Romanization of Britain*. Cambridge 1990.
- Mócsy, A.* 1962, s.v. Pannonia, *RE Suppl.* 9, 1962, col. 516-776.
- Mócsy, A.* 1983, The Civilized Pannonians of Velleius. In: B. Hartley/J. Watcher (eds.), *Rome and Her Northern Provinces*, Oxford 1983, 169-178.
- Morley, N.* 2001, The Transformation of Italy, 225-28 BC. *JRS* 91, 2001, 50-62.
- Nagy, T.* 1970, Der Aufstand der pannonisch-dalmatinischen Völker und die Frage der Zweiteilung Illyricums. In: V. Milosavljević/D. Rendić-Miočević/M. Suić (eds.), *Adriatica Praehistorica et Antiqua: miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb 1970, 459-466.
- Papazoglu, F.* 1978, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times*. Amsterdam 1978.
- Parkin, T. G.* 1992, *Demography and Roman Society*. Baltimore 1992.
- Pašalić, E.* 1956, Quaestiones de bello Dalmatico Pannonicoque. *Annuaire de la société historique de Bosnie et Herzégovine* 8, 1956, 245-300.
- Purcell, N.* 1990, The Creation of provincial Landscape: the Roman Impact on Cisalpine Gaul. In T. Blagg/M. Millett (eds.), *The Early Roman Empire in the West*. London 1990, 7-29.
- Rau, R.* 1925, Zur Geschichte des pannonisch-dalmatischen Krieges des Jahre 5-9 n. Chr. *Klio* 19, 1925, 313-346.
- Scheidel, W.* 2001, Roman Age Structure: Evidence and Models. *JRS* 91, 2001, 1-26.
- Scobie, A.* 1986, Slums, sanitation, and mortality in the Roman world. *Klio* 68, 1986, 399-433.
- Sordi, M.* 2004, La pacificazione dell'Ilirico e Tiberio, In: G. Urso (ed.) *Dall'Adriatico al Danubio: L'Ilirico nell'età graeca e romana* (I convegni della fondazione Niccolò Canussio 3). Pisa 2003, 221-228.
- Suić, M.* 1991/92, Liburnija i Liburni u vrijeme velikog ustanka u Iliriku od 6. do 9. god. poslije Krista (uz CIL 5, 3346). *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 24-25, 1991/92, 55-66.
- Sumner G. V.* 1970, The Truth about Velleius Paterculus: Prolegomena. *HSCPh* 74, 1970, 257-297.
- Syme, R.* 1934, The northern frontiers under Augustus. In: *CAH Vol* 10, 1934, 340-381.
- Syme, R.* 1971, Augustus and the South Slav Lands. In: *Danubian Papers*, Bucharest 1971, 13-25.
- Šašel-Kos, M.* 2005, Appian and Illyricum. *Situla* 43, Ljubljana 2005.

- Vulić, N.* 1911, Неколико питања из Римске старине. Glas SKA 88/52, 1911, 159-266.
- Vulić, N.* 1926, Неколико питања из античке прошлости наше земље. Glas SKA 121/66, 1926, 1-90.
- Vulić, N.* 1933, Неколико питања из античке прошлости. Glas SKA 155/78, 1933, 3-86.
- Wightman, E. M.* 1985, Gallia Belgica. London 1985.
- Wilkes, J. J.* 1965, Σπλυννον - Splonum again. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 13, 1965, 111-125.
- Wilkes, J. J.* 1969, Dalmatia, London 1969.
- Wilkes, J. J.* 1977, The Population of Roman Dalmatia. In: ANRW II.6, 1977, 732-766.
- Wilkes, J. J.* 1996, The Danubian and Balkan provinces. In: CAH (2nd Ed.) Vol. 10, 1996, 545-585.
- Woodman, A. J.* 1977, Velleius Paterculus: The Tiberian Narrative (2.94-131). Cambridge 1977.
- Woolf, G.* 1998, Becoming Roman: The Origins of Provincial Civilization in Gaul. Cambridge 1998.

Table 1
(numbers rounded)

	<u>10 inhabitants/km²</u>	<u>12 inhabitants/km²</u>
<u>1.1 Adult male population</u>		
Population in rebelling <i>civitates</i>	710,000	750,000
Adult population of military age (22%)	156,000	165,000
<u>1.2 Mobilisation rate</u>		
Rate of mobilisation 66%	103,000	109,000
Rate of mobilisation 50%	78,000	82,500
<u>1.3 Final estimate</u>		
Foot soldiers	69,000 - 94,000	73,500-100,000
Cavalry	9,000	9,000
Soldiers (total)	78,000-103,000	82,500-109,000

Rimski natpis iz Krivoglavaca kod Vogošće

Veljko Pašvalin, Melisa Forić

Sarajevo

U ovom prilogu, iznose se rezultati obrade rimske kamene ploče sa natpisom koji je u nekoliko stvari svojstven. Na prvom je mjestu izgled, izvedba i karakter natpisa koji ga ubrajaju u neke od bolje očuvanih epigrafskih spomenika sa područja Bosne i Hercegovine u antičko doba. Vjerojatno je da se radi o dijelu jedne velike građevine sepulkralnog karaktera, koja bi po svemu sudeći odgovarala mauzoleju ili monumentalnoj steli. Sa druge strane neobične okolnosti o njegovom vjerojatno dvostrukom pronalasku, pojačavaju dimenziju njegove važnosti za antičku arheologiju Bosne i Hercegovine.

Opis lokaliteta

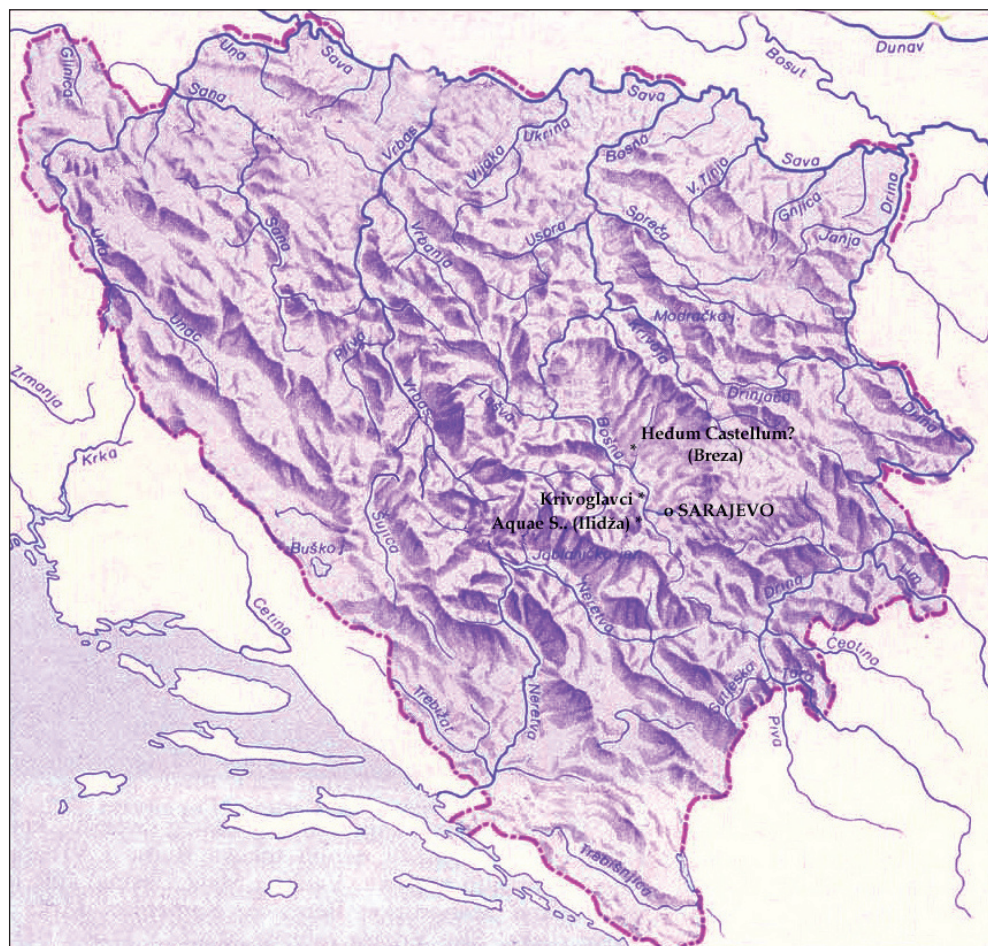
Naselje Krivoglavci smješteno je na lijevoj obali rijeke Bosne, u blizini same vogošćanske petlje, a od korita rijeke Bosne udaljeno nekih 800 metara. (Karta 1) Prilikom kopanja temelja za garažu, stanovnik ovog naselja Rizo Lemešević, otkrio je ostatke kamene ploče sa natpisom te nas je o tome obavijestio.¹ Po izlasku na teren, dobili smo informaciju da su na otkopanom prostoru predviđenom za gradnju, površine 2,20 m x 6 m, i visine između 1,40 m i 0,50 m, zbog nagiba terena, pronađene još tri obrađene kamene ploče odnosno blokovi, koji su po svemu sudeći preostali dijelovi arhitekture ovog spomenika (Tab. 1,1). Kako na njima radnici nisu uočili nikakve ukrase niti natpise, ovi su objekti odveženi sa otkopanom zemljom² izuzev jednog koji je ostavljen in situ. Ovaj obrađeni blok pravougaonog oblika³ nađen je

¹ Po izlasku na teren u septembru 2006. godine sačinjen je izvještaj koji je sa fotografijama poslan Kantonalnom zavodu za zaštitu kulturno-istorijskog naslijeđa Sarajevo, a o nalazu smo obavijestili i kolege iz Muzeja Sarajeva.

² Pokušali smo kontaktirati radnika koji je mašinom vršio kopanje, ali nas je obavijestio da je sav odveženi materijal iskorišten za zatrpavanje neke velike jame na prostoru Semi-zovca, te je tako bespovratno uništen.

³ Dimenzije spomenutog kamenog bloka su : dužina 1,16 m, širine 0,34 m, te širina desne bočne strane 0,48m i širina lijeve bočne strane 0,48m.

na dubini od oko 0,90m, približno 1 metar sjeverno udaljen od mjesta gdje je prema riječima vlasnika parcele pronađena ploča sa natpisom (Tab. 1,2). Naknadno je i ovaj blok izmješten sa svog prvobitnog položaja. U samom otkopu primjećeno je dosta usitnjenih fragmenata rimske cigle te keramike iz istog perioda (Tab. 2,1.2.3).

Karta 1. položaj lokaliteta Krivoglavci unutar dezidijatskog područja u rimsko doba

Kamena ploča zbog koje smo pozvani već je bila izmještena sa prvobitnog mjesta nalaza i deponirana uz malu ostavu za alat. Ploča je prilikom iskopavanja koje je vršio bager oštećena. Sačuvana su njena dva dijela, dok je treći, lijevi dio na kojem je i početak natpisa tom prilikom, po svoj prilici potpuno uništen.

U razgovoru sa mještanima naselja, saznali smo da se na tom prostoru prilikom građevinskih radova nailazilo na kamene ploče i veliku količinu keramike, cigle, keramičkih cijevi itd., a vlasnik zemljišta na kojem je ploča nađena, obavijestio nas je da je prije tri godine prilikom kopanja temelja za gradnju kuće naišao na par sličnih obrađenih kamenih ploča, te kako nije primijetio nikakve znakove, ostavio ih je u zemlji i zazidao.

Spomenuti lokalitet od ranije je poznat stručnoj javnosti. Registriran je u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine kao lokalitet "Marije"⁴, a sama parcela je u gruntu zavedena pod užim nazivom Zidine, što svakako upućuje na ostatke arhitekture za koje se i od ranije znalo. Blizina nekoliko lokaliteta iz rimskog⁵, kao i onih iz ranijih i kasnijih perioda⁶, svakako da govori o prilično gusto naseljenosti ovog prostora na jednom od glavnih putnih pravaca koji je išao dolinom Bosne. Nalaz je u novembru 2006. godine, prevezen i deponiran u Muzej Sarajeva. Prilikom čišćenja, sa gornje strane jednog dijela ploče primjećen je otvor za usadnik drugog arhitektonskog dijela (Tab. 2,1.2), što govori u prilog tezi da se radi o jednom kompleksnom i monumentalnom objektu sepulkralnog karaktera.

Zanimljivo je primjetiti da ovaj rimski titul sepulkralnog karaktera, pripada istom nalazištu kojeg je već zabilježio Arheološki leksikon BiH, Tom III.⁷ On je naime, igrom slučaja, vjerojatno, s tada nađenim rimskim arheološkim ostacima arhitekture,⁸ ostao sklonjen i zaboravljen da bi s ponovljenom građevinskom aktivnošću na tom istom prostoru, došlo do otkrivanja nalaza među koje spada fragmentarno prelomljen i sačuvan natpis (Sl. 1), koji ćemo pokušati kulturno-povijesno obraditi.⁹

⁴ ALBiH, III, 51.

⁵ Ostaci rimske vile na lokalitetu Gornja Jošanica, na desnoj obali potoka Gradina, Patsch 1902; ALBiH, III, 43; lokalitet Kamenjača, Vogošća – rimsko naselje gdje su pronađeni ostaci rimskog građevinskog materijala (cigla, crijep, hipokaust), fragmenti rimske keramike, predmeti od bronz, željeza i stakla, te nekoliko rimskih novčića, Patsch 1902, Bajo 1973, ALBiH, III, 49; lokalitet Grad, Svake-Vogošća, ostaci prahistorijske gradine i rimska utvrda, ALBiH, III, 44; lokalitet Gradina, Svake-Vogošća, pretpostavlja se da se radi o ostacima rimske utvrde iz perioda 1-3. st. pos. Kr. Pronađeno dosta fragmenata rimskog građevinskog materijala i nekoliko primjeraka grube keramike, u: ALBiH, III, 45; lokalitet Grčko groblje, Svake, otkriveni ostaci rimske građevine sa ostacima građevinskog materijala. U: ALBiH, III, 46.

⁶ Gomila-Krivoglavci, prahistorijski tumulus iz bronzanog doba ALBiH, III, 43; Grad - Svake, prahistorijska gradina ALBiH, III, 4; Kamenjača -Vogošća, prahistorijski pojedinačni nalaz, vidi napomenu 5; Pasatina-Krivoglavci- veliki zemljani tumulus, ALBiH, III, 54.

⁷ Topalovac, u: ALBiH, III, 15; 262, str. 51; "Ostaci rimskog građevinskog materijala, dijelovi hipokausta i brojni fragmenti keramike; dijelovi reljefa i nadgrobne ploče upotrijebljeni i kao spolija, 1-4. st.

⁸ Vidi napomenu 7.

⁹ Oslobođenje 11.11. 2006, 48; 12. 11. 2006, 65; 13. 11. 2006, 49.

Opis natpisa i njegova kulturno-povijesna problematika

Epigrafski spomenik ima oblik pravokutnika (Sl. 1), a natpisno polje četiri reda slova, koja su oštećena na njegovom lijevom kraju i sredinom prelomljena. Natpis je, inače, uklesan unutar jednostavno profiliranog pravokutnog polja. Dimenzije epigrafskog titula, čine u dva dijela lijeva i desna strana. Dužina prelomljene lijeve strane sa oštećenjem iznosi 0,97m, a desne 0,70 m. Tako bi, otprilike, cijela dužina sačuvanog natpisa, imala 1,67 m, dok bi natpisno polje lijeve strane, imalo 0,84 desne 0,67m, a širine 0,30m ili ukupno 1,51m dužine, a širine 0,30m. Zanimljivo je također iznijeti činjenicu da je njegova debljina 0,30 m jednaka samoj širini natpisnog polja. Osim toga, slova natpisa imaju pisani oblik kvadrata, a na krajevima slova proširenost poput ukrasa. Slova su veličine od 3 do 5 cm.

Na osnovu nekoliko epigrafskih podataka, što nam ih je sačuvao natpis u kontekstu svog sadržaja, pokušat će se ukazati na njegov nadgrobni karakter i tip sepulkralnog spomenika. Naime, arheološke okolnosti njegova nalaza, ukazuju da se radi o objektu arhitekture,¹⁰ ali ga je zbog oskudnosti pouzdanijih tragova nešto teže odrediti. Same dokaze određivanja pruža sam natpis. To bi mogao biti trag zidanog mauzoleja ili veće nadgrobne grobnice tipa stele, s kamenom ili keramičkom urnom sa ostacima pepela pokojnika.¹¹ Na to bi, dalje, upućivao i sam pravokutni oblik sepulkralnog spomenika s jednostavnim natpisnim okvirom. To bi, također, govorilo da se radi i o sepulkralnom spomeniku manje poznatog tipa, barem u ovom dijelu rimske Dalmacije u zemlji ilirsko-panonskog plemena Dezidijata. Danas je, naime, moguće, s obzirom na poznatu tipologiju sepulkralnih spomenika u Rimskom Carstvu, utvrditi da sepulkralni titul iz Krivoglavaca ne predstavlja samostalni nadgrobni spomenik niti kao stela¹² ili pak cipus¹³, a u kronološkom kontekstu, još manje kao sagrađeni mauzolej kasnoantičkog tipa, kad vlada ritus inhumacije, odnosno prestaje obred incineracije.¹⁴

Prema tome, natpis bi mogao odgovarati jednom od tipova spomenika iz vremena obreda incineracije i u tom razdoblju treba tražiti njegovu formu ili tipologiju. Isto tako, u tom kontekstu, ne može predstavljati ni dio sarkofaga koji u primorskom dijelu Dalmacije konkretno u Saloni stiže u II st.pos. Kr., a s njim i počeci obreda inhumacije.¹⁵ Tako nam ostaje otvoreno pitanje i odgovor kazati kojem tipu sepulkralnog spomenika možemo pripisati ovaj natpis. Uz sve ovo izneseno, čini se, da smo, ipak, najbliži monumentalnoj

¹⁰ Vidi napomenu 9; novinski snimci pokazuju te elemente arhitekture.

¹¹ Paškvalin 1992-1995,118,120-122,122-124,130-131,Tab.1,1.2.3; Tab.3,3. grobne jame (incineracija) kakva se nailazila ispod monumentalne stele ili mauzoleja kao grobnice "Kamenjača", Breza što pripada istom kulturnom dezidijatskom području; nešto slično.

¹² V. Paškvalin. 1992-1995,120-122, te 122-124,130-32 i Tab.1,1.2.3.

¹³ Paškvalin 1992-1995, 122-124, Tab. 3.

¹⁴ N. Cambi 1988, 13-16; Paškvalin 1975, 57-62; Klemenc/Kolšek/Petru 1972, 14; Paškvalin 1992-1995,131.

¹⁵ Paškvalin 1992-1995,129-130.

Sl. 1. Ploča sa natpisom iz Krivoglavaca

grobnici tipa mauzoleja a manje tipu stele kojoj nedostaju sastavni dijelovi edikule iznad natpisa.¹⁶

U prilog ovom razmišljanju navodi nas i dedikant ovog važnog nadgrobno spomenika. Naime, dedikant u natpisu govori da je sagradio SIBI VIV(u)S FECIT. Postavlja se pitanje: Što je to? Odgovor bi bio jasan – hram – (a)ED(em). I on u ovom kontekstu ima šire značenje od hrama, koji bi bio posvećen nekom rimskom božanstvu. Više bi odgovaralo kući ili domus aeterna.¹⁷ Stoga bismo pretpostavili da je veća mogućnost da se radi o monumentalnoj grobnici P(ubli?) Ael(ii) Victorini, koja bi mogla predstavljati zidanu grobnicu sličnu mauzoleju, ali ne kasnoantičkog tipa kao onog iz Šipova¹⁸ (Tab. 4,1), već onog iz Foče¹⁹ (Tab. 4,2), monumentalnijeg karaktera koji bi nas više podsjećao na neku raskošnu stelu²⁰, a možda i počasni cipus s mogućom statuom pokojnika.²¹ Prema nalazima grobnica je bila podignuta uz zgradu ili vilu rustiku, imanje, nedaleko od R(es) P(ublica) Aquarum S..., današnje Ilidže²² ili samo AQ(ae) S..., gdje je povremeno živio na svom posjedu kao quaestor ili aedilis, službenik municipalne uprave romanizirani Dezidijat. Bio je takav i T(itus) F(lavius)Valens Varronis, princeps Daesitiatium.²³

Nakon ovih razmatranja o tipološkoj pripadnosti natpisa, u smislu njegova daljeg čitanja i povijesnog datiranja, bit će potrebno analizirati i epigrafsku stranu natpisa. Stoga, na temelju već opće kraće obavljene deskripcije natpisa, imajući u vidu, u ovom trenutku, epigrafsku sačuvanost, moguće je njegov tekst čitati. Naime, na početku prvog reda natpisa, sačuvan je prepoznatljiv kognomen pokojnika (Vict)ORINO (Sl. 1). Prema ovom, pouzdano ne znamo, ali se može dopuniti prenamen i nomen, pa bismo imali u dativu pokojnika koji bi se mogao nazivati, gledajući na ime dedikanta natpisa, odnosno titula, te pokojnice Vlp(iae) Galli(a)e, [P(ublio) AEL(io)] (Vict)ORINO ili VLP(io) (Sl. 1.)

Dalje, u natpisu prvog reda, slijedi skraćenica ili abrevijacija DEC. Premda u natpisu uočavamo slabo prepoznatljive interpunkcije, moguće je ovu abrevijaciju sigurnije dopuniti u DEC(urioni)²⁴, što bi pretpostavljalo čla-

¹⁶ Vidi napomenu 9.

¹⁷ Paškvalin 1992-1995, 126.id.; nešto slično imamo u gledanju na tip japodske urne;

¹⁸ Bojanovski 1988, 144-154. Ilidža kod Sarajeva/Res Publica Aquarum S.../;

¹⁹ Sergejevski, 1943, 1-5, sl. 1.2.3.4; II, st. pos. Kr.

²⁰ Limentani, 1973, 207, 17; jedan primjerak raskošnijeg nadgrobno spomenika ili stele;

²¹ Moguća je i počasna baza sa statuom. Nešto slično kao što otkrivaju nalazi sa "Gromila" u Šipovu rimski municipij Boloie. Vidi: Bojanovski 1974, 347-369, ili Bojanovski 1988, 289, 290, napomena 19. U blizini baze nađena je i noga bronzane statue (ispod koljena), očito lundana. Mogao bi biti analogan primjer sa nalazom natpisa iz Krivoglavaca -Vogošća, gdje je nađen bronzani dio statue. Vidi napomenu 3, 4.

²² Bojanovski 1988, 144-154. Ilidža kod Sarajeva/Res Publica Aquarum S.../.

²³ Bojanovski 1988, 147, česti su i Ulp(i) s Trajanovim gentilicijem, a sporadično poznati i Ael(i), češći u Brezi, tako nazvani po Hadrijanu/ P. Aelius Hadrianus, 117-138./

²⁴ Cagnat 1914, 422, najbliža kratica je DEC(urioni), ali je vrlo moguća i DEC(essit). Iako je slabo vidljiva interpunkcija bliža nam je abrevijacija riječi DEC(urioni) odnosno DEC(uria).

na dekurije određenog rimskog municipija ili pak kolonije. U ovom slučaju, to bi mogla biti samo rimska Ilidža ili do sada na natpisu poznata kao R(es) P(ublica) Aquarum S...²⁵ S tim bi ovaj natpis očitovao da je mogla imati municipalni status grada AQ(uae), bez onog R(es) P(ublicae) ili S... Tako objašnjavamo abrevijaciju M(unicipium) A(quae). Tako bi se na ovaj način indirektno upućivalo da je municipij Aquae dostigao i rang kolonije, koji treba gledati u razvoju ekonomije toga kraja, počevši od Flavijevaca, kad se naročito počinje razvijati u kraju Dezidijata rudarska djelatnost.²⁶

Dalje, u nastavku prvog reda imamo prepoznatljivo srodstvo pokojnika, a to je FILIO ili FILI(o)Q(ue) INFELICISSI(m)O. U drugom redu na početku slijedi nekoliko slova i dvije ligature. U prvom slučaju uz abrevijaciju imamo istovremeno i ligaturu ME, koja bi se mogla dopuniti ili čitati M(ater) E(ius)²⁷, a sa slovom S kao skraćenica ME(n)S(ori)²⁸ ili teško prepoznatljiv X kao slovo ili broj decem. Također, u ovom sklopu teksta natpisa slabo prepoznatljiva ligatura TL ili TC²⁹ ili još teže ako sačuvana slova OS na početku ovog oštećenog reda imamo kao skraćenicu, pa bi bila moguća pretpostavka da se slovo O veže za INFELICISSI(m)O, a S sa S(acerdos) ili S(epulcrum). Ukoliko je slovo F ili samo znak sličan slovu F, odnosno njemu adekvatan, trebao bi se vezati za čitav ovaj sklop slova i složenica na što bi se vezao i DIES XIII.³⁰ Ovaj dio teksta na početku drugog reda, slova ligatura i skraćenica, ostavljamo otvorenim bez njegova daljnjeg interpretiranja.

Dedikant ovog značajnog antičkog kulturno-povijesnog spomenika vidimo iz natpisa da ga je podigao osim sinu (Vict)ORINO, nego ET VLP(iae) GALLI(a)E (I)NCOMPARABILI, vjerojatno, P(iae), pa bismo mogli imati dedikanta ili naručitelja grobnice AEL(ius) VICTORINVS kao kod GALLI(a)E VLP(ia) bez preimena.

Kako se na početku četvrtog reda natpisa prepoznaje slovo Q, pa bi, izgleda, AEL(ius) VICTORINVS bio službenik municipija A(quae) i to Q(uaestor) Q(uattuor)VIR Q(uin) Q(uennalis) izborom na 5 godina.³¹ Me-

²⁵ Bojanovski 1988, 146-148; Sergejevski, Novitates, 1-3, T.1.; Paškvalin 2003, 207-210, 211-242.

²⁶ Benac 1987, 797-802, 797; Čović 1976, 187; Bojanovski 1982, 90 id.; Paškvalin 2003, 211-242.

²⁷ Limentani 1973, 505; kao mater eius.

²⁸ Limentani 1973, 474; MES, ME(n)Sor ME(n)S(ori). Vidi kod Limentani 1973, 474, kao i primjenu u tekstu značenja ove imenice "mensori aedificior(um), vixit ann(is)" Limentani 1973, 206.

²⁹ U istom redu teksta natpisa nejasna ligatura. Ona bi se mogla prevesti u skraćenicu ligatura kao eventualno "TL" odnosno "TC". TL kao "T(estamento) L(egavit)", TC kao "T(estamentum) C(uravit)" (Limentani 1973, 512).

³⁰ Teškoća je da se "Dies XIII" može povezati za F, F(iliae) ili F(ecit) Čini se da se "Dies XIII" može odnositi i na F(astus) ili Fasti (dies), sudbeni dani, odnosno dan smrti.

³¹ Bilo da je Ael(ius) Victorinus, quaestor ili aedil u slovima AQ, Q, iako kao nesigurno slovo, ipak sve epigrafske okolnosti više upućuju na puno slovo Q, a time potvrđuju da se radi o imenu municipija AQ(uae) samo bez S..., koji naziv dobiva puno kasnije od cara Dioklecijana (284-305).

đutim, zaključna formulacija natpisa "SIBI VIV(u)S FECIT", upućuje da je dedikant P(ublius)? Ael(ius) VICTORINVS sebi za života, pretpostavlja se, i obitelji, podigao sepulcrum, odnosno (a)ED(em), što se ne bi moglo odnositi na hram, templum, manji ili veći, nego bogatiju grobnicu.³²

Tako bismo, na osnovi prethodne epigrafske analize natpisa, u smislu njegova čitanja, pokušali, u kronološki kontekst, staviti dobivanje municipa-liteta rimskog grada A(quae) na Ilidži (Sl. 1), a posebno njegovo datiranje:

...](Vict) ORINO DEC(urioni) M(unicipii)AQ(uae) FILI(o)Q(ue)INFELICISI
(m)O S X MES TL F DIES³³ XIII ET VLP(iae) GALLI(a)E
(i)NCOMPARABILI P(iae?)AEL(ius) VICTORINVS
Q(uaestor) IIII (Quattuor)VIR Q(uin) Q(uennalis) (a)ED(em) SIBI VIV(u)S FECIT

Zbog slabog prepoznavanja slova O kao Q, slova MAO moguće je dopu-niti i kao M(emoriae) A(mico) O(ptimo), pa DEC, umjesto DEC(urioni) dopu-nilo bi s DEC(essit) itd, što bi se moglo povezati sa tekstom na početku dru-gog reda: S X MES TL ili CL DIES XIII sa kobnim danom smrti³⁴ (nesreće), i sačuvana slova ..OS ne bi se mogla dopuniti sa /C/O(n)S(uli).

S obzirom na blizinu nalazišta ovog natpisa mjestu Ilidža u rimsko doba poznatog po imenu R(es) P(ublica) AQ(uae) S..³⁵, ovim nalazom, a s nazivom M(unicipium) A(quae), indirektno, upućuje i na status kolonije.³⁶ Naime, kao R(es) P(ublica) AQ(uae) S.. saznajemo preko jednog natpisa sa Ilidže iz vremena cara Dioklecijana (284-305) ili s početka kasne antike, kad je grad-banja bio na vrhuncu urbanog i privrednog razvoja, što je vrlo vjero-jatno da je već tada kao R(es) P(ublica), imala status kolonije.³⁷ Na to bi nas upućivao nešto stariji natpis, također, sa Ilidže Chrarmidis col..., kako je to mjesto natpisa, dopunio K. Patsch u COL.(oniae servus).³⁸

Tako bismo antičku Ilidžu kao municipium, mogli imati dosta rano već u II st.pos.Kr.³⁹ što bi u to doba korespondiralo općem privrednom razvoju ovog kraja i dezitijatskog područja od vremena Flavijevaca.⁴⁰ Međutim, sta-tus kolonije Ilidža je, vrlo vjerojatno, mogla dobiti već u doba M. Aurelija,

³² Bojanovski 1988, 148.

³³ Dopuna ovog dijela teksta ostaje otvorenim, jer su nesigurne skraćenice i ligature, pa je suvišno pretpostavljati.

³⁴ Limentani 1973, 206, Sl. 17.

³⁵ D. Sergejevski, Aquae S...bei Sarajevo, Novitates Musei Sarajevoensis N° 13, 1-3, T.1. s dopunom r.p.Aq(uarum) S.; Paškvalin 2003, 207-210, 211-242.

³⁶ Patsch 1894, 342; Bojanovski 1988, 149; Paškvalin 2003, 211-242.

³⁷ Na to upućuju carska gentilicija Ulp(ii) i Ael(ii) s područja Ilidže, te Breze, što bi pred-stavljalo uže središte Dezidijata; Bojanovski 1988, 147; te vidi i napomenu 21,22 u istom tekstu.

³⁸ Patsch 1894, 149.

³⁹ Na to upućuju carska gentilicija Ulp(ii) i Ael(ii) s područja Ilidže, te Breze, što bi pred-stavljalo uže središte Dezidijata; Bojanovski 1988, 147; te vidi i napomenu 21,22 u istom tekstu.

⁴⁰ Benac 1987, 797; Paškvalin 1992-1995, 102; Bojanovski 1988, 152-153.

prema ondašnjim povijesnim okolnostima naseljavanjem veterana⁴¹ pa je i u doba cara Dioklecijana zadržala isti status, dobivši samo zbog prirodnih i ekonomskih razloga naziv R(es) P(ublicae), što bi odgovaralo više autonomiji grada.⁴²

Prema tome, ako, u kronološkom smislu, gledamo na privredni uspon antičke Ilidže, onda bi on adekvatno indicirao privrednom razvoju u doba Flavijevaca ili od Flavijevaca kao početka dobivanja rimskog civiteta⁴³, preko municipalnog statusa u II st.pos.Kr. M(unicipium) A(quae), te cara M. Aurelija, kad dobiva rang kolonije⁴⁴, a u doba cara Dioklecijana nagradu za ekonomski napredak punim nazivom R(es) P(ublicae) Aquarum S...⁴⁵ Tako bismo, uz ekonomski uspon, imali i kronološki slijed dobivanja municipalnih i kolonijalnih prava građana Ilidže- Aq(uae).

Kratko iznesena povijesna kronologija privrede, koja nam ukazuje na vrijeme kako je tekao postepeni razvoj grada municipija AQ(uae), dokazuju to i carska gentilicija na natpisu iz Krivoglavaca kod Vogošće. Od carskih imena unutar natpisa imamo gentilicij cara Trajana VLP(ius) i mlađi AEL(ius), koje pripada caru Hadrijanu.⁴⁶ Međutim, imamo i pokojnikov kognomen (Vict)ORINO u dativu za koji nismo sigurni čije carsko ime nosi VLP(ius) ili AEL(ius), odnosno od kojeg je cara pokojnik dobio rimski civitet, pa smo više skloni, s obzirom na gentilicij dedikanta grobnice AEL(ii) VIC-TORINI, te pokojnice VLP(iae) GALLI(a)E, podignutu monumentalnu grobnicu vremenski staviti u II. st.pos.Kr., odnosno da ne može biti starija od polovice II. st. pos.Kr.⁴⁷ U to povijesno doba kako je stilski uklesana zaključna formula natpisa "(a)ED(em) SIBI VIV(u)S FECIT" kao i izrada samih slova, posebno stavljanje imena u dativ. Uz ovo, spomenuta konstelacija u natpisu, ako se radi o nadgrobnom spomeniku bez nadgrobne formule, mogla bi samo potvrditi datiranje natpisa.⁴⁸

⁴¹ Bojanovski 1988, 152-153.

⁴² Bojanovski 1988, 152-153.

⁴³ Bojanovski 1988, 147. U istom tekstu vidi napomenu 22.

⁴⁴ Bojanovski 1988, 149, 152-153.

⁴⁵ Sergejevski, Aquae S... bei Sarajevo, Novitate Musei Sarajevoensis N°13, 1-3, T.1; Bojanovski 1988, 146-149.

⁴⁶ Bojanovski 1988, 147-148; Imamović 1978, 127; svi iz 2 ili 3. st. pos. Kr.

⁴⁷ Bojanovski 1988, 147. U istom tekstu vidi napomenu 22.

⁴⁸ Limentani 1973, 171-178; iako u natpisu nema formule DM ali postoje epigrafske okolnosti da se natpis može datirati u II. st. pos. Kr., najveća su potvrda gentilicij Ulp(ius) i Ael(ius). Njezin kronološki značaj leži upravo u tome, što se ova formula u natpisima sepulkralnih spomenika Bosne i Hercegovine ne javlja redovito, već se počinje javljati u početku II st.pos.Kr., što govori da je sporadična i na početku II.st.pos.Kr. Ovu kronološku problematiku vidi: Paškvalin 1999-2000, 16-18.

Zaključna razmatranja

Na osnovi složenosti iznesenih pitanja koja se odnose na kulturno-povijesnu problematiku nadenog sepulkralnog titula ili natpisa iz Krivoglavaca-Vogošće kod Sarajeva, moguće je izvesti nekoliko preliminarnih pretpostavki ili rješenja koja se odnose na problem datiranja i druga pitanja od kulturno-povijesnog značaja.

U tom kontekstu, uz epigrafski sadržaj natpisa, forma sepulkralnog titula, upućuje da se radi o monumentalnoj rimskoj steli ili o mauzoleju tipa iz Foče II-III st. pos. Kr.⁴⁹ Osim toga, premda na natpisu imamo slabo označene interpunkcije, moguće je slovo M sa slabo prepoznatljivim Q u slovu O čitati M(unicipium) AQ(uae), što bi se odnosilo na drugu potvrdu ovog imena rimske Ilidže.⁵⁰ To bi dokazivao i P(ublius)? AEL(ius) VICTORINVS kao "quaestor (ili aedil) IIII (quattuor) vir quinquennalis" M(unicipii) AQ(uae).⁵¹ Uz naše poznavanje Ilidže kao rimskog urbanog naselja pod imenom R(es) P(ublicae) Aquarum S... Ilidža je uživala i status kolonije kako to posredno govori, prema C. Patschu natpis na žrtveniku Charmidii col(oniae servus).⁵² Tako bi, prema iznesenoj kronologiji dobivanja statusa municipija, kolonije u doba M.Aurelija, te posebnog ranga R(es) P(ublicae) u razdoblju vladavine cara Dioklecijana koji bi svjedočio o visokom ekonomskom položaju grada, slovo S bilo lako prepoznatljivo u kulturno-privrednoj karakteristici AQ(uae) S(ulphurae) grad-banja.⁵³

Gledajući ovako privredni razvoj grada – naselja AQ(uae) S(ulphureae) vidjeli bismo u tom povijesnom kontinuitetu i razvoj privrednog rasta ilirsko-panonskog plemena Dezidijata na ovim prostorima započetog u doba cara Flavija.⁵⁴

U iznesenom kontekstu gledanja na problem tipa natpisa iz Krivoglavaca, kronologije privrednog razvoja antičke Ilidže od municipija do kolonije i sticanja posebnog statusa R(es) P(ublicae), posebni pečat nose, monumentalna grobnica, njen natpis i carska gentilicija VLP(ius) i AEL(ius).⁵⁵ U tom svjetlu, natpis bez nadgrobne formule, te oblik i način njegovog pisanja, ukazuje da natpis zajedno sa grobnicom i dobivanje municipalnog statusa, ne može biti stariji od sredine II. st. pos. Kr.⁵⁶

⁴⁹ Paškvalin 1998, 34, Sl. 1-20.

⁵⁰ Sergejevski, Aquae S., *Novitates Musei Sarajevoensis*, N° 13, 1-3;

⁵¹ Limentani 1973, 476-477. U zadnjem retku na početku može se prepoznati slovo Q, a slijede tri vertikalne crte i jedna horizontalna što bi značilo Quattuor i riječ VIR, drugim riječima slovo Q na početku moglo bi se dopuniti s Q(uattuor) Vir Q(uin) Q(uennalis) (a)ed(ilis). Međutim, moguća je pretpostavka riješenja ili dopune Q(uaestor) Q(uattuor) Vir Q(uinn) Q(uennalis), ED bi se odnosilo na (a)ED(em) – posmrtni hram.

⁵² Bojanovski 1988, 148.

⁵³ Napomena 37, u tekstu.

⁵⁴ 1988, 148; nazvana po sumpornom vrelu Aquae Sulphureae i u istom tekstu napomenu 28.

⁵⁵ Paškvalin 1993, 43-52; Paškvalin 1999-2000, 9-20; Bojanovski 1988, 147-148.

⁵⁶ U tekstu vidi napomenu 54.

Summary

Roman inscription from Krivoglavci – Vogošća near Sarajevo

The subject of the paper is an accidental find of roman sepulchral monument with inscription from Krivoglavci, near Sarajevo. On the complexity of the questions presented here and related to cultural-historical background of this found sepulchral titular inscription, it is possible to make couple of preliminary presumptions and conclusions on its dating and cultural- historical importance.

In this context, with a epigraphic content of the inscription, form of the sepulchral titulus indicates monumental roman stela or type of mausoleum known from Foča (2-3 C. AC.) Even though that punctuation on the inscription are poorly marked, it is possible to read letter M with hardly recognized Q in O, as a M(unicipium) AQ(uae), which refers to second affirm of the name for Roman Ilidža. The same proovement shows P(ublius)? AEL(ius) VICTORINVS, as a “Questor quattor vir Quinquenalis” M(unicipii) AQ(uae). With our knowledge of Ilizža as a roman urban settlement called R(es) P(ublicae) Aquarum S., Ilidža had status of roman colony, as is written on the altar of Charamidii col(oniae servus), according to Patsch. On the presented chronology of receiving, first municipal, and then status of colony in time of M. Aurelius, and then special rank Res Publica in time of emperor Diocletian, which testifies about great economic development of a city, letter S could be easy recognized by the cultural-economic characteristic- Aquae S, city – spa.

Upon this economic-cultural development of the city-settlement AQ(uae) S(ulphurae) we can see that in this historical continuity, economical development of the Illyrian-Pannonian tribe of Desidiates begun in the time of the emperor Flavius.

In the presented overview on a problem of the type of the inscription from Krivoglavci, and chronology of economic development of Roman Ilidža from municipium to colony and earning special status R(es) P(ublicae), in this light special stamp holds, monumental mausoleum with inscription, and emperors gentilicia VLP(ius) and AEL(ius). At the same time, inscription without sepulchral formula, shape and manner of writing, indicates that inscriptions and mausoleum as the earning the municipal status can not be older than middle of II century A.D.

Skraćenice:

ALBiH – Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
AP- Arheološki pregled, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd.
ARR-Arheološki radovi i rasprave, JAZU, Zagreb.
GIL III.- Cbr-pus Inscriptionum Latinarum, Berolini.
GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
GZM n.s. A- Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Nova Serija, Arheologija, Sarajevo.
PJZ – Praistorija jugoslavenskih zemalja I-V, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i "Svjetlost", 1979-1987.
Radovi HDZiU- Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost, Sarajevo.

Literatura

- Benac, A.* 1987, Pojam etničke zajednice. Praistorija jugoslavenskih zemalja, PJZ V, Svjetlost, Sarajevo 1987.
- Cambi, N.* 1988, Antički sarkofazi u Dalmaciji. Književni krug, Split 1988.
- Bojanovski, I.* 1974, Baloie- rimski municipij Šipovu na Plivi. ARR VII, Zagreb 1974.
- Bojanovski, I.* 1982, Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora. ARR, VIII-IX, Zagreb 1982.
- Bojanovski, I.* 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba. Djela ANUBIH, Sarajevo 1988.
- Cagnat, R.* 1914, Cours d'epigraphie latine. Paris.
- Čović, B.* 1976, Od Butmira do Ilira. Veselin Maseleša, Sarajevo 1976.
- Imamović, E.* 1979. Novonađeni rimski nadgrobni spomenik iz Ilidže kod Sarajeva. GZM, n.s.A XXXIII, Sarajevo 1979.
- Klemenc, J./ Kolšak, V./ Petru, P.* 1972, Antičke grobnice v Šempetru. Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana.
- Limentani, I.C.* 1973. Epigrafia latina. III, Ediz. 1973. Milano 1973.
- Patsch, C.* 1894, Apollini Tadeni Charamidis col(oniae servus) d(onum), d(edit). GZM VI 1894, 342; CIL III, 13858.
- Paškvalin, V.* 1975, Kamenjača, Ul.6.aprila, Breza kod Sarajeva. AP 17, Beograd 1975.
- Paškvalin, V.* 1993, O romanizaciji Ilira na osnovi onomastike na sepulkralnim spomenicima rimskoga doba sa područja Bosne i Hercegovine. Radovi HDZiU, Sarajevo 1993.
- Paškvalin, V.* 1998, Tituli i njihova tipologija. Radovi, HDZiU, VI, Sarajevo 1998.

- Paškvalin, V.* 1992-1995. Prilozi proučavanju ilirsko-panonskog plemena Dezidijata i njegovog teritorija srednje Bosne u rimsko doba. GZMBiH (Arheologija), N.s. sv. 47. Sarajevo.
- Paškvalin, V.* 1999-2000. Epigrafske formule ili abrevijacije pomoću kojih datiramo sepulkralne spomenike. Radovi VII/VIII, HDZiU, Sarajevo.
- Paškvalin, V.* 2003, Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone, Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini. Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo 2003.
- Topalovac, K.* 1988, u: Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine. Tom 3, Regija 15, Sarajevo.
- Truhelka, Č.* 1892, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine. GZM IV, Sarajevo.

Tab. 1. 1. Pogled na prostor gdje je pronađena natpisna ploča;
2. Ostaci dijelova arhitekture in situ

Tab. 2. 1. *Otvor za usadnik 2. Otvor za usadnik (detalji)*

Tab. 3. 1. *Fragmentsi keramike pronađeni u otkopu* 2. *Ostaci kostiju*
3. *Fragmentsi cigle*

Tab. 4. 1. Mauzolej iz Foče 2-3. st. 2. Mauzolej iz Šipova 4. st.

Ranosrednjovjekovna nekropola Kicelj kod Tuzle

Mirsad Bakalović

Tuzla

Uvod

Područje grada Tuzle je zbog svog prirodnog bogatstva - soli, kao i povoljnog prirodno-geografskog položaja, još u prethistorijskom dobu privlačilo čovjeka da se na njemu trajno nastani. O tome govore brojni otkriveni arheološki nalazi u samoj Tuzli, kao i njenoj bližoj i daljoj okolini. Arheološki ostaci pripadaju raznim vremenskim periodima: *prethistorija*, *antika*, *srednji vijek*. Svakako najznačajnija su neolitska nalazišta u Gornjoj Tuzli i strogom centru grada Tuzle. U Gornjoj Tuzli otkriveno je najstarije neolitsko naselje u Bosni i Hercegovini, a u Tuzli jedno od najvećih i najstarijih neolitskih sojeničkih naselja u jugoistočnoj Evropi. Za oba naselja veže se prvobitna proizvodnja soli, koja kao i kontinuitet života, traje sve do danas.

U aprilu 1992. godine, prilikom kopanja rovova za odbranu grada Tuzle od neprijateljske agresije na Bosnu i Hercegovinu, na brdu Kicelj, koje se uzdiže iznad centra grada, otkrivena je nekropola. Tom prilikom, zbog ratnih dejstava, dio grobova je oštećen, a samo otkriće nekropole nije prijavljeno, već je i zaboravljeno.

Kako je vrijeme odmicalo, zahvaljujući atmosferlijama i pojavi klizišta na lokalitetu Kicelj, u profilu iskopanih rovova pojavili su se ostaci skeleta. Ti ostaci su zainteresovali Tahira Abdulića, koji živi neposredno uz nekropolu, da otkopa jedan od grobova i tom prilikom uz skelet je pronašao i dva para bronzanih naušnica. Gospodin Abdulić je naušnice predao Mirzi Mukiću, novinaru lista *Front Slobode*, a on ih je ustupio Muzeju istočne Bosne Tuzla.

Nekropola leži na uzvišenju Kicelj,¹ koji se nalazi na nadmorskoj visini od 303,217 m, tačnije na parceli k.č. broj 2047 u vlasništvu općine Tuzla.² Kicelj se uzdiže iznad centra grada Tuzle (Karta 1), odnosno lokaliteta na

¹ Imenica *Kicelj*, po riječima prof. dr. Ahmeta Kasumovića, sa katedre za Bosanski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, je mađarskog porijekla i u prijevodu znači *Malo brdo*.

² Izvod iz posjedovnog lista, broj 06-30 od 03. 04. 2006. godine, izdat od strane Službe za geodetske i imovinsko – pravne odnose općine Tuzla.

kome je otkriveno neolitsko sojeničko naselje na čijem su području podizana naselja i iz rimskog, srednjovjekovnog i osmanskog perioda. U geološkom pogledu Kicelj čine naslage sive gline, bjeličastog laporca, pješčara i rijede konglomerata. Ove naslage su morskog porijekla nastale u srednjem miocenu taloženjem u jednom slabo izolovanom zalivu panonskog dijela *Paratetisa* i karakteristične su za područje tuzlanskog bazena.³

Tipološkom analizom naušnica i rekognosciranjem lokaliteta Kicelj došli smo do pretpostavke da bi nekropola mogla datirati iz ranog srednjeg vijeka. Uz finansijsku pomoć općine Tuzla JU Muzej istočne Bosne Tuzla organizovao je zaštitno arheološko iskopavanje nekropole.

Radovi na iskopavanju nekropole trajali su od 31. 07. Do 06. 08. 2006. Godine. Voditelj projekta bila je *Zilka Kujundžić-Vejzagić*, muzejski savjetnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, a stručni tim sačinjavali su: *Mirsad Bakalović*, kustos arheolog JU Muzej istočne Bosne Tuzla; *Melisa Forić*, stručni saradnik Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauke i umjetnosti Bosne i Hercegovine Sarajevo; *Jasminka Bošnjaković*, geolog u Službi za prostorno uređenje općine Tuzla i *Nedreta Kikanović*, geodet u Zavodu za urbanizam općine Tuzla. Poslove na iskopavanju radili su uposlenici JKP Komemorativni centar Tuzla – tim za ekshumaciju masovnih grobnica, JKP Komunalac Tuzla i DOO Se–Sarajka Živinice.

U toku radova obuhvaćen je prostor od 75 m² po sistemu mreže 5 x 5 m, orijentiranih u pravcu sjever – jug (dalje u tekstu: S–J), slijedeći pravac skeleta. Tom prilikom otkopane su 3 od predviđenih 12 sonde (Tab. 3,3), kako je nekropola mrežom bila podjeljena, u kojima je otkriveno 12 grobova sa 12 skeleta.

Otkriveni arheološki nalazi i osteološki materijal nalaze se u JU Muzej istočne Bosne Tuzla.

Za 2007. godinu planiran je nastavak iskopavanja na nekropoli na Kicelju.

Pregled grobova i arheoloških nalaza

Napominjem da je brojem groba obilježen tok iskopavanja.

Grob br. 1 (Tab. 2,1) – Grob ranije otkriven od strane mještana i tada su prilozi izuzeti. Sasvim dobro očuvan skelet, osim odsječenih golenjača i kostiju stopala prilikom kopanja rovova, koji je vjerovatno pripadao odrasloj muškoj osobi. Glava je okrenuta en face sa otvorenom donjom vilicom. Kostiju su jake i krupne. Lijeva ruka je savijena preko grudi, dok desna leži na podlaktici. Orijentacija skeleta: S–J. Dužina skeleta: 152,00 cm. Dubina (u odnosu na kolčić br. 16.): spušta se sa 129,33 cm, kod vrha lobanje, na 128,33 cm, kod

³ Geološku analizu zemljišta na lokalitetu Kicelj uradila je Jasminka Bošnjaković, diplomirani geolog i uposlenik Službe za prostorno uređenje općine Tuzla.

kraja skeleta (preloma). Bez grobne arhitekture. Od priloga pronađen je par bronzanih naušnica sa jednom, odnosno tri jagodice (širine: 2,80 i 2,90 cm i visine: 3,05 cm) i par bronzanih naušnica sa po tri koljenca u vidu namotane žice (širine: 3,89 i 4,00 cm i visine: 3,90 i 3,92 cm).

Grob br. 2 (Tab. 2,2) – Sasvim dobro očuvan skelet, osim što mu nedostaje dio golenjača i kosti stopala, koji je vjerovatno pripadao ženskoj osobi u adolescentnoj dobi. Glava je okrenuta u profilu na desnu stranu. Ruke su prekrštene na krilu. Orijentacija skeleta: sjeveroistok-jugozapad (dalje u tekstu: SI-JZ). Dužina skeleta: 145,00 cm. Dubina (u odnosu na kolčić br. 13.): spušta se sa 70,02 cm, kod vrha lobanje, na 77,02 cm, kod kraja skeleta (preloma). Bez priloga i grobne arhitekture.

Grob br. 3 – Grob nije u potpunosti otkopan zato što dio skeleta ulazi u drugu sondu koja ovom prilikom nije otkopana. Otkrivena je desna golenjača sa lišnjačom i kostima stopala do čašice na dubini od 40,02 cm (u odnosu na kolčić br. 13.). Utvrđeno je da je grob bez arhitekture i na otkopanom dijelu nisu pronađeni ostaci priloga.

Grob br. 4 – Slabo očuvan dječiji skelet. Pronađeni fragmenti lubanje i skeleta. Skelet je u potpunosti uništen, a kosti su van svog prirodnog položaja, tako da se nije mogla odrediti orijentacija pružanja i dužina skeleta. Grob je bez priloga i grobne arhitekture.

Grob br. 5 – Grob nije u potpunosti otkopan zato što dio skeleta ulazi u drugu sondu koja ovom prilikom nije otkopana. Otkriveni su fragmenti golenjače i lišnjače na dubini od 63,33 cm (u odnosu na kolčić br. 16.). Utvrđeno je da je grob bez arhitekture i na otkopanom dijelu nisu pronađeni ostaci priloga.

Grob br. 6 – Slabo očuvan dječiji skelet. Kosti skeleta, kao i lubanja su polomljeni, vjerovatno zato što su se na površini iznad njega, u dužem vremenskom periodu, vršilo parkiranje vozila. Skelet je u zgrčenom položaju i položen na desni bok. Orijentisan je u pravcu pružanja S-J. Grob je bez priloga i grobne arhitekture.

Grob br. 7 (Tab. 3,1) – Sasvim dobro očuvan skelet odraslog muškarca. Glava okrenuta en face. Ruke su prekrštene na krilu. Orijentacija skeleta: S-J. Dužina skeleta: 187,00 cm. Dubina (u odnosu na kolčić br. 1.): spušta se sa 71,00 cm, kod vrha lobanje, na 75,00 cm, kod kostiju stopala. Bez grobne arhitekture. Od priloga, na dubini od 74,50 cm, pronađena je željezna kopča za remen (nepravilnog kružnog oblika, visine 3,65 cm, širine 3,70 cm i dužine igle od 3,68 cm), ispod prstiju na spajanju kičme sa karlicom. Na pravcu pružanja nekadašnjeg remena u zemlji su pronađeni sitni ostaci crne organske materije, koja se raspadala pod dodirrom prstiju.

Grob br. 8 – Relativno dobro očuvan skelet, ali mu nedostaje dio golenjača i lišnjača sa kostima stopala, koji je vjerovatno pripadao odrasloj muškoj osobi. Glava je u profilu okrenuta na desnu stranu. Ruke su spuštene u krilu. Orijentacija skeleta: S-J. Dužina skeleta: 170,00 cm. Dubina (u odnosu na kolčić br. 16.): spušta se sa 75,03 cm, kod vrha lobanje, na 99,33 cm, kod kraja skeleta (preloma). Bez priloga i grobne arhitekture.

Grob br. 9 (Tab. 2,3) – Skelet je prilično očuvan, samo mu nedostaju kosti stopala, i vjerovatno je pripadao ženskoj osobi tinejdžerskog uzrasta. Glava je blago okrenuta u profilu na lijevu stranu. Ruke su prekrštene na krilu. Orijentacija skeleta: S-J. Dužina skelta: 110,00 cm. Dubina (u odnosu na kolčić br. 1): spušta se sa 82,00 cm, kod vrha lobanje, na 89,00 cm, kod kraja skeleta (preloma). Bez grobne arhitekture. Prilikom čišćenja oko lobanje, na njenoj zapadnoj strani, kod desnog uha, na dubini od 79,00 cm, otkrivena je bronzana naušnica sa koljencetom od namotane žice (širine: 1,90 cm i visine: 2,30 cm), a kod lijevog uha otkrivena je bronzana karačica (širina: 2,20 cm i visina 2,31 cm).

Grob br. 10 – Jako oštećen muški skelet. Otkriven je samo veći dio torza, ramenice i lobanja. Glava je okrenuta u profilu na desnu stranu. Orijentacija skeleta: S-J. Dužina ovog fragmentiranog skeleta je 51,00 cm. Dubina: 87,33 cm (u odnosu na kolčić br. 16). Bez grobne arhitekture. Od priloga pronađen je savijeni, kovani, željezni klin.

Grob br. 11 (Tab. 3,2) – Djelimično oštećen skelet kojem nedostaje lijeva čašica sa golenjačom, lišnjačom i kostima stopala i pola desne golenjače sa lišnjačom i kostima stopala, i pretpostavlja se da je pripadao odrasloj ženskoj osobi. Glava je okrenuta u profilu na lijevu stranu. Ruke su prekrštene na prsima. Orijentacija skeleta: S-J. Dužina skeleta: 155,00 cm. Dubina (u odnosu na kolčić br. 16.): spušta se sa 73,33 cm, kod vrha lobanje, na 88,13 cm, kod preloma na desnoj golenjači. Bez grobne arhitekture i priloga.

Grob br. 12 – Grob nije u potpunosti otkopan zato što dio skeleta ulazi u drugu sondu koja ovom prilikom nije otkopana. Otkriveni su fragmenti skeleta u vidu lijeve i desne golenjače i lišnjače. Bez grobne arhitekture i na otkopanom dijelu bez priloga.

Opšta zapažanja na nekropoli

Po položaju nekropola na Kicelju je tipična ranosrednjovjekovna nekropola, koja, je pretežno smještena na istaknutim mjestima, koja su, svakako, i birana u želji, koja je oduvijek bila prisutna kod čovjeka, da mjesto sahrane bude vidno, a samim tim i povezano s vjerovanjem i shvatanjem o postojanju zagrobnog života (Tab. 1,2).

Do sada se kod otkrivenih grobova na nekropoli na Kicelju jasno zapaža nizanje redova koji se pružaju u pravcu S–J, što upućuje na pripadnost tipu nekropola ravnih grobova na redove, a što će potvrditi dalja istraživanja, koja čini jednu od glavnih karakteristika nekropola ranog srednjeg vijeka u Evropi uopšte, pa i kod nas.⁴

Na cjelokupnom istraženom prostoru otkopano je 12 grobova, među kojima su 4 muška (grobovi: 1, 7, 8 i 10), 3 ženska (grobovi: 2, 9 i 11), 2 dječija (grobovi: 4 i 6) i 3 skeleta čiji pol nije bilo moguće odrediti, jer nisu u potpunosti otkopani, kao što je navedeno u opisu grobova (grobovi: 3, 5 i 12).

Skeleti su, kao što se moglo zapaziti kod opisa grobova, orijentisani upravo na pravac redova i postavljeni u pravcu S–J (s glavom na sjeveru). Jedini izuzetak od ovog pravca čini grob br. 2, koji se pruža u pravcu SI–JZ. Ova orijentacija je vrlo specifična za ranosrednjovjekovne nekropole, jer su grobovi, uglavnom, orijentisani u pravcu zapad–istok (s glavom na zapadu). Usmjeravanje jednog broja ukopa u pravcu S–J, odnosno SI–JZ, ili sjevero-zapad-jugoistok (dalje u tekstu: SZ–JI) zapaženo je već na nekim slovenskim nekropolama i u Bosni i Hercegovini i van nje. Očiti su primjeri na nekropoli u selu Mihaljevcima kod Rajlovca (14 grobova orijentisanih u pravcu S–J, 4 groba u pravcu SI–JZ i 19 grobova u pravcu SZ–JI),⁵ te nekropolama na Bledu, Dobrači, u Buškom blatu, Slovačkoj, Mađarskoj i dr. Za ovu orijentaciju J. Kastelica i B. Škrelja kažu da je “*vrlo rijetka pojava*”, a M. i D. Garašani da “*nije slučajna*”.⁶ Mada se, nakon mnogih pokušaja da se objasne odstupanja od osnovnog i uobičajenog pravca Z–I, prihvatilo mišljenje: “... *da su veće ili manje deklinacije bile posledica konfiguracije terena na kome se vršilo ukopavanje, kao i godišnjeg doba u kome je izvršeno*...”⁷ Pored ovog mišljenja, postoji još jedna teza: “... *da je prelazak na orijentaciju Z–I posledica hristijaniziranja i uticaja crkve*.”⁸ Dok Nada Miletić smatra da još nije pronađen adekvatan odgovor na ovu pojavu i da će ona još zadugo ostati neobjašnjiv slučaj.⁹ Po prvom mišljenju, uticaj konfiguracije terena, prvenstveno južna kosina brijega na kojoj su ukopavani pokojnici, i godišnjeg doba na orijentaciju grobova vjerovatno je moguća, jer da su skeleti ukopani u pravcu Z–I pokojnici ne bi imali pregledan pogled na okolicu, tj. tadašnje naselje Soli ili kako ga Konstantin Porfirogenit naziva *Castron to Salines*,¹⁰ koje se pruža u podnožju Kicelja. Što se tiče drugog mišljenja, ovakva orijentacija bi bila recidiv iz predkršćanskog perioda koji je opstao kod stanovništva kao dio pogrebnog običaja.

⁴ Miletić 1967, 109; Miletić 1980, 148; Miletić 1970, 127–128.

⁵ Miletić 1956, 24.

⁶ Miletić 1967, 110.

⁷ Isto 110–111.

⁸ Miletić 1970, 130.

⁹ Miletić 1967, 111; Miletić 1980, 148.

¹⁰ Konstantin Porfirogenit VII 950. godine u svom djelu *De administrando imperio* (O upravljanju državom) spominje naselje τὸ Σαλινέες, što u prijevodu s grčkog jezika znači “Mjesto gdje se nalazi (prodaje) so”.

Na dosada otkopanim grobovima nisu ustanovljeni tragovi bilo kakve grobne konstrukcije i pokopavanje je vršeno jednostavnim polaganjem u zemlju bez zaštitnih okvira. Takođe, nisu otkriveni nalazi koji bi upućivali na postojanje nadgrobnih spomenika.

Grobovi leže na različitim dubinama. Dubina varira od 33,10 cm do 129,00 cm. Najčešća dubina grobova je oko 75,00 cm, dok je najpliće zakopan dječiji skelet (grob br. 4) na dubini od 33,10 cm.

Skeleti su bili položeni na leđa u ispruženom položaju. Izuzetak čini dječiji skelet u grobu br. 6, koji je bio položen na desni bok u obliku fetusa, što ne mora značiti da mu je to bio i primaran položaj.

Položaj glave kod pojedinih skeleta je veoma različit. Kod 3 skeleta (grobovi br. 2, 8 i 10) glava je bila okrenuta ka desnom ramenu, što znači prema zapadu. Nešto manji broj skeleta, njih 2 (grobovi br. 9 i 11), imao je glavu okrenutu ka lijevom ramenu, tj. ka istoku. Frontalni (en face), često lako zabačeni položaj glave otkriven je kod skeleta u grobovima br. 1 i 7. Glava u grobu br. 1 imala je razjapljenu vilicu. Ovakav položaj glave različito je tumačen. Po N. Miletić: *“...ali je kod nas uglavnom prihvaćeno mišljenje da je položaj glave okrenut bilo na jednu ili na drugu stranu takođe posledica sleganja zemlje u grobu.”*¹¹ odnosno, frontalni položaj bio je primaran, a ostali su posljedica naknadnih procesa.

Položaj ruku pokojnika, takođe je različit. Najčešće ruke su prekrštene na krilu pokojnika (grobovi br. 2, 7 i 9). Ruke u grobu br. 8 spuštene su u krilo, a u grobu br. 11 prekrštene su na prsima pokojnika. U grobu br. 1 lijeva ruka je savijena preko grudi, dok desna leži na pojasu. Ovakav položaj ruku zabilježen je kod brojnih nekropola iz ovog vremena i tipa, ali nisu formirana određena mišljenja o ovoj pojavi, sem da je ovakav položaj ruku slučajan i proizvoljan. Isto tako, nije potvrđeno da prekrštene ruke označavaju kršćansku pripadnost pokojnika.¹²

Grupisanje pokojnika primjećeno je kod grobova br. 6, 7 i 9, što je posljedica, vjerovatno, porodične povezanosti unutar zajednice. Naknadna iskopavanja na našoj nekropoli, kao i DNK-a analiza do sada otkrivenog osteološkog materijala pokazat će nam, između ostalog, i porodičnu povezanost pokojnika.

Na nekropoli na Kicelju nije u prvoj kampanji otkriven niti jedan prilog koji bi upućivao na tragove bilo kakvih pogrebnih običaja ili pripadnosti kršćanstvu. Ova pojava je vrlo izražena na nekropolama iz ovoga perioda na području Bosne i Hercegovine, ali i šire.¹³

U 3 groba (grobovi br. 1, 7 i 9) od njih 12 pronađeni su nalazi koji pripadaju nakitu (naušnice) i djelovima nošnje (željezna kopča), na osnovu čega se može pretpostaviti da su pokojnici sahranjivani u odjeći, iako nisu pronađeni ostaci tkanine.

¹¹ Isto 11.

¹² Isto.

¹³ Miletić 1989, 179-181.

Tipološka analiza nalaza

Nalaze sa nekropole na Kicelju možemo grupisati u predmete koji pripadaju nakitu – naušnice, one koje čine sastavni dio nošnje – kopče, i utilitarne predmete – željezne kline.

Od arheoloških nalaza najbrojnije su naušnice. Najjednostavniji primjer predstavlja bronzana naušnica (Tab. 4,1), pronađena u grobu br. 9, čija je karačica ovalnog presjeka, otvorena i na jednom kraju tupo zašiljena. Karačica je nešto nepravilnog kružnog oblika. Ovaj oblik naušnice predstavlja osnovni oblik slovenskih naušnica i pripada *dalmatinsko-hrvatskoj kulturnoj grupi*. Kako su predstavljale produkt lokalne proizvodnje mnogih različitih i udaljenih oblasti, one se pojavljuju u čitavom nizu varijanti u brojnim nekropolama ranog srednjeg vijeka, i datirane su u period IX do XII vijeka, a zbog jednostavnosti izrade i brojnosti mogu se pronaći i u nekropolama iz XIV vijeka.¹⁴ Varijante ovog tipa naušnica pronađene su i u nekropolama u: Mihaeljevićima, Mahovljanima, Makljenovcu, Gomjenici, Mogorjelu, Crkvinama u Brezi, kod Fethijne džamije u Bihaću i dr.¹⁵ Interesantno je da se ovakav oblik naušnice javlja i u nekropolama čiji nakit pripada bjelobrdskoj kulturnoj grupi, kao što je nekropola u Mahovljanima kod Banjaluke.¹⁶ To je samo jedan od primjera sažimanja različitih kultura na bosanskohercegovačkom tlu, kao raskrsnici puteva između istoka i zapada, sjevera i juga.

Pored ove naušnice, u grobu br. 9, kraj lijevog uha, pronađena je i bronzana karičica sa jednim koljencom koje se sastoji od dva reda zrnaca (Tab. 4,2), a sa strana omeđena namotajima tanke bronzane žice. Naušnice slične ovoj, pronađene su u nekropolama u: Mogorjelu, Ilidži, Zenici i dr., i, takođe, pripadaju dalmatinsko-hrvatskoj kulturnoj grupi.¹⁷

Nije neobično da u jednom grobu budu pronađeni razni tipovi naušnica uz isti skelet, ali je u takvim slučajevima, kao što je u grobu br. 9, nađena samo po jedna naušnica od svakog tipa.¹⁸

Prije nego što su počela iskopavanja na nekropoli na Kicelju, slučajno je pronađen par bronzanih naušnica sa jagodama loptastog oblika i par bronzanih naušnica sa koljencima u vidu namotane žice. Jagode imaju šav po sredini, a karika između njih omotana je tankom bronzanom žicom (Tab. 5,1). Na jednoj karačici imamo sve tri jagode, a na drugoj samo jednu. Po namotajima žice, koja se nalazi između jagoda, vidi se da su i na ovoj naušnici bile tri jagode. Kao i obične karačice i ove naušnice sa tri jagode su raširene u svim oblastima nastanjenim od Slavena i javljaju se u daleko većem broju nego ostale naušnice, čije mnogobrojne varijante zavise od tipa jagoda kojima je ukrašena karičica. I ove naušnice, kao i prethodne, pripadaju dalmatinsko-hrvatskoj kulturnoj grupi i datirane su period od IX do XI vijeka, ali se

¹⁴ Miletić 1956, 27; Čeremošnik 1951, 243-246.

¹⁵ Miletić 1956, 27; Miletić 1967, 114; Miletić 1980, 148; Čeremošnik 1951, 243-256.

¹⁶ Miletić 1980, 150.

¹⁷ Čeremošnik 1951, 243-261.

¹⁸ Korošec-Vračko 1943, 271.

javljaju i u nekropolama iz XIV vijeka.¹⁹ Naušnice slične ovima pronađene su u nekropolama u: Mogorjelu, Mihaljevićima, Makljenovcu, Gornjoj Bijelj kod Konjica, Olovu, Sjevverskom i dr.²⁰

Po rasprostranjenosti ne zaostaju ni bronzane naušnice sa po tri koljenca od namotane žice (Tab. 5,2). Naušnice su gotovao pravilnog kružnog oblika. Jedan kraj se završava u obliku kukice koja se umetne u drugi kraj, koji je savijen u obliku rupice i omotan žicom. I za ove naušnice ima najviše analogije sa sličnim nalazima iz dalmatinsko-hrvatske kulturne grupe, kao što su naušnice iz nekropola u: Mogorjelu, Gomjenici, Brezi kod Visokog, Makljenovcu, Čipuljićima kod Bugojna, Gornje Bijeje i dr.²¹

Pored naušnica, otkrivena je i željezna kopča (Tab. 6,1) u grobu br. 7. Kopča je bez okova, ovalnog obruča sa masivnom iglom povijenom preko njega. Karakteriše je, kao i većinu kopča pronađenih u slovenskim ranosrednjovjekovnim nekropolama, izrazita jednostavnost izrade i oblika. Slične su italijanskim kopčama gotskog karaktera, bez ukrasa i sa naglašenom bazom igle. One su bile vrlo raširene među slovenskim kopčama ranog srednjeg vijeka.²²

U grobu br. 10 pronađen je savijeni, kovani željezni klin okrugle poljone glave (Tab. 6,2). Ovakvi klini su vrlo česti nalazi po grobovima ranosrednjovjekovnih slovenskih nekropola.

Zaključna razmatranja

Nekropola na Kicelju spada u tipična ranosrednjovjekovna groblja na redove. Neravnomjernost redova, koja je zapežena kao redovna pojava na skoro svim nekropolama ovog perioda, na ovoj nekropoli, kao i orijentacija grobova u pravcu S-J, uslovljena je samim terenom, tj. leži svojim većim dijelom na kosini brijege sa kojeg ima vrlo lijep i pregledan pogled na okolicu, što je još jedna od karakteristika ranosrednjovjekovnih nekropola.

U pogledu dubine grobova, položaja skeleta u njima, položaja ruku ili glave nekropola na Kicelju pokazuje jedinstvenost sa istim nekropolama iz toga vremena. Samo treba spomenuti da u dosada otkrivenim grobovima nije zabilježen niti jedan slučaj da su ruke ispružene niz tijelo.

Sahranjivanje je vršeno direktno u zemlju bez zaštitnih okvira od drveća ili kamena. Ovakav način sahranjivanja smatra se jednim od najstarijih sahranjivanja u ranosrednjovjekovnim nekropolama.²³ Takođe, ovaj način sahranjivanja može biti uslovljen pogrebnim običajima ili u dostupnosti materijala, prvenstveno kamena kojeg na užem tuzlanskom području nema.

¹⁹ Miletić 1963, 167-172.

²⁰ Isto 167-168; Basler 1960, 84-87; Vego 1960, 152-154.

²¹ Isto.

²² Miletić 1980, 24-27.

²³ Čermošnik 1951, 264-265.

Takođe nisu primjećena veća grupisanja, ni dvojni grobovi, kao ni tragovi pljačkanja grobova, koji su zabilježeni na brojnim većim ili manjim nekropolama ovog perioda.

Odsustvo keramičkih posuda uz grobove, kao traga paganskih običaja, nekropolu na Kicelju može dovesti u vezu sa pretpostavkom da su pokojnici, možda, bili kršćani. Ova pretpostavka je vrlo moguća, jer je pokrštavanje na prostorima današnje Bosne i Hercegovine uzelo maha upravo u IX i X vijeku,²⁴ u periodu za koji se pretpostavlja da datira nekropola sa Kicelja, ali među do sada pronađenim arheološkim nalazima niti jedan predmet ne ukazuje na pripadnost pokojnika kršćanskoj vjeri.

Nekropola na Kicelju dijeli još jednu karakteristiku sa ostalim nekropolama iz tog perioda, to je visok stepen mortaliteta djece i sasvim mladih osoba.²⁵ Od dosada otkopanih 12-grobova dva su dječija, a dva pripadaju mlađim osobama.

Arheološki nalazi sa ove nekropole su više nego skromni. Od 12 otkopanih grobova prilozi su pronađeni samo uz 3 skeleta. Ni na ostalim nekropolama istog perioda situacija nije bitno drugačija, npr. na nekropoli u Junuzovcima kod većine skeleta nije pronađeno ništa od grobnih priloga.²⁶ Razlog malobrojnosti priloga može biti u pretpostavci da je društvena zajednica u kojoj su pokojnici živjeli bila ekonomski slaba,²⁷ ili su bili kršćani, jer pod uticajem crkve naglo opada broj priloga u grobovima.²⁸

Od otkrivenih nalaza najbrojnije su bronzane naušnice različitog tipa. Tipološkom analizom utvrđeno je da pripadaju dalmatinsko-hrvatskoj kulturnoj grupi. Nije slučajno što prilozi upravo pripadaju ovoj kulturnoj grupi, jer u toku X i XI vijeka područje koje danas obuhvata Bosna i Hercegovina bilo je pod vrlo jakim političkim, crkvenim i kulturnim uticajem Dalmacije, koja je svojim trgovcima preplavila ovu oblast da bi preko rijeke Drine prodr-la dalje u Srbiju.²⁹ Većina nakita i ostalih priloga je import iz dalmatinskih radionica, ali dio nakita, prvenstveno obične karačice, su djelo autohtonog bosanskog majstora.

Historijski okvir u kojem je datirana nekropola na Kicelju veže se za period od IX do XII vijeka. Područje današnjeg grada Tuzle je kroz svoju dugu prošlost uvijek dobijalo ime po svom prirodnom bogatstvu – soli. Pisani trag naziva susrećemo tek u ranom srednjem vijeku u grčkoj transkripciji kao – τὸ Σαληνὲς – kada ga K. Porfirogenit spominje u sastavu srpske države Časlava Klonimirovića.³⁰ To je u isto vrijeme prvi i jedini spomen grada Salines. Kasnije za vrijeme srednjovjekovne bosanske države spominje se samo župa Soli bez grada. Niti jedna bosanska župa nije tako često mijenjala

²⁴ Miletić 1966, 384.

²⁵ Miletić 1966, 178.

²⁶ Korošec-Vračko 1943, 271.

²⁷ Miletić 1980, 157.

²⁸ Ljamić-Valović 1988, 185.

²⁹ Miletić 1963, 175-176.

³⁰ Baum 1957, 12.

gospodare kao župa Soli. Ona je sve do konačnog osmanlijskog osvajanja bila u sastavu srpske, bosanske ili ugarske države.

Historijsku pretpostavku da se grad Soli, upravo, nalazio u podnožju Kicelja potvrđuju osmanlijski izvori. Prilikom upada osmanske vojske u Bosnu njen zapovjednik Mihal-oglu Ali-beg, maja 1463. Godine, izvještava sultana Mehmeda II: "...*da je bosanski kralj* (Stjepan Tomašević 1461-1463.) *spalio Agac Hisar* (Drveni grad)." ³¹ Na temeljima Agac Hisara osmanlije su podigle svoje prvo utvrđenje, unutar kojeg se nalazila džamija sa mahalom i izvori slane vode.

Postojanje grada Soli u neposrednoj blizini nekropole dovodi do postavljanja teze da su se na Kicelju, upravo, sahranjivali stanovnici toga naselja. Treba napomenuti činjenicu, koja daje potvrdu ovoj tezi, da arheološka istraživanja koja su rađena na širem području nekadašnjeg grada Soli nisu pokazala postojanje nekropole, nego su pronađeni ostaci neolitskog sojeničkog naselja. Kao što je ranije navedeno, brdo Kicelj je idealno mjesto za sahranjivanje pokojnika u skladu sa ranosrednjovjekovnim pogrebnim običajima.

Teško je pretpostaviti na osnovu arheoloških priloga da li su pokojnici sa Kicelja bili zahvaćeni jačim talasom pokrštavanja koje je uzelo maha na području Bosne i Hercegovine upravo u ovom vremenskom periodu. Kako je ovo područje najvećim dijelom, kroz historiju srednjeg vijeka, pripadalo ugarskim vladarima, što potvrđuje i porijeklo imenice Kicelj, za pretpostaviti je da je i stanovništvo većinski pripadalo katoličanstvu nego Crkvi bosanskoj.

Ovu nedoumicu i iznesene pretpostavke će da potvrdi ili opovrgne nastavak iskopavanja na nekropoli na Kicelju koja su planirana da se rade u toku 2007. Godine.

Summary

Early Medieval Necropolis Kicelj near Tuzla

The early Middle-Ages necropolis on Kicelj belongs to type of necropolis straight graves on queues. During the protective archeological excavation, are dug out 3-12 probes, on the occasion is discovered 12 graves and it supposes that are much more on a locality. Position of head, hands, way of burial is characteristic for necropolis from that period. It is interesting the orientation in direction North-South, which is contrary to traditional orientation in direction West-East, but this appearance is explained with configuration of locality. With three skel-

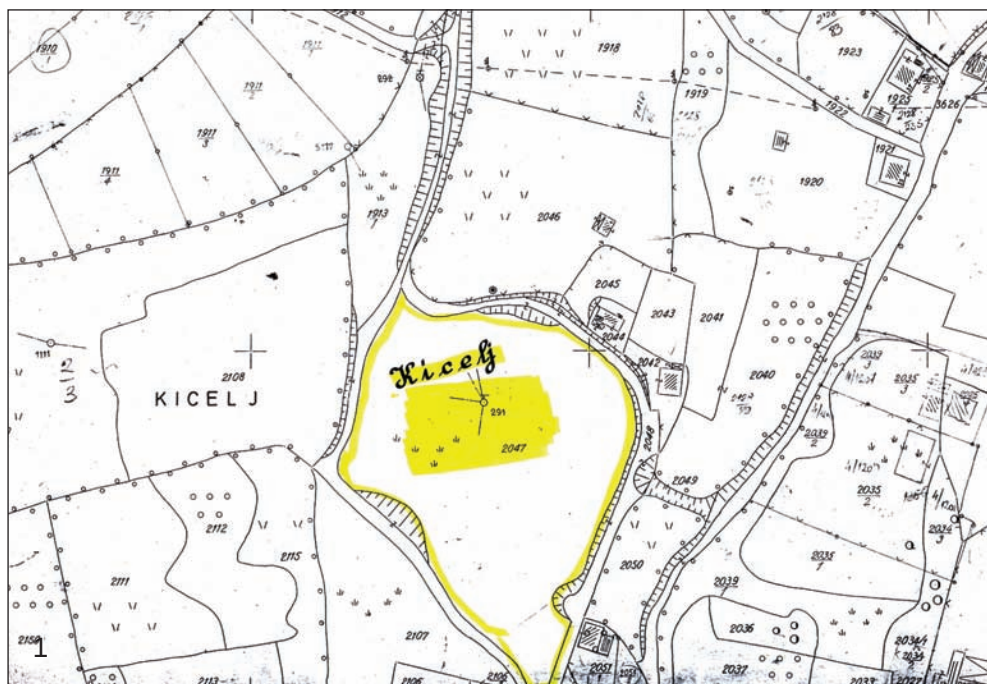
³¹ Handžić 1965, 30.

etons are also discovered a Copper earrings and Iron buckle. The earrings belong to Dalmatian-Croatian cultural group.

It supposes that on this necropolis are buried inhabitants of Middle-Ages City Soli, which were situated in foot of hill Kicelj. The further investigations on this locality will offer more answers on many questions for this necropolis.

Literatura

- Basler, Đ.* 1960, Arheološko nalazište Crkvina u Makljenovcu kod Doboja. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne (dalje ČGT), knj. IV, Tuzla, 75-88.
- Baum, M.* 1957, Župa Soli. ČGT, knj. I, Tuzla, 7-38.
- Čermošnik, I.* 1951, Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Glasnik Zemaljskog muzeja (dalje GZM), n.s. VI, Sarajevo, 241-270.
- Handžić, A.* 1965, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Sarajevo.
- Korošec-Vračko, P.* 1943, Rano srednjovjekovni nalaz u Junuzovcima. Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu, LIV-1942, Sarajevo, 271-280.
- Ljamić-Valović, N.* 1988, Srednjovjekovne naušnice iz Ratine i Gornjeg Lasca u vezi problematike kulta mrtvih u Srbiji između XI-XIV veka. Zbornik Narodnog muzeja, XIII-1, (A), Beograd, 185-191.
- Miletić, N.* 1956, Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca. GZM, (A), n.s. XI, Sarajevo, 9-39.
- Miletić, N.* 1963, Nakit i oružje IX – XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine. GZM, (A), n.s. XVIII, Sarajevo, 155-178.
- Miletić, N.* 1966, Ranoslavenko doba. Grupa autora, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine – od najstarijih vremena do početka turske vladavine. Sarajevo, 379-405
- Miletić, N.* 1967, Slovenska nekropola u Gomjenici kod Prijedora. GZM, (A), n.s. XXI/XXII, Sarajevo, 1966/67, 81-154.
- Miletić, N.* 1970, Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora. GZM, (A), n.s. XXV, Sarajevo, 119-177.
- Miletić, N.* 1980, Slovenska nekropola u Mahovljanima kod Banjaluke. GZM, (A), n.s. XXXIV/1979, Sarajevo, 137-181.
- Miletić, N.* 1989, Ranoslovenske nekropole u Bosni i Hercegovini – komparativna razmatranja. GZM, (A), n.s. 44, Sarajevo, 175-200.
- Vego, M.* 1960, Gornja Bijela – Konjic – nekropola. Arheološki pregled, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd, 148-156.

Tab. 1. 1. Karta Kicelj; 2. Pogled na Kicelj

Tab. 2. 1. Grob 1; 2. Grob 2; 3. lobanja groba 9 sa naušnicom

Tab. 3. 1. Grob 7, sa željeznom pojasnom tokom;
2. Grob 11; 3. pogled na sondu br. 9 sa juga

Tab. 4. 1. Bronzana karačica nađena u grobu 9; 2. Bronzana karačica sa jednim koljencem koje se sastoji od dva reda zrnaca pronadēna u grobu 9

Tab. 5. 1. Bronzane naušnice sa jagodama;
2. Bronzane naušnice sa koljencima od namotane žice

Tab. 6. 1. Željezna kopča pronađena u grobu 7; 2. Klin pronađen u grobu 10

Zlatarići – trgovci iz Goražda

Esad Kurtović

Sarajevo

Mada se za sve goraždanske trgovce iz vremena vojvode Sandalja Hranića Kosače (1393-1435) može smatrati da su oni njegovi ljudi, trgovac Radašin Zlatarić je jedan od rijetkih, i inače među trgovcima kao slojem bosanskog feudalnog društva, koji je ostao izrijeком zabilježen u sačuvanim izvorima da je čovjek moćnoga vojvode. Po nepisanom običaju, u tom svojstvu takve ljude u srednjem vijeku, i kada su naizgled sitni ljudi u pitanju, tek u nekoj zabilježenoj problematičnoj situaciji prepoznavamo i nešto bolje određujemo u odnosu prema poznatoj vlasteli i velmožama. Bilježenje Radašina Zlatarića kao čovjeka Sandalja Hranića učinjeno je u specifičnim okolnostima kada je vojvoda morao da pominje i brani pred Dubrovčanima njegove interese kao svoje vlastite. Taj momenat, kao i ključno određenje, relativno dobar izraz u izvorima koji može ponuditi informaciju više u odnosu na već poznato i popraviti neke nepreciznosti koje je proizvela interpretacija dosad poznatog, dovoljan su razlog da se Zlatarićima podari koji red više na ovome mjestu.

Radašin pripada nevelikoj ali čini se ekonomski snažnoj porodici Zlatarića koja se u dužem nizu pominje tokom XV. i XVI. stoljeća, preživljavajući dolazak Osmanlija. Podaci o Zlatarićima nisu obimni ali su svojom specifičnom raznovrsnošću postali aktualni i bili predmetom značajnijeg interesa historičara, naizgled usputno ali dosta prodorno, posebno Desanke Kovačević-Kojić, Pave Živkovića i Bogumila Hrabaka.¹ Kao i u mnogim drugim slučajevima, za manje ili veće likove i mnoge pojavne manifestacije bosanskog srednjovjekovlja, i u slučaju Zlatarića sve poznate informacije nalaze se u Državnom arhivu u Dubrovniku, najznačajnijem ishodištu građe za historiju srednjovjekovne Bosne. Neki ubjedljivi pokazatelji poimeničnog popisa *sandžaka vilajeta* Hercegovina iz 1477.g. mogli bi biti značajnom dopunom i potporom njihovog egzistiranja u Goraždu u doba osmanske vladavine.

¹ Kovačević 1959, 292; Kovačević 1961, 121-122, 174, 176; Kovačević-Kojić 1978, 212, 235; Živković 1986, 85-88; Hrabak 1955, 15; Hrabak 1997, 20-21, 24, 28, 34.

Ime rodonačelnika porodice Zlatarića nije poznato. Rijetko i specifično prezime, u jednoj porodici duže održavano, nalik je prezimenu izvedenom od zanata zlatara. Otuda se i bez jakih potkrepljenja uzima da zlatarski zanat ima veze sa ocem ili nekim od predaka goraždanskih Zlatarića u XV. stoljeću.² Može i tako biti.³ Uprkos datoj poredbi po kojoj se Zlatarići pominju u Pljevljima i Podkreševu, kao odrazu učestalijeg zanata u srebrom bogatoj Bosni i razvijenom domaćem zanatstvu, navedenim primjerima ipak nedostaju i konkretne izvorne potvrde o zanimanju njihovih očeva ili predaka.⁴ Zbog zlata kao šireg pojma i zbog drugih, naročito u srednjem vijeku, dobijanih nadimaka i iz njih izvedenih prezimena, prema navedenom bi u slučaju goraždanskih Zlatarića još uvijek morali biti u rezervi.⁵ U svakom slučaju ovdje razmatrani, imenima poznati goraždanski Zlatarići 'imali su posla' i sa zlatom, naime mletačkim zlatnim dukatima, ali neku vrstu zlatarske zanatske tradicije u zanatu svoga pretka ili oca, oni nisu nastavljali. Dodati treba da je svakako interesantno da se njihovo jedinstveno prezime prati duže vremena, i kako nisu bili zanatlije zlatarskog zanata, njihovo prezime kao takvo nije im ni smetalo.

Najstarija poznata osoba u porodici Zlatarića je žena, Ljubisava, rijetko imenom poznata žena nekog trgovca u srednjovjekovnoj Bosni. Uprkos poznavanju dokumentacije koja je spominje u radovima drugih istraživača, utvrdili smo i da je ovo ipak, njeno premijerno prezentiranje.⁶ Uobičajeno za srednjovjekovne prilike, uz njeno ime nije navedeno prezime. Možda je upravo njen suprug podario prezime porodici. Po nerijetkoj uobičajenoj praksi i njegovo bi ime mogli tražiti među njegovim nasljednicima, ali bi u tom slučaju ostali na razini nepopularne dvije vezne pretpostavke. Ljubisavini sinovi su Radašin i Radoje Zlatarić. Nasljednike je imao Radoje, trojicu sinova: Radiča, Radivoja i Radašina Zlatarića. Prema poznatom, dalje se prati samo Radivoj Zlatarić, a početkom XVI. stoljeća navedeni 'Nikola Radivojević zvan Zlatarić' mogao bi biti njegov sin i pripadnik četvrte generacije Zlatarića. Prema pomenutom 'popisu iz 1477. godine' njemu bi se mogao pridružiti Ivan

² Kovačević 1959, 292; Kovačević-Kojić 1978, 212, 235; Živković 1986, 85.

³ Za pljevaljske Zlatariće B. Hrabak je svojevremeno navodio: "Ovde se pominju dva brata Zlatarića, dakle iz porodice zlatara", Hrabak 1955, 15.

⁴ Kovačević-Kojić 1978, 212, 235.

⁵ U jednoj tužbi, registriranoj augusta 1428. godine zbog razbojništva izvršenog u Cernici (kod Ključa) među interesantnim nizom svjedoka pomenut je Vukoslav zlatar: "Radou-az Miosich ... supra Nicholaum Ziuolinouich et Radouan eius famulum et Vuchoe etiam famulum suum. Eo quia esse menses quod predicti eum verberauerunt cum pignis decopilando ipsum et Nicholaus predictus cum una macia scuri eum acriter per tota persona precusit cum sanguinis effusione ... Et fuerit predicta in Cerniza. Testes: Clapaz Stan-chouich, Vulchoslaus slatar, Radossauus chnigonosa" (06.08. 1428.g.), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Lamenta de foris (dalje: Lam. de foris), VIII, 58.

⁶ Kod spominjanih autora koji su prilazili Zlatarićima ona nije navedena. Uporedi napomenu 1.

Zlatarić, ali ne i sa sigurnim prijedlogom čiji bi mogao biti sin. Poznato historijsko doba ove tri ili četiri generacije Zlatarića naizgled hladno je rasječeno izvorima u svome početku od 1422. godine. Njihovo prvo pominjanje, pa i nedovoljno jasan izraz porijekla prezimena, ipak ukazuje na raniju djelatnost i životnost porodice koja je ostala nepokrivena sačuvanim izvorom.⁷

Prvi poznati dokumenat o Zlatarićima jedino direktno govori o vrsti izvožene robe koju su oni izvozili sa područja Goražda. Sredinom maja 1422. g. Radašin Zlatarić se obavezao dubrovačkom vlastelinu Mihi Crijeviću da će za 15 dana dovesti u Dubrovnik određenu količinu sirovog voska, topljenog voska i koža. Radilo se o najmanje 3 milijara i 2 centenarija voska (3.200 libara voska) i 4 milijara vjeвериčijih koža, jer je ugovor predvidio zasebne cijene svakom artiklu i podrazumijevao da Radašin po istim cijenama može donijeti robe i preko tih ugovorenih iznosa.⁸ Izvjesno, Radašin Zlatarić se u ovom ugovoru pojavio sam.⁹ Obzirom na fiksirane cijene pojedinih vrsta

⁷ Donedavno podrazumijevano gornju granicu pominjanja goraždanskih Zlatarića u 1467. godini, u istraživanjima P. Živkovića, značajno je svojim istraživanjima pomjerio B. Hrabak, u drugu polovinu XV., a vjerovatno i u početak XVI. stoljeća. Svojom interpretacijom B. Hrabak u isto vrijeme Zlatariće nije povezivao u jasnoj liniji sa pokazateljima iz prve polovine XV. stoljeća, koje je preuzimao iz ovdje citiranih radova. Uporedi, Živković 1986, 85-88; Hrabak 1997, 20-21, 24, 28, 34. Prema prikazanim pokazateljima proizilazi da bi detaljniji i povezaniiji istraživački zahvat rezultirao značajnim saznanjima o poziciji trgovačkog sloja na razmeđu dolaska Osmanlija.

⁸ "Radassin Slatarich de Gorasde permisit et se obligavit ser Michaeli de Zriua presenti et stipulanti affere huc Ragusium hinc ad dies quindecim proximos, saluo iusto impedimento et dare ipsi ser Mychaeli duo miliaria [prekriženo: *cum dimidio*] cere crude bone et mercatantesche ad rationem yperperorum decem et octo quolibet centenario, et si plus esset de dicta sera idem ser Michael ipsam pro dicta precio recipere teneatur, et unum miliare et duo centenaria cere colate bone et mercatantesche ad rationem ducatorum septem cum dimidio quolibet centenario ad rationem yperperorum trium pro ducato, et quatuor miliaria pelli schilattorum ad rationem yperperorum quatuor per quolibet centenario. Quas merces idem Radassinus conducere eidem ser Michaeli hinc ad dies 15 prohimos in Ragusio teneatur, saluo iusto impedimento ut supra. Et dictus ser Michael teneatur conductis in Ragusio dictis mercibus et ipsis habitis teneatur consignare precium ipsi Radassino sine aliquo inducio", (15.05. 1422.g.), DAD, Diversa Cancellariae (dalje: Div. Canc.), XLII, 46v; Kovačević 1961, 121-122, 174, 176; Živković 1986, 80, 85-86.

⁹ Na jednom od mjesta u kojima pominje ovaj pokazatelj D. Kovačević je napravila lapsus navodeći da se radi o Radinu (?). Uporedi, Kovačević 1961, 121-122, 174, 176. Isti nesretni lapsus o Radinu Zlatariću autorica je navela kasnije i u drugom svome radu, Kovačević-Kojić 1971, 143-153, napomena 18 na str. 147. Takvim je to preuzeto u: Voje 1976, 37-59, 39. Mada je u spisku 'goraždanskih trgovaca 20-tih, 30-ih i 40-ih godina' naveo ispravno da se radi o Radašinu i Radoju Zlatariću, B. Hrabak je kroz prvi rad D. Kovačević za gore navedeni podatak, izgleda izabrao upravo ono nesretno mjesto sa nepravilnim Radašinovim imenom, ali je sada on govorio o Radiću Zlatariću (?), Hrabak 1997, 20. Isti autor je svojevremeno bio precizniji kada je nabrajao goraždanske Zlatariće, Hrabak 1955, 15.

voska i kože, to bi (sa pretvaranjem u dukate po zvaničnom kursu, kako je u ugovoru na jednom mjestu izrijeком i navedeno: *ad rationem yperperorum trium pro ducato*, tj. 36 srebrenih dubrovačkih dinara (groša)=3 perpera=1 mletački zlatni dukat) koštalo preko 260 dukata (ili 9.360 srebrnih dubrovačkih dinara = 780 dubrovačkih perpera).¹⁰

Na osnovu ove jedine dosad poznate informacije o kvalitetu izvoza sa područja Goražda kroz prizmu porodice Zlatarića ne mogu se stvarati konkretniji zaključci o njihovoj djelatnosti. Ipak, u sveukupnim zaključcima o čitavoj njihovoj djelatnosti ovi pokazatelji imaju reprezentativno mjesto. U izvoznoj trgovini Radašin je demonstrirao proizvode područja Goražda, svoje sredine. Ne možemo biti kategorični, ali čini se da je ugovor ipak pokazatelj, kroz kvalitet i profil robe, i neke vrste uhodane prakse, ako ne Zlatarića, a ono šireg područja sa kojeg oni dolaze u orijentiranju prema Dubrovniku. Nije poznato šta je te prilike, prije sklapanja ovog ugovora iz sredine maja 1422. g., već bio dovezao Radašin iz Goražda. Ovako 'težak' sklopljeni ugovor svakako je odraz njegove ranije respektabilne i transparentne trgovačke pozicije na dubrovačkom tržištu. Najzad ugovor je pokazatelj da je Radašin u trgovačkom aranžmanu već dolazio u Dubrovnik i imao određeni status ozbiljnog trgovca i kredibilitet pred dubrovačkim trgovcima, kao u ovom ugovoru pred vlastelinom Mihom Crijevićem.

Na ovom mjestu treba istaći da je pitanje pominjane količine koža ['quatuor miliaria pellum schilattorum ad rationem yperperorum quatuor per quolibet centenarium'] u profilu (vrsti) i kvalitetu (načinu pripreme) prošao sa različitim rješenjima kod pojedinih autora, ali ne i sa pratećim suprodstavljanjem. Desanka Kovačević je u navedenom išla prema oznaci o kvalitetu kože (po načinu pripreme), dok je Pavo Živković govorio o vrsti kože (po porijeklu, da se radi o kunovini). Bogumil Hrabak je kroz ovaj pokazatelj pratio stanovište D. Kovačević.¹¹ Složili bi se da je P. Živković bio u pravu kada navodi da je u pitanju vrsta a ne njen kvalitet: *schilata (scilata) – (pellis sciuri) – koža vjeverice*.¹² U navedenom pokazatelju Marko Šunjić je ispravno

Preko pokazatelja D. Kovačević M. Šunjić je govorio o Vukašinu Zlatariću (?), Šunjić 1996, 37-74, 74.

¹⁰ Mada se radi o jednom ugovoru, ne o jednom karavanu jer jedan ugovor često ne čini čitav karavan niti sve poslove jednog trgovca, a i da se radi o jednom ugovoru, data je prestroga ocjena da čitava količina i njena vrijednost ukazuju 'da se ne radi o nekoj velikoj trgovinskoj transakciji', te da 'se ne bi moglo reći za ovu porodicu da je imala znatniju ulogu u privrednim i društvenim promjenama koje su se tijekom 15. stoljeća dešavale u Goraždu pa i šire u Bosni', pa da 'samo na osnovu podataka Dubrovačkog arhiva nije moguće napraviti pravu i realnu sliku poslovanja Zlatarića', Živković 1986, 86-87. Primjerice, samo ovaj jedan ugovor koji proizvede zaradu od 260 dukata (a po uslovima imao je mogućnost da proizvede i više) uvrstio bi Radašina Zlatarića među najvažnije trgovce u Goraždu koji se prate u pregledima zaduživanja u Dubrovniku, kao odrazu mjerila neke snage domaćih trgovaca u zaleđu. Uporedi pregled zaduživanja domaćih trgovaca u, Kovačević-Kojić 1978, 176.

¹¹ Uporedi, Kovačević 1961, 176; Živković 1986, 86; Hrabak 1997, 20.

¹² Lexicon 1979, 1051; Marević 2000, 2847.

nalazio da se radi o vjeveričijim kožama.¹³ Ilustrativan primjer za vrste koža dat je kod pljačke registrirane početkom 1421. godine. Među opljačkanim stvarima navode se razne vrste koža, od vjeverice, kuna, vukova, janjadi i zečeva. Jedino su vjeveričije kože prezentirane kao sirove.¹⁴

Sve djelatnosti Radašina Zlatarića ipak nisu poznate ili evidentirane. Krajičkom dva bilježenja početkom 1423. godine, koja izazivaju raspravu u drugim pravcima, izvjesnim se pokazuje još jedan njegov trgovački angažman u Dubrovniku, možda sa kraja 1422. ili na samom početku 1423.g.

Naime, za Radašina Zlatarića, svoga čovjeka, Sandalj Hranić je intervenirao kod Dubrovčana na samom početku 1423.g. Radašinu je, jedne, izvorima ne pokrivene (tačnije rečeno: nama nepoznate) prilike, od dubrovačkih carinika bila naplaćena navodno krijumčarena roba u iznosu od 23 perpera i 4 groša (po zvaničnom kursu 270 dubrovačkih dinara ili tačno 7,5 dukata). Zbog tog čina, a izvjesno i na pritužbu Radašinovu, Sandalj se žalio Dubrovčanima. Iako su preko svojih poslanika u svome odgovoru Sandalju Hraniću od 25. januara 1423.g. iskazali namjeru da se ovakav slučaj treba provjeriti, Dubrovčani naglašavaju da su iz obzira prema Sandalju i njegovoj primjedbi, namirili (avemo donati) nanesenu štetu iz svoje komunalne kase.

Zaista, prije nego su poslanici saopćili šta je trebalo ispred njihove vlade da se kaže Sandalju o ovom slučaju, Dubrovčani su svoju namjeru u Vijeću umoljenih već bili izglasali. Sandaljeva intervencija imala je efekta. Sama odluka to i navodi. Čak je i jedan precrtani dio odluke govorio o vraćanju novca Radašinu.¹⁵ Nakon odluke Vijeća umoljenih poslat je odgovor Sandalju Hraniću da mu se izašlo u susret u ovom slučaju kako je i naprijed navedeno.¹⁶

Čitav slučaj nije u detaljima poznat, ali je Sandaljeva intervencija imala svoju zapaženu težinu. Otuda su se Dubrovčani oglasili ovako odmjerenim i kompromisnim rješenjem. Uzimajući u obzir poziciju logičnih principijelnosti u odnosima Dubrovnika i zaleđa, nalazimo da je vrijeme u kojem se sve

¹³ Šunjić 1996, 74.

¹⁴ "schillatorum crudorum miliaria duo, martires septuaginta quatuor, vulpes quatragenta septem, pelles inter agnellinas et leporarias centum quinquaginta" (07.02. 1421.g.), DAD, Lam. de foris, IV, 284v. Kao i D. Kovačević na datom primjeru i Đ. Tošić je na ovom mjestu naveo da se radi o 'dva milijara osoljene sirove kože', Tošić 1987, 216 i napomena 77 na str. 233. Na drugom upotrebljenom primjeru kod Đ. Tošića vidljivo je da sintagmom 'pelle crudes hercinos' označava 'sirovu jareću kožu' [Tošić 1987, 216 i napomena 82 na str. 233], pa bi proizilazilo da riječ 'schilata (scilata)' dovodi u vezu sa riječju 'osoljen'.

¹⁵ "Prima pars est de donando [precrtano: *restituendo*] Radassino Slatarich contempalatione literam voyuode Sandal yperperos viginti tres grossos quatuor" (23.01. 1423.g.), DAD, Consilium Rogatorum, III, 136v.

¹⁶ Ne poznajući sadržaj gore navedenog pisma P. Živković je samo na osnovu odluke Vijeća umoljenih iznio drugačije i šire kontekstualiziranje Radašina Zlatarića u službi vojvode Sandalja Hranića. U tadašnjem svjetlu, bez pojašnjenja koje daje pismo, ono je moglo i stajati obzirom na dati izvod iz odluke Vijeća umoljenih [Radašina Zlatarića daruju sa 23 perpera i 4 groša], ali kontekst je sada jasniji, pa izvedene konstatacije i čitavo stajalište više uopće ne može biti održivo. Uporedi, Živković 1986, 85 (napomena 89 sa ispravnim datumom, tačnom sumom 'poklona' ali sa potpuno pogrešnom oznakom folije). O izvedenoj konstataciji koja utječe na sliku o Zlatarićima nešto šire u nastavku.

to dešavalo pomalo opterećeno drugim jakim vezama Sandalja i Dubrovčana, pa je svaki pokušaj razrješavanja usloženjen nekim mogućim odstupanjima. Radi se o važnom pitanju, sa pojavnim demonstracijama dva subjekta u određenom vremenu. Razmišljanja o tome postoje, ali ona nisu sigurna. Olaka tumačenja ili navijanja ne bi pomogla. Naime, dileme ne bi trebalo biti po pitanju istrajnosti dubrovačke principijelnosti u odnosima prema ljudima iz zaleđa, pa makar to bili moćnici kakav je vojvoda Sandalj Hranić, ili neki od vladara. Pozitivan odgovor i vraćanje oduzetog novca išli bi u prilog konstataciji da je ipak u pitanju neispravan stav dubrovačkih carinika. Sa druge strane tu je i Sandaljeva principijelnost. Bez obzira na sitan iznos učinjene nepravde, radi se o principijelnom stavu kojim Sandalj ne štiti samo svoga podanika nego i svoj i principijelan stav čitavog zaleđa o učinjenoj nepravdi koja uvijek može da pređe u nepovoljno pravilo, i kao takav morao je imati Sandaljev prateći prigovor i, na njegovo traženje, i jasan dubrovački odgovor. Ovom promišljanju i dovijanju stoje nasuprot druga promišljanja. Pored činjenice da je respekt prema Sandalju uvijek mogao u dubrovačkoj popustljivosti biti i polazna investicija za budućnost, na određenu dubrovačku obazrivost i popustljivost upućivalo bi i vrijeme u kojem se sve to dešava. Naime, radi se o tadašnjem intenzivnom razrješavanju pitanja statusa Sokola u Konavlima koje je vojvoda Sandalj Hranić sređivao u interesu Dubrovčana. To bi, kao konstelacija, figurativno rečeno, u svim egzistirajućim principijelnostima, ipak mogla biti kap koju bi dubrovačka čaša izdržala. Dubrovačka konavoska politika već je bila pomjerila neka njihova tradicionalna principijelna rješenja, kada su kupili Sandaljev dio Konavala koji nije bio prostorno kompaktan i zbog čega su javno imali više problema nego koristi i prilika da se dobije čitav grad Soko u Konavlima mogla je napraviti i jedan mali izuzetak ako bi se radilo o grešci čovjeka koji pripada osobi koja će Soko uspjeti da im u cjelini obezbijedi. Ipak, nemamo dovoljno podataka da bi se mogli opredjeliti u pravcu iznesenih dovijanja.

U novom svjetlu, dosad nedovoljno poznatom, opet se prezentiraju Zlatarići. Oni svoju imovinu deponiraju u depozit u Dubrovniku.¹⁷ Krajem marta 1424.g. Radašin ostavlja novac, iznos od 200 dukata, u depozit kod dubrovačkog vlastelina Stjepana Zamanjića u Dubrovniku.¹⁸ Zamanjić je bio obavezan da depozit vrati u svako doba Radašinu uz otpusni rok u trajanju od mjesec dana, kao vrijeme koje je potrebno da se najavi izuzimanje depozita.¹⁹ Na osnovu unešene oporuke saznajemo i za druge članove Radašinove obitelji. U slučaju Radašinove smrti novac se imao isplatiti Radašinovom bratu Radoju

¹⁷ Do sada se tom segmentu djelatnosti Zlatarića djelimično prilazilo, Hrabak 1997, 21.

¹⁸ "Ser Stephanus de Zamagno confessus fuit et contentus se habuisse et recepissee in depositum a Radassino Slatarich de Gorasde de denariis propriis ipsius Radassini ducatos auri ducentos" (29.03. 1424.g.), DAD, Div. Canc., XLII, 257v.

¹⁹ "Quos ipsi Radassino idem ser Stephanus reddere et restituere teneatur ad omnem voluntatem et idem Radassinii teneatur ad omnem voluntatem et requisitionem dicti Radassini, ita tamen quod idem Radassinus teneatur denunciare per unum mensem ante ipsi ser Stephano quando voluerit recipere denarios predictos ab ipso ser Stephano", Isto.

ili njihovoj majci Ljubisavi.²⁰ Ovim smo dobili prve informacije o porodici Zlatarića. Zlatarići su bez glavne muške glave, muža majke Ljubisave, bili u martu 1424.g. Poznato je da već tada Radašin ni u kakvim kombinacijama nije računao na svoje potomstvo. I pri ovom dolasku, kod otvaranja depozita, Radašin kao trgovac najvjerojatnije nije praznih ruku i bez robe dolazio u Dubrovnik.

Za svoje poslove trebao je kurentnu robu pa se zaduživao kod Dubrovčana u više navrata što je još jedan segment njegovog poznatijeg poslovnog prisustva u Dubrovniku.²¹ Kao i u skoro svim zaduženjima ta roba je iskazivana novčanom vrijednošću, tako da se i ne može prepoznati šta je tačno prevezio i prodavao u svom kraju. Kako ima novca u depozitu, a zadužuje se u robi s razlogom ga posmatramo kao iskusnog poslovnog predstavnika svoje sredine i još jednom razmišljamo o dimenzijama interpretacija koje govore o zaduživanju trgovaca u Dubrovniku. U društvu sa Radišom Dobrićem iz Podborča, područja vojvode Radoslava Pavlovića, u drugoj polovini oktobra 1426.g. zadužio se kod Dubrovčanina Antonija Butkovića na iznos od 48 perpera.²² Kao i u slučaju drugih brojnih zaduženja i ovaj put moramo istaći da se najvjerojatnije radi o robi koju su nosili u svoju sredinu iz Dubrovnika da je preprodaju (po svemu sudeći u pitanju su tkanine).²³

Prilikom tog boravka u Dubrovniku, iz druge polovine oktobra 1426.g., Radašin je kod svog starog znanca vlastelina Stjepana Zamanjića, uz iste uslove kao i ranije, ostavio još 133 dukata u depozit, tako da je ukupno imao 333 dukata u depozitu.²⁴

Sam Radašin se početkom novembra 1428.g. zadužio kod dubrovačkog suknara Petra Pantele u iznosu 28 dukata 20 perpera i 8,5 groša na rok od tri mjeseca.²⁵ Zajedno sa svojim ortakom Radišom Dobrićem kod dubrovačkog suknara Petra Pantele izvršio je novo zaduživanje sredinom aprila 1429.g.

²⁰ "Hoc etiam addito quod si dictus Radassinus moriretur antequam reciperet denarios predictos a dicto ser Stephano et tunc idem ser Stephanus dicti denarios dare teneatur et restituere Radoio fratri ipsius Radassini aut Glubissaue matri dicti Radassini", Isto.

²¹ Taj segment djelovanja Zlatarića do sada je bio najbolje poznat, najiscrpnije u: Živković 1986, 85-88.

²² "Nos Radassinus Slatarich de Gorasde et Radissa Dorich de Pod Boraç confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Antonio de Butcho yperperos quadriginta octo grossos usque ad duos mensem proxime futuris" (23.10. 1426.g.), DAD, Debita Notariae (dalje: Deb. Not.), XIV, 67.

²³ O kreditnim dimenzijama Antonija Butkovića uporedi, Kovačević 1961,123; Živković 1986, po registru pod Butković Antonije.

²⁴ Uz raniji tekst uloga 200 dukata, sa strane dodato: "1426 die 23 octobris. Ser Steffanus contrascriptus confessus fuit habuisse et recepisse in deposito a Radassino Slatarich contrascripto alios ducatos auri centum triginta tres cum pactis, modis, formis, condicionibus, terminis et in omnibus et per omnia prout et sicut hic in contrascripta alia confessione alterius depositi plenius continetur" (29.03. 1424.g.), DAD, Div. Canc., XLII, 257v.

²⁵ "Ego Radassin Slatarich de Gorasda confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Petro Pantelle ducati auri viginti octo et grossos octo cum dimidio et yperperorum viginti grossos usque ad tres mensem proxime futuris" (03.11. 1428.g.), DAD, Deb. Not., XIV, 233.

Zadužili su se na 38 dukata i 27 perpera dubrovačkih dinara uz rok vraćanja od tri mjeseca.²⁶ Po poznatom dubrovačkom sukнару i trgovcu Petru Panteli za pretpostaviti je da se radi o zaduženju u tkaninama.²⁷

Radašin Zlatarić je najvjerojatnije umro u periodu između sredine aprila i sredine oktobra 1429.g. Kao mrtav je pomenut 20. oktobra 1429.g. Razlog za ovakvu postavku počiva na promjeni koja je učinjena u njegovom depozitu. Upravo na onakav način kako je Radašin i predvidio u svojoj oporuci.

Oktobra 1429.g. kao vlasnik Radašinovog depozita javlja se njegov brat Radoje Zlatarić. Obzirom da Radašin nije računao na svoje potomstvo, te obzirom da će naredna izmjena u depozitu, ako bi se promatrala kao odraz Radojeve smrti i novih promjena, uslijediti 50-tih godina, za pretpostaviti je da je Radašin bio znatno stariji od Radoja. Slično kao i u situacijama kojima je definiran 'državni depozit' u Dubrovniku mogu se pratiti i radnje u privatnom depozitu registriranom u Dubrovniku.²⁸ Na mjestu starih ulaganja Radoje je otpisao stari dokument i preuzeo depozit od vlastelina Stjepana Zamanjića.²⁹ No, preuzimanje depozita bilo je fiktivno. Radoje Zlatarić i Stjepan Zamanjić su napravili nove dokumente o depozitu. Radoje Zlatarić pravi novo ulaganje u depozit kod istog depozitara Stjepana Zamanjića i ulaže raniji novac svoga brata, 333 dukata, opet kod njega u depozit.³⁰ Sačinjena je i nova oporuka. U slučaju Radojeve smrti novcem bi raspolagala njegova djeca, po muškoj i ženskoj liniji ili Radojeva majka Ljubisava. U slučaju smrti majke Ljubisave, novac bi pripao njenoj svojti, daljoj rodbini.³¹ Za razliku

²⁶ "Nos Radassinus Slatarich et Radissa Dobrich de Gorasda confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere Petro Pantella ducati auri triginta octo et yperperorum viginta septem usque ad tres mensem proxime futuris" (14.04. 1429.g.), DAD, Deb. Not., XIV, 283; Kovačević 1959, 292; Živković 1986, 85.

²⁷ Dinić-Knežević 1970, 87-144.

²⁸ O tehničkim 'državnim depozitima' u Dubrovniku uporedi, Kurtović 1998, 57-103.

²⁹ Ispod ranijih ulaganja navedeno je: "1429 die 20 mensis octobris. Radoius Slatarich de Gorasde frater suprascripti olim Radassini confessus fuit vigore suprascripti depositi penes ser Stephanum de Zamagno depositati modis et conditionibus suprascriptis habuisse et recepisce a dicto ser Stephano ducatos auri trecentos triginta tres alias ut supra ipsi depositatos per quondam fratrem suum Radassinum", DAD, Div. Canc., XLII, 257v.

³⁰ "Stephanus Vr. de Zamagno confessus fuit habuisse et recepisce a Radoie Slatarich de Gorasda presenti stipulanti et danti in depositum et nomine depositi ducatos auri trecentos triginta tres" (20.10. 1429.g.), DAD, Div. Canc., XLVI, 54v.

³¹ "Quos idem ser Stephanus dicto Radoio dare promisit ad omnem voluntatem et benelibitum dicti Radoi et in casu quo dictus Radoius moriatur ante perceptionem suprascriptorum ducatorum 333 depositatorum ut supra quod dictus ser Stephanus illos dare et consignare debeat filiis suis Radoy masculis et mortuis filiis masculiis illos dare debeat filiabus dicti Radoy feminabus et decedentibus filiabus illos ducatos consignare et dare debeat Glubissaue matri dicti Radoy. Et morituis omnibus suprascriptis quod illo tunc

od pokojnog Radašina, Radoje je računao na svoje direktno potomstvo, koje je bilo po redu ispred majke Ljubisave, a čitava porodica je imala i svoje dalje srodnike i rođake.

Prema navedenom Radašin najvjerovatnije nije imao djece. I u vrijeme kada je uložio prvi put novac u depozit on nije pominjao druge nasljednike do svoga brata Radoja i majke Ljubisave. Na pretpostavku o njegovoj ranijoj, možda i nasilnoj smrti upućuje saznanje da je umro prije svoje majke Ljubisave. Šira oporuka koju je Radoje instalirao u depozit koji je naslijedio od brata išla bi pretpostavci da je budućnost Zlatarića zapravo ovisila o Radojevom nasljeđu. Tako se kasnije i desilo.

Prisustvo Radoja Zlatarića u izvorima značajno je registrirano krajem oktobra 1429.g. Pored reguliranja stanja u depozitu Radoje se bavio i drugim sličnim finansijskim transakcijama poput svoga brata Radašina. Radoje se, kao i brat mu Radašin, nalazi u poslovnom društvu sa Radišom Dobrićem. Njih dvojica se zadužuju kod Petra Pantele na iznos od 47,5 dukata.³²

Radoje se tada javlja i kao jemac dvojici svojih zemljaka iz Goražda, Radoju Ostojiću i Obradu Radosaliću, također trgovcima koji se i u drugim situacijama prate kao dužnici u Dubrovniku. Oni također posuđuju novac kod Petra Pantele. Sa obavezama Radoja Ostojića koji se zadužio na 19 dukata nije bilo problema.³³ Obrad Radosalić je jedva uspijevaao isplaćivati svoje obaveze. Radoje Zlatarić se nekako principijelno i ovaj put obavezao da će Obradu Radosaliću jemčiti sa 19 dukata u njegovom zajmu kod Petra Pantele koji je bio u iznosu od 50,5 dukata.³⁴ Obrad Radosalić nije na vrijeme vratio svoj dug. Svoje obaveze kao jemac Radoje Zlatarić je izvršio maja 1430.g. isplaćujući predviđenih 19 dukata.³⁵ Sasvim sigurno ih je, pri sklapanju ugovora ili kasnije naplatio u poslovanjima svoga zemljaka Obrada Radosalića u Goraždu.

idem ser Stephanus siue eius heredes dictos ducatos 333 dare et consignare debeat propinquioribus dicti Radoy de iure hereditatis debentibus“, Isto.

³² ”Nos Radoe Slatarich et Radissa Dobrich socii de Gorasde confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Petro Pantelle ducati auri quadriginta septem cum dimidio usque ad tres mensem proxime futuris” (20.10. 1429.g.), DAD, Deb. Not., XIV, 348; Kovačević 1959, 292; Živković 1986, 86.

³³ ”Nos Radoe Ostoich de Gorasde tanquam principalis et Radoe Slatarich de Gorasde tanquam eius Radoe Ostoich plegius qui me constituo principalem confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Petro Pantelle ducati auri decemnouem usquam ad tres menses proxime futuris”. Sa strane je upisano da je dug vraćen na vrijeme. (20.10. 1429.g.), DAD, Deb. Not., XIV, 348.

³⁴ ”Ego Obrad Radosalich de Gorasde confiteor quod super me et omnia bona mea obligo me dare et soluere Petro Pantelle ducati auri quinquaginta cum dimidio usque ad tres menses proxime futuris ... Ego Radoe Slatarich super me et omnia mea bona me constituo plegium et principalem pagatorem ... per ducatos decem et nouem” (20.10. 1429.g.), DAD, Deb. Not., XIV, 348.

³⁵ Ispod dokumenta zadužnice: “1430 die 9 mai indictione octava, Petrus Pantella confessus fuit habuisse et recepissee a Radoe Slatarich plegio suprascripto soluente de suis propriis denariis occasione dicte plegiarie ducati auri decem et nouem” (20.10. 1429), DAD, Deb. Not., XIV, 348. Obrad Radosalić je na ime svoga duga isplatio 1432. iznos od 12 dukata, a 1434.g. iznos od 4 dukata, Isto.

Uz navedene poslove krajem oktobra 1429.g. kompanjoni Radoje Zlatarić i Radiša Dobrić napravili su još jedno zaduženje. Oni se zadužuju kod Antonija Butkovića na 41 perper dubrovačkih dinara.³⁶

Na još jednom, do sada nezapaženom mjestu, mogli bi govoriti o Zlatarićima, vjerovatno o Radoju Zlatariću. Na samom kraju juna 1430.g. u uputstvu dubrovačkom poslaniku Benediktu Gunduliću koji je duže vrijeme boravio kod vojvode Sandalja Hranića pomenut je jedan Zlatarić samo po prezimenu. Informacija je dosta kratka, pominje se samo prezime Zlatarić, što je prava šteta, ali sasvim je jasno o čemu se radi. Poslije davanja instrukcije svome poslaniku i nabiranja novosti koje se trebaju znati i imati za razgovor sa Sandaljem Hranićem, Dubrovčani na kraju pisma navode da su mu (svome poslaniku) po Zlatariću poslali dva kvaterna papira i dva povištena svitka iz Dubrovnika. Benedikt Gundulić je duže vremena boravio kod Sandalja Hranića zbog tekućeg Konavoskog rata i očito mu je ponestajalo papira i novca za boravak. Na kraju mu javljaju da će mu i novac uskoro poslati.³⁷ Prema poznatom moglo bi se raditi upravo o Radoju Zlatariću. Već je navedeno da je Radoje Zlatarić baš tu negdje oko toga vremena zaista i boravio u Dubrovniku, prilikom plaćanja jemstva za Obrada Radosalića.³⁸ U najmanju ruku izneseno može da stoji kao vjerovatna postavka. Upravo je Radoje Zlatarić mogao biti ta navedena osoba Zlatarić i usput, na povratku, ponijeti navedena dva kvaterna papira i dva povištena svitka koje su Dubrovčani slali svome poslaniku Benediktu Gunduliću kod Sandalja Hranića. U svakom slučaju, navedeni Zlatarić je i bez izraženog imena značajna i pouzdana osoba u koju imaju Dubrovčani povjerenja.

To su zasad poznati pokazatelji koji govore o Zlatarićima u vrijeme vojvode Sandalja Hranića. Zlatarići su bili trgovci koji su ostavili traga u

³⁶ "Nos Radoe Slatarich de Gorasde et Radissa Dobrich de Podboraç confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere Antoio de Butcho yperperorum quadragintaunum usque ad unum menses proxime futuris" (20.10. 1429.g.), DAD, Deb. Not., XIV, 348v. U svome radu P. Živković je naveo još jednog Zlatarića, Maroja. Uz njega nije naveo adekvatne arhivske pokazatelje. Kako za 'Maroja Zlatarića' i Radišu Dobrića vezuje pozajmicu od 41 perpera kod Antonija Butkovića, biće da je upravo na ovom mjestu umjesto Radoje Zlatarić pogrešno pročitao Maroje Zlatarić, Živković (1986), 85-86 i napomena 93 na str. 86.

³⁷ "Per Slatarich vi mandassimo duo quaterni di carta et duo rotoli de zera. Et per denari videremo de mandarui al piu presto se potra" (30.06. 1430.g.), DAD, Lett. di Lev., X, 173v.

³⁸ Plaćanje je, kako smo vidjeli izvršeno 9. maja 1430.g., (20.10. 1429.g.), DAD, Deb. Not., XIV, 348.

ekonomskoj slici posjeda Sandalja Hranića, naročito na području Goražda. Bave se tranzitnom trgovinom, izvozom robe (vosak i kože) u Dubrovnik i uvozom robe (najvjerojatnije tkanine) na područje Goražda. Javljaju se kao dužnici, ali i kao jemci drugim trgovcima iz Goražda. Posluju sa Radišom Dobrićem iz Podborča, očito čovjekom Radoslava Pavlovića, a svoja zaduženja prave kod Dubrovčana Antonija Butkovića i Petra Pantele. Istinski su vjerovali dubrovačkom vlastelinu Stjepanu Zamanjiću i državnoj strukturi Dubrovačke Republike jer su ostavljali svoju imovinu u Dubrovniku u depozitu. Ostavljanje novca u depozit u Dubrovniku pokazatelj je njihovog materijalnog blagostanja na mjestu gdje su živjeli, u Goraždu. Po svemu, poznata suma zaduživanja Radašina i Radoja Zlatarića koja skromno izgleda u odnosu na poziciju koju oni imaju, nije jedino mjerilo njihove ekonomske moći i pozicije u Goraždu. Na kraju, mada pretpostavkom elaborirano, izvjesnim se čini da su i Dubrovčani bili u prilici da im Zlatarići pomognu u njihovoj diplomatskoj službi.

Na osnovu iznesenog nema se prostora niti razloga za isticanje njihovog vlasteoskog položaja, kao ni diplomatskog prisustva Zlatarića u službi vojvode Sandalja Hranića. O nekom položaju na dvoru Kosača da se i ne govori.³⁹ Kao i u drugim slučajevima i trgovci i vlasni ponosnici i vlastela, uz profesionalne članove kancelarije obavljali su i potpomagali poslaničke misije za vojvodu Sandalja Hranića. Za Zlatariće, kao trgovce, u tom mogućem svojstvu, zasad ipak nemamo nikakvih podataka.

S pravom se držalo da su braća Zlatarići, Radašin i Radoje, u određenim vezama sa Zlatarićima koji se pominju kasnije, 60-tih godina XV. stoljeća. Sada zato imamo i potvrdu, sasvim izvjesno u slučaju Radivoja Zlatarića pomenutog u zaduživanju iz 1467.g.⁴⁰ Naime, uz registriranje depozita Rado-

³⁹ Jedini pokazatelj kojim je P. Živković naglašavao Radašinovo drugačije kontekstualiziranje ipak je, vidjeli smo, bio vezan samo za trgovinu. Sve dalje izvođenje pada u vodu. Njegove postavke, da su bile tačne i u tom jedinom slučaju, bile su presmjele, sa konstrukcijama koje nemaju nikakvu izvornu potvrdu. Na nekim mjestima u tim konstrukcijama su pravljene i materijalne greške: 'Naruku ovom goraždanskom trgovcu u njegovoj poslovnoj išlo je i to što je bio u službi vojvode Sandalja. Za svoga gospodara odlazi po raznim poslovima u Dubrovnik. Tamo ga smatraju svojim čovjekom i u njega polažu velike nade u posredovanju za njih na dvoru Sandalja Hranića. Nije onda čudo što ga obasipaju vrijednim poklonima u znak zahvalnosti što im pomaže u njihovim stvarima. Sama činjenica da se nalazi na dvoru vojvode Sandalja ... Položaj na dvoru Kosača u velikoj mjeri je koristio u privatne svrhe ... Čini se da je najveći društveni ugled stekao Radašin, dok se za druge članove ne može reći da su od većeg ugleda. Otuda i nije čudo da je baš on bio u službi vojvode Sandalja i u vrijeme pregovora o prodaji njegova dijela Konavala Dubrovčanima', Živković 1986, 85, 87.

⁴⁰ Dio stranice dokumenta je u potpunosti izgorio. Na osnovu očuvanog dijela da se razumjeti da se radi o određenoj sporazumnoj raspodjeli dugovanja Radivoja Zlatarića prema

ja Zlatarića iz oktobra 1429.g. naveden je i otpis toga dokumenta i podizanje depozita 1454.g. Depozit je podigao sin Radoja Zlatarića, Radič Zlatarić u svoje ime i u ime svoje braće Radivoja i Radašina.⁴¹ Time smo dobili imena trojice nasljednika u trećoj generaciji ove porodice.

Prema istraživanjima Bogumila Hrabaka, dalja loza Zlatarića može da se prati 70-tih godina XV. stoljeća preko Radivoja Zlatarića⁴², dok se početkom XVI. stoljeća među goraždanskim trgovcima spominje izvjesni 'Nikola Radivojević (zvani Zlatarić)⁴³, vjerovatno Radivojev nasljednik i predstavnik četvrte generacije porodice Zlatarić.

Čini se da liniju Zlatarića odražava i poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1477.g. Pokazatelji jedne od četiri mahale u Goraždu, 'Mahale Vlahoja sina Radiča', odaju odraz prisustva porodice Zlatarića u Goraždu. Pored šturih, a nama prepoznatljivih pokazatelja 'Radivoja sina Radoja', 'Radašina sina Radoja' i 'Radiča sina Radoja', koji bi mogli biti poznata trojica Radojevih sinova, naveden je i izvjesni 'Ivan sin Zlatara'.⁴⁴ Ivan sin Zlatara, mogao bi biti jedan od predstavnika četvrte generacije Zlatarića, kao i Nikola Radivojević zvani Zlatarić.

Ispravno, bez nekog povezivanja za goraždanske, zna se i za Zlatariće na području Pljevalja. Godine 1446. i 1453. pomenuti su Božidar, Radivoj i Vukas Zlatarić.⁴⁵ Vjerovatno je da ni Ivan Stjepanović Zlatarić, pomenut 1470.g. u Podkreševu, ne pripada lozi goraždanskih Zlatarića.⁴⁶

Zlatarići se ne pojavljuju često u knjigama zaduženja, a ipak odaju utisak bogatije trgovačke porodice. To pokazuje njihov materijalni položaj i utjecaj koji su imali u svojoj sredini, naime, deponirana imovina u Dubrov-

dubrovačkom vlastelinu Mateju Buniću:

"Ego Radiuoi Slatarich de Gorasda confiteor quod super me _____
pro resto et saldo omnium rationem quas habuit agere _____
in presentem diem cum ser Matheo Tho. de Bona obli..... _____
soluere dicto ser Matheo Tho. de Bona ducatos _____
in hinc modum et ad hos terminos, videlicet, usque ad _____
Georgii proxime futuris ducatos auri decem ante un..... _____
eo precio quo erimus concords inter nos pro dicto _____
residium ad ducatos singulis sex _____
....." (05.02. 1467.g.), DAD, Deb. Not., XXXVII, 164; Kovačević 1959, 292.

⁴¹ "Die primo junii 1454 Radič filius de Radoe Slatarich in suo nomine et tamquam procurator Radiuoi et Radassini filiorum dicti Radoe Slatarich et fratriis eius ... confessus fuit habuisse et recepisse a ser Stephano Ur. de Zamagno ... ducati trecentos treginta tres", DAD, Div. Canc., XLVI, 54v. Bogumil Hrabak je znao samo za ovaj dokumenat iz depozita porodice Zlatarić. U njemu osim Radiča nije prepoznao i drugu dvojicu Radojevih sinova, Hrabak 1997, 21.

⁴² Hrabak 1997, 24, 28.

⁴³ Hrabak 1997, 34.

⁴⁴ Pored njih u istoj mahali ('Mahala Vlahoja sina Radiča') navedeni su 'Vuksan sin Radoja', 'Vuk sin Radoja', 'Radosav sin Radoja', 'Popetko sin Radoja'. Pored toga, 'Radivoj sin Radoja' je naveden dva puta, a 'Radič sin Radoja' tri puta, "Poimenični popis" 1985, 193.

⁴⁵ Hrabak 1955, 14; Ćuk 1999, 61-63.

⁴⁶ Kovačević-Kojić 1978, 212.

niku i korištenje vojvode Sandalja Hranića kao elementa moći i zaštite u svojim poslovima. Čini se i da je njihovo učešće u tranzitnoj trgovini podrazumijevalo uključivanje drugih ljudi u svoje poslove tako da pravu dimenziju njihovog poslovanja i ne možemo sagledati.

Svi dosad poznati i uspješno rodbinski uvezani muški predstavnici Zlatarića u korijenu svoga imena imaju riječ 'rad'. Izuzetak bi bio, ukoliko se pokaže kao nasljednik i sin Radivoja Zlatarića, Nikola Radivojević Zlatarić i, prema popisu, Ivan Zlatarić. Obzirom na poznatu historijsku pojavnost Zlatarića, ovdje se samo u prenesenom značenju pitamo nije li to (rad) ustvari ono pravo zlato koje se blista u njihovom prezimenu?

Summary

Zlatarići, Merchants from Goražde

On the basis of noted and unpublished sources from Dubrovnik State Archives, the completing and change of the actual picture of merchant's Zlatarić Family from Goražde has been made. Zlatarić Family from Goražde can be followed through three or four generations in XV century. From the oldest generation we know only their founder mother Ljubisava. Her sons are Radišin and Radoje. Third generation is represented by sons of Radoje- Radič, Radivoj and Radašin. Noted „ Nikola Radivojević, called Zlatarić“ from the beginning of XVI th century could be a representative of the fourth Zlatarić's generation. In the Name list from 1477 were noted sons of some Radoje (perhaps exact the stated one) and Ivan Zlatarić, could significantly connect the line of Zlatarić in transition from Medieval to Ottoman rule in Goražde in their fourth generation. That would open new ways of researching and connecting the documents of different background in following position of merchant's class in Goražde and in larger space of Medieval Bosnia. In sources Zlatarićs are represented as merchants in transit trade between Dubrovnik and Goražde. As the other merchants they are using system of credit at respectable citizens of Dubrovnik. In authenticated and payable business they are moving in the circle of the same creditors and companions. Additional sign of their stable position in hinterland is money which they placing as a private deposit in Dubrovnik. Deposit in Dubrovnik was an expression of trust for Dubrovnik citizens and their government system. With example of mentioned Zlatarić who helped citizens of Dubrovnik in transferring things to their deputy at Sandalj Hranić, has the basis for assumption that Zlatarićs themselves by their business created their own supporting respect and trust for citizens of Dubrovnik. Their master, Duke Sandalj Hranić Kosača, as to his subjects, demonstrated a protective reference, helping them in their business. Re-

flections on their noble status and presence at court of family Kosača can not be established. They were respectable merchants on the land of Sandalj Hranić. Although they were merchants we have no indications about their possible status in participation and assistance in diplomatic service of Duke Sandalj Hranić.

Literatura

- Ćuk, R. 1999, Pljevlja i pljevaljski kraj u dubrovačkoj arhivskoj građi. Glasnik Zavičajnog muzeja 1, Pljevlja 1999, 55-67.
- Dinić-Knežević, D. 1970, Petar Pantela – trgovac i suknar u Dubrovniku. Godišnjak Filozofskog fakulteta XIII/1, Novi Sad 1970, 87-144.
- Hrabak, B. 1955, Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima do početka XVII stolaća. Istorijski zapisi VIII/XI 1-2, Titograd 1955, 1-38.
- Hrabak, B. 1997, Goražde od XIV do XVI veka. Jugoslovenski istorijski časopis XXX/2, Beograd 1997, 17-40.
- Kovačević, D. 1959, Prilog proučavanju zanatstva u srednjovjekovnoj Bosni. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 10, Sarajevo 1959, 279-296.
- Kovačević, D. 1961, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni. Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Djela 18, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 13, Sarajevo 1961.
- Kovačević-Kojić, D. 1971, O izvozu voska iz srednjovjekovne Srbije i Bosne preko Dubrovnika. Istorijski časopis 18, Beograd 1971, 143-153.
- Kovačević-Kojić, D. 1978, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države. Vselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1978.
- Kurtović, E. 1998, "Državni depozit" (Depozit banice Anke, Sandalja Hranića i Katarine u Dubrovniku 1406.-1413.godine). Prilozi Instituta za istoriju 28, Sarajevo 1998, 57-103.
- Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae. Zagreb 1979.
- Marević, J. 2000, Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik. II, svezak, Marka-Matica hrvatska, Velika Gorica-Zagreb 2000.
- Poimenični popis sandžaka Vilajeta Hercegovina, (Uvod, prevod, napomene i registre priredio Ahmed S. Aličić). Orijentalni institut, Monumenta Turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia, Tom VI, Serija II, Defteri 3, Sarajevo 1985.
- Tošić, Đ. 1987, Trg Drijeva u srednjem vijeku. Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1987.
- Voje, I. 1976, Bosanski svinec v kreditni trgovini srednjeveškega Dubrovnika. Zgodovinski časopis XXXII/1-2, Ljubljana 1976, 37-59.
- Šunjić, M. 1996, Mjere, novac, zarade i cijene na dalmatinsko-bosanskom području (XIV. i XV. st.). I. dio, Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost 4, Sarajevo (1996), 37-74.
- Živković, P. 1986, Ekonomsko – socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV. i XV. stoljeću (Utjecaj primorskih gradova na ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u 14. i 15. stoljeću. Pojava građanske klase i novog plemstva), Univerzal, Biblioteka Istorija i revolucija, Tuzla 1986.

Kritike i prikazi / Besprechungen

B. Marijanović, Eneolitik i eneolitičke kulture u Bosni i Hercegovini. Sveučilište u Mostaru, Pedagoški fakultet, Odsjek za arheologiju i povijest umjetnosti. Recenzenti T. Težak-Gregl i Z. Brusić. Štampa FRAM Mostar, Mostar 2003; strana 334, od toga str. 3-245 integralni tekst sa tri plana i 33 slike; str. 249-297 dvije karte rasprostiranja, tri plana i 44 table sa ilustracijama; str. 299-330 Rezime na engleskom jeziku; str. 331 Bilješka o autoru; str. 333-334 Sadržaj. Cijena 30 KM

U monografiji koja je pred nama autor je sebi stavio u zadatak prezentaciju aktuelnog stanja istraženosti eneolitskog perioda i odgovarajućih kulturnih cjelina na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Obrada ove problematike u datim periodizacijskim i geokulturnim okvirima svakako je veliki arheološki izazov, tako da je naučna javnost sa razumljivim interesovanjem dočekala pojavu ovoga djela – prve sinteze posvećene isključivo pitanjima razvoja eneolita na području BiH. U narednoj analizi pokušaćemo da sagledamo u kojoj mjeri je autor uspio sačiniti odgovarajuću koncepciju i ostvariti ovaj veoma ambiciozni cilj.

Tekst monografije sadrži četiri glavna tematska dijela. Na početku prvog dijela koji se može nazvati uvodnim, dat je kratki Uvod u kome su iznesene opšte naznake problematike i geografske osobnosti BiH. Na tim osnovama, mada bez detaljnijeg obrazloženja, autor ovaj prostor u doba eneolita dijeli na dvije osnovne geokulturne cjeline: Hercegovinu na jugu i Bosnu na sjeveru. Ta podjela se pokazuje suštinskom za koncepciju djela, jer će u tako izdvojenim okvirima biti prezentovana i razmatrana sveukupna problematika. Nakon uvoda slijedi istorijat istraživanja eneolitskih nalazišta sa cjelokupnog prostora BiH, te obrazloženje metodologije kojom se autor koristi.

U drugom tematskom dijelu iznosi se odgovarajuća građa i problematika na prostoru Hercegovine i to u okviru pet sljedećih poglavlja: Neolitski supstrat; Komparativna stratigrafija; Kulturna stratigrafija; Periodizacija eneolita u Hercegovini i Hronološki odnosi. Na isti način, odnosno u narednih pet istovjetno nazvanih poglavlja se u trećem dijelu monografije prezentuje i obrađuje data materija na području Bosne. U završnom, četvrtom dijelu, iznesena su zaključna razmatranja koja se odnose na cjelokupni obrađeni prostor.

U ilustrativnom odjelu Prilozi date su dvije pregledne karte sa nalazištima iz obje ovdje izdvojene geokulturne zone, te tlocrti Ravlića pećine, Hateljske pećine i Pećine Lazaruše u Hercegovini, kao i table sa crtežima keramičkog materijala iz Ravlića pećine, Hateljske pećine, Gradine Guvnine, Pećine Lazaru-

še, Manastirske pećine i Pećine Greben u Hercegovini, te iz gradine Biograd u srednjoj Bosni. Nažalost, autor je propustio da naznači razmjere tih inače veoma kvalitetnih crteža.

Kako se već iz ovog opšteg pregleda sadržaja i koncepcije knjige može vidjeti, u iznošenju i obradi građe se u znatnoj mjeri odstupa od tematike koja je najavljena u naslovu. U suštini najviše prostora se daje prezentaciji odabranih nalazišta, njihovoj stratigrafiji i tipološkoj analizi odgovarajućeg keramičkog materijala, na osnovu čega se izvode komparativne studije i izvlače zaključci šireg kulturnog i hronološkog karaktera. Kulture i kulturne cjeline se ovdje prikazuju i tretiraju samo marginalno, a i sam eneolit iako često spominjan kao zasebno razdoblje, ostaje nekako po strani, metodološki i teoretski skoro nedotaknut i u cjelini nerazjašnjen.

Već u prvoj rečenici uvoda autor naglašava da se ovdje pod pojmom “eneolit” podrazumijeva period koji obuhvata relativno-hronološko razdoblje od kraja neolita po početka bronzanog doba. Na taj način se na samom početku iskazuje jednostrano određenje prema primarnoj temi studije kojim se cjelokupna problematika jednog kulturno-istorijskog razdoblja simplificira i svodi na uske i kulturološki nedovoljno indikativne okvire relativne hronologije. Nikakvo cjelovitije opredjeljenje u ovom pogledu nije dato ni u dijelu teksta koji autor naziva “metodološki pristup” i u kome se uglavnom ostaje na nivou površnog terminološkog i hronološkog diskursa kojim se ništa ne razjašnjava. Kroz čitav tekst ove knjige čitalac će nažalost ostati uskraćen za jedno fundamentalno, teoretsko i metodološko obrazloženje autorovih stavova u pogledu eneolitske epohe, kao zasebnog hronološkog i kulturno-istorijskog razdoblja u razvoju praistorijske Evrope. A da je to u ovoj knjizi koja se prezentuje kao prva ovakva sinteza BiH područja, bilo prijeko potrebno i neophodno, pokazuje činjenica da je proučavanje eneolita u Evropi, od prvih pokušaja identifikacije ovog perioda u drugoj polovini 19. vijeka pa sve do danas, ostalo dobrim dijelom kontradiktorno, te da u nauci ne postoji ujednačeni stav niti o hronologiji, niti o prostoru na kom je eneolit bio zastupljen, a česta su mimoilaženja i u pogledu elementarnih kulturno-istorijskih svojstava ovog perioda. Nedostatak takvog polaznog razjašnjenja tematike pokazaće se kao bitna i sveprisutna smetnja razumijevanju stavova i istraživačkih dostignuća koje autor nastoji da prikaže u ovoj monografiji.

Sljedeći bitni problem predstavlja teritorijalno situiranje studije, odnosno svodenje ove arheološke tematike na prostor današnje BiH, koga u praistorijskom dobu karakteriše znatna divergentnost kulturno-istorijskog razvoja, uslovljena specifičnim geografskim položajem i geomorfološkom razuđenošću ovog područja. To je bilo naročito izraženo upravo u kasnom neolitskom periodu i u ranom postneolitskom razdoblju o kojima je ovdje riječ, a u kojima je današnja BiH često bila periferna oblast širih kulturnih kompleksa. Zbog toga se prostor uokviren današnjim administrativnim granicama pokazuje kao nepodesno ishodište za sintetska i obuhvatna proučavanja tih kulturno-istorijskih perioda i njima pripadajućih kulturnih cjelina. Da takav pristup praistorijskim studijama nameće nepotrebna ograničenja i

vještačke barijere, pokazalo se već u ediciji "Praistorija jugoslavenskih zemalja".¹ Ti nedostaci su dobro poznati i samom autoru ove studije, budući da se u uvodnom dijelu knjige nerijetko spominju (str. 5, 7-8, 20). Međutim, tom ozbiljnom metodološkom problemu autor ne pridaje previše značaja, već to nastoji razjasniti služeći se kontradiktornim dedukcijama u kojima se polazi od poznatih i jasnih činjenica, ali se one ne afirmišu niti argumentovano pobijaju, već se relativiziraju i zamagljuju do nerazumljivosti, da bi se na toj osnovi stvorio prostor za suprotne stavove i zaključke. Tu jedinstvenu vrstu dedukcije čitalac će u ovoj knjizi često susretati, a u tom duhu se kao obrazloženje teritorijalnog situiranja studije, na str. 4 uvodnog teksta, iznosi da je ona *"ograničena na teritorijalne okvire Bosne i Hercegovine, ali ne zbog toga što je ta zemlja izdvojena i zatvorena geomorfološka cjelina koju karakteriziraju u sebi zatvoreni razvojni procesi nego upravo zbog toga što je karakterizira niz posebnosti uvjetovanih njezinim prirodnim položajem, a zbog kojih ona u ukupnosti kulturno-povijesnih zbivanja zauzima određeno mjesto i ima značajnu ulogu"*.

Ovo prilično uopšteno i nejasno obrazloženje ne nalazi nikakvu potvrdu u daljoj razradi materije, a sam autor će, kako to iz cjelokupnog teksta jasno proizilazi, zbog ovakvog teritorijalnog opredjeljenja imati ozbiljnih problema u sprovođenju i održavanju svoje istraživačke koncepcije. Dobro je poznato da su neke eneolitske, odnosno posteneolitske manifestacije čiji se tragovi u manjoj ili većoj mjeri primjećuju u Bosni, marginalni ogranci kulturnih cjelina čiji centri leže izvan ovog područja, te ih je teško, ili bolje reći nemoguće, u zadatim granicama današnje BiH cjelovito obraditi i prezenovati. No, iako se i ovaj problem spominje na početku knjige (str. 5, Treće), preko njega se prelazi sasvim olako, da bi u daljem tekstu bio skoro u potpunosti zanemaren. Tako Marijanović, valjda zaboravljajući šta stoji u naslovu knjige, kaže da mu obrada eneolitskih kultura koje se javljaju na ovom području i nije cilj, jer su one već dovoljno izučene, pa se tu nema ništa novo reći (str. 165).

U ovoj monografiji autor se izjašnjava u prvom licu jednine i to na način koji tendira autoritativnoj sugestibilnosti, neprimjerenoj jednom naučnom djelu. Uz to u većini poglavlja izlaganje ne ide kao integralni, razumljivi i pregledni, odnosno konsekventno povezani tekst, kako bi se to u jednoj naučnoj raspravi moglo očekivati, već po nekom sistemu izdvojenih "dekreta", izloženih u posebnim tačkama.² Na taj način se svjesno ili nesvjesno sugerše indiskutabilnost autorovih stavova i nameće jednosmjerna komunikacija u kojoj bi čitalac trebalo bespogovorno da prima i prihvata ponuđene snopove informacija, a da pri tom ne dođe na pomisao o mogućnosti bilo kakvog drugačijeg ishoda i stanovišta. Tako u tački "Peto." metodološkog pristupa (str. 23) autor kratko i jasno daje čitaocu na znanje da će se on *"u ovoj studiji baviti samo materijalnom kulturom u užem smislu - prije svega keramičkim nalazima - te da o većem broju aspekata koji bi se zajednički mogli obuhvatiti pod pojmovima: nasebinski elementi, privredna*

¹ To se naročito odnosi na geokulturne cjeline sjevernog i južnog Jadrana, te na područje Alpa i Panonije koja su zbog svodenja problematike na administrativne okvire SFRJ, u ovoj, inače veoma uspjelejšoj višetomnoj ediciji, ostale nepotpuno obrađene. Up. Praistorija jugoslavenskih zemalja II-III, IV. Sarajevo 1979; 1987, passim.

² Te tačke su napr. u poglavlju "Metodološki pristup" naslovljene na sljedeći način: Prvo. (A,B,C,D), Drugo. (A,B,C,D,E,F,G), Treće. Četvrto. Peto. Napokon šesto.

struktura, kult i sahranjivanje i sl. neće biti govora." Nema ni riječi o metalu i ranoj metalurgiji, a da ne zaboravimo, studija je posvećena eneolitu, odnosno bakarnom dobu, odnosno najranijem metalnom dobu evropske praistorije. Čitaocu koji ne posjeduje dovoljno znanja o ovoj problematici na ovaj način se nameće izvlačenje jedinog "logičnog" zaključka, a to je da su u arheološkom radu, barem od neolita pa nadalje, jedino važni i studija vrijedni keramički nalazi, da u eneolitu, odnosno u bakarnom dobu, nema bakra, te da naselja, pogrebni običaji i sve drugo što je činilo život praistorijskih zajednica spada u red nekih beznačajnih elemenata i aspekata.

Razmatrajući problematiku eneolita u Hercegovini, ili bolje rečeno onoga što on smatra eneolitom, autor ipak donekle odstupa od prethodnog "metodološkog dekreta", jer se keramikom ne bavi "prije svega", nego se samo njom i isključivo njom bavi. Iznose se i do beskraja razrađuju tipološko-stratigrafske analize keramičkih nalaza, pri čemu polaznu i suštinsku osnovu čine autorova iskopavanja u nekoliko pećina, a prije svega ona u Ravlića pećini. Na tim osnovama se eneolit Hercegovine dijeli na rani i razvijeni. Tipičan predstavnik tog ranog eneolita bio bi sloj Ravlića pećina IIC u kome je najbolje izražena presudna "*eneolitička inovacija*" u vidu kanelovane keramike. Ta "inovacija" se dovodi u vezu sa uticajima Badenske kulture i kulture Bubanj-Hum I, te će rani eneolit Hercegovine hronološki pripadati razdoblju tih kultura. Razvijeni eneolit predstavlja sloj Ravlića pećina IIIB koju karakteriše tipična keramika jadranskog tipa Ljubljanske kulture.

Ovdje ne bi bilo na odmet prisjetiti se tačke "Treće." metodološkog pristupa u kojoj autor izričito kaže (str. 21): "*Kada je riječ o periodizaciji eneolitika u Bosni i Hercegovini, moram odmah naglasiti da nisam sklon nikakvoj unprijed postavljenoj podjeli, nego rješenje toga pitanja ili barem pokušaj u tom smislu ostavljam za kasnije izlaganje*". Znači li to da se autor opredjeljuje za "samostalnost" i oslanjanje na vlastite snage? U svakom slučaju on ne samo da bez ikakvog obrazloženja - dakle metodološki pogrešno, zapostavlja sve poznate podjele kulturno-istorijskog razvoja na domaćem terenu, nego očigledno smatra suvišnim i svaku diskusiju i poređenje sa bližim, ili daljim susjedstvom u kojima se eneolitski period definiše i razmatra na dijametralno drugačijim periodizacijskim i hronološkim odrednicama. Njega ne interesuje kakav je razvoj eneolita u obližnjoj Italiji naprimjer,³ ili na istočnom Balkanu,⁴ ili u zapadnim Karpatima.⁵ Poređenjima sa tim i drugim područjima on u cjelini ne pridaje nikakav značaj, niti smatra za potrebno da se u takvo nešto upušta.

A kako Marijanovićeve sopstvene snage u ovom pogledu funkcionišu i dolaze do izražaja najbolje će nam pokazati još jedan primjer njemu svojstvene kontradiktorne dedukcije, u kome se svom snagom nastoji osporiti neosporivi neolitski, a dokazati nedokazivi eneolitski karakter kasne faze kulture Hvar-Lišići. U tom cilju autor se ukratko "obračunava" sa nekim drugim mišljenjima, pa kaže (str. 86): "*Imajući u vidu one pristupe koji pripadnost tomu prapovi-*

³ O eneolitu Italije vidi Genick, D.C., Manuele di preistoria. L'età del rame. Viareggio 1996.

⁴ Todorova, H., The Eneolithic Period in Bulgarien. BAR Int. Ser. 49, Oxford 1978.

⁵ Comşa, E., Terminologie et contenu du néolithique et énéolithique de la Roumanie. Atti del X Simposio internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell'età del Bronzo in Europa. Verona 1982, 61-70.

jesnom razdoblju ocjenjuju u odnosu na ukupan karakter materijalne kulture, socijalno-ekonomske strukture, pa i populacijski sastav, posve je jasno da joj se takav karakter ne bi mogao pripisati, bez obzira na njezinu kronološku pripadnost eneolitiku, pa bi se ona i nadalje morala smatrati neolitičkom kulturom, ili u najboljem slučaju neolitskom retardacijom, kako to A. Benac obično uzima. Moja teza, međutim, ide u sasvim suprotnom pravcu.

Braniti tu tezu s prethodno navedenih polazišta naravno nije moguće jer bi svi argumenti govorili protiv, a ne za takvo tumačenje. Naime, ukupan karakter materijalne kulture ne pokazuje takve promjene koje bi odgovarale biti razdoblja"... Na kraju se autor i sam pita (str. 87) postoje li "bilo kakvi čvrsti elementi" koji bi govorili "o njezinu neolitičkom karakteru?" Odgovor stiže promptno: "Po mojem mišljenju postoje i očituju se upravo u prisutnosti kanelirane keramike, odnosno promjeni ukrasnoga stila". Dakle, ukrašavanje keramike se ovdje iskazuje kao kulturna odrednica čiji značaj je veći od svih drugih vidova materijalne i duhovne kulture kasnog neolita na ovom području. Po Marijanoviću je promjena u ornamentalnoj tehnici odlučujući faktor za identifikaciju kulturno-istorijske smjene na relaciji neolit - eneolit, bez obzira što svi ostali elementi govore suprotno.

U kontekstu razvijenog eneolita Hercegovine razmatraju se razni aspekti terminologije i keramografije Ljubljanske kulture uključujući tu problem naziva ove kulture i svu raznovrsnost grnčarskih oblika, zatim šnur keramiku, žljebljenu keramiku i brojne druge vrste ornamentike. Iznose se dugi diskursi o tome šta su o tim aspektima rekli A. Benac, Š. Batović, S. Dimitrijević, B. Čović i još neki istraživači u vrijeme šezdesetih, sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog vijeka i šta bi od toga bilo prihvatljivo, a šta ne. Facit je da ta Marijanovićeva faza treba da obuhvati razdoblje od ranog eneolita do ranog bronzanog doba. Razvijeni eneolit bi, dakle, morao biti nešto mlađi od ranog, mada to prema ovdje iznesenim hronološkim paralelama, ne djeluje sasvim ubjedljivo. Tako se za određene tipove posuda ove faze između ostalog navode, po autoru prihvatljive analogije iz okvira kulture Cernavoda I (str. 97), a ta kultura je kako se dobro zna starija od badenske,⁶ koja je opet odlučujuća za vremensko opredjeljenje ranog eneolita Hercegovine, itd., itd.

Obradi ove tematike na prostoru Bosne pristupa se na isti način kao i u Hercegovini, uključujući tu istovjetnu podjelu na rani i razvijeni eneolit izvedenu na bazi stratigrafsko-tipološke analize keramičkog materijala (str. 217). U razmatranjima starijeg stupnja se i ovdje više tretiraju aspekti prestanka neolita, nego identifikacija eneolita kao novog kulturno-istorijskog perioda. U tom izrazito neolitskom kontekstu primjećuju se određeni elementi lasinjske i badenske kulture, na osnovu čega se uspostavljaju hronološke paralele i izvodi kulturni identitet ranog eneolita, kao početne faze novog, postneolitskog razdoblja na ovom prostoru. Mlađi stupanj karakteriše snažnije prisustvo Kostolačke kulture u Posavini i naročito Vučedolske kulture koja je prisutna na širem bosanskom prostoru. Nažalost, bitni elementi tih kultura, kao što je razvijena vučedolska metalurgija i sve ono što taj razvoj sa sobom nosi, ostali su bez ikakvog osvrta i spomena. Istina, autor kaže da je eneolitska problematika u Bosni u cjelini znatno kompleksnija od one u Hercegovini i da je tu poznato 30 eneolitskih nalazišta,

⁶ Manzura, I., Cernavoda I Culture. u: Nikolova, L., The Balkans in Later Prehistory. BAR Int. Ser. 791, Oxford 1999, 95 ff.

dok ih u Hercegovini ima samo 14. Ipak, Bosni je u ovoj studiji posvećeno znatno manje prostora nego Hercegovini (67 prema 135 stranica). Razlog za to je po svoj prilici u tome što je u Bosni udio Marijanovićevih iskopavanja koja su inače noseći okvir ove studije, neuporedivo manji (samo gradina Biograd kod Prusca).

Ovakav odnos biće nam jasniji ako se prisjetimo teksta sa početka knjige (str. 5) kojim je sve to najavljeno i legitimisano: *“I četvrto, osim nalaza prikupljenih suvremenim metodama istraživanja, pri analizama i interpretacijama u obzir je uziman i materijal s nalazišta bez sigurnih stratigrafskih odnosa prikupljen na starijim iskopavanjima...”* Naime, pokazalo se da kategoriju koja podrazumijeva “suvremene metode istraživanja” čine samo nalazišta koja je iskopavao sam Marijanović, dok se druga grupa odnosi na sva ostala prezentovana istraživanja kojima je ovdje, adekvatno autorovoj procjeni njihovog značaja, dato, uz izuzetak gradine Alihodže i naselja Crkvine u Turbetu, zanemarljivo malo prostora.

Nakon čitanja ove knjige stiće se u cjelini utisak da autor nema jasnog stava u pogledu primarne teme, te da se ovdje brkaju hronološki i kulturno-istorijski aspekti i sadržaji. Mada se autor o tome ni u jednom momentu izričito ne izjašnjava, čini se da on ne vidi razliku među tim kategorijama i da ih u suštini poistovjećuje, te iz tog proizilaze neki bitni nedostaci ove knjige i nesporazumi koji iz toga proističu. U ovom smislu veoma je indikativno da se uvođenje novog načina ukrašavanja u keramičkoj produkciji (pojava kanelura) identifikuje kao “proces eneolitiziranja” u Hercegovini (str. 88), tj. kao faktor koji bi, protivno svim ostalim aspektima materijalne i duhovne kulture, trebalo da označi početak novog kulturno-istorijskog razdoblja na ovom području. Pošto promjena u tehnici ukrašavanja posuda sasvim sigurno ne može imati toliki značaj niti težinu, da bi mogla biti jedini pokazatelj jednog tako kompleksnog kulturno-istoriskog procesa, preostaje nam pretpostavka da autor pod tim pojmom ipak podrazumijeva hronološko “eneolitiziranje”, odnosno vremenski paralelizam sa određenim kulturnim cjelinama iz nekih drugih, bolje istraženih područja. U svakom slučaju termin “eneolitiziranje” je ovdje krajnje nespretno i zbunjujuće formulisan i upotrijebljen. Pri tom je bitno naglasiti da se tu nikako ne radi o nekim formalnim i nebitnim aspektima terminološke prirode, već o suštinskom problemu shvatanja predmeta istraživanja, odnosno poimanja cilja i mogućnosti arheološke nauke i njene metodologije.

U arheološkoj nauci je najkasnije od uvođenja modernih metoda apsolutnog datiranja postalo jasno da kulturni razvoj nije nikakva harmonična pojava koja se svuda sinhrono odvija, da vremenska podudarnost ne mora značiti i kulturno-istorijsku ekvivalenciju, te da se te dvije bitne arheološke komponente nikako ne smiju *apriori* poistovjećivati. Kad je u pitanju proučavanje karaktera i sadržaja evropskog eneolita, odnosno bakarnog doba, važnu prekretnicu predstavlja Simpozijum koji je održan 1988. u Saarbrückenu i Otzenhausenu, a objavljen 1991. godine u Bonnu.⁷ Tu su po prvi put razmotreni bitni teorijski i metodološki aspekti ovog perioda, u smislu izdvojene i specifičnim sadržajem okarakterisane kulturno-istorijske epohe. Kao osnovni preduslov za identifikaciju tako shvaćenog eneolita i za izdvajanje te epohe u odnosu na neolit i bronzano doba, uzima se postojanje rane metalurgije, odnosno poznavanje tehnologije

⁷ Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 1988, Hrsg. J. Lichardus. Bonn 1991.

proizvodnje i obrade bakra i izrada predmeta od ovog metala. Prema tome, ova kulturno-istorijska epoha je mogla nastati i doći do izražaja samo u onim sredinama čije su zajednice savladale tehnologiju proizvodnje bakra i u kojima je došlo do daljeg, time uslovljenog, razvoja u socijalnoj organizaciji i materijalnoj i duhovnoj kulturi. Za razliku od toga, kulturne zajednice iz nekih drugih područja koje pripadaju istom vremenskom razdoblju, ali ne pokazuju prethodno navedene karakteristike, ne bi se mogle pripisivati ovom novom periodu, jer tehnološki, socio-ekonomski i duhovno, još uvijek u potpunosti odgovaraju neolitu. Isto se odnosi na zajednice u čijem neolitskom miljeu susrećemo pojedinačne importovane predmete od bakra, ili pak neke druge, takođe pojedinačne i sa eneolitskim kulturama samo formalno srodne elemente. Takvi elementi mogu biti pokazatelj vremenskog sinhronizma i određenih komunikacijskih relacija, ali ne i indikator bitnih srodnosti kulturno-istorijskog karaktera, odnosno pripadnosti istom stupnju razvoja praistorijske Evrope. Zajednice koje pokazuju ovakve sadržaje odgovaraju nekom od neolitskih stadija koji je vremenski paralelan sa eneolitom, te bi se, prema tome, sa eneolitskim periodom i njegovim kulturama mogle samo hronološki izjednačavati.

Ovi kulturno-istorijski aspekti i metodološko određenje prema njima, postali su obavezni predmet diskusije u razmatranjima vezanim za eneolitsko razdoblje. No, autor ove studije se na to ne osvrće, za njega su to očigledno sasvim nevažne i nikakvog spomena vrijedne marginalije. Za njega ne postoji ni apsolutna hronologija, niti arheozoologija, niti arheometalurgija, niti bilo koja druga pomoćna disciplina savremene arheologije. Naravno, svaki autor, pa tako i tvorac ove studije, ima pravo da se ne pridržava novih teoretskih i metodoloških postavki, kao i da ne prihvati savremenu interdisciplinarnu arheologiju. Ali to ga ne oslobadja obaveze da svoje stavove jasno argumentuje i konfrontira sa drugima, te da čitaocu prezentuje činjenice koje ovdje nisu date, a koje bi pokazale zašto bi njegovi stavovi bili bolji i prihvatljiviji od onih koji se pridržavaju tih novih metoda.

Čini se da još teže posljedice po kvalitet i domete ove studije ima zanemarivanje naselja, privrednih aspekata, kulta, pogrebnih običaja i metalnih nalaza koje je već u metodološkom pristupu najavljeno, a u daljem izlaganju konsekvntno sprovedeno. Ispuštanje iz vida tog širokog i važnog kompleksa raspoložive građe je u jednoj naučnoj studiji koja pretenduje da bude sinteza, u najmanju ruku nedopustivo. Takav pristup je ostavio nenadoknadivu prazninu, što je, uz problematično teritorijalno situiranje, dobrim dijelom razlog pogrešnog usmjerenja ove studije. Taj krucijalni nedostatak jasno se sagledava na primjeru Hercegovine koja čini jedan mali dio jadransko-mediteranskog geokulturnog kruga, te se njen kulturno-istorijski razvoj ne može pravilno sagledati samo na osnovu nekoliko iskopavanja iz okvira administrativnih granica te regije, bez obzira na "suvremenost" tih iskopavanja i bogatstvo otkrivenih keramičkih nalaza. To je bilo moguće izvesti samo uz uvažavanje šire geokulturne cjeline i studiranje cjelokupne raspoložive materijalne i duhovne kulture. Da je problematika ove studije postavljena na tim osnovama, onda bi se jasno pokazalo da ono što Marijanović, istrajno ali neargumentovano, naziva ranim eneolitom, nije ništa drugo do jedna sasvim tipična manifestacija istočnojadranskog neolita. Takođe bi se

jasno pokazalo da do definitivnog prekida neolitske tradicije ovdje dolazi tek sa Ljubljanskom kulturom, ali ne u smislu nastupa nekog kulturno-istorijski neuhvatljivog "razvijenog eneolita", već pojavom sahranjivanja pod tumulima i izradom prvih predmeta od čiste bronzе i drugim bitnim inovacijama.⁸ Te nove manifestacije karakterišu bronzano doba ovog područja, te se samo tako mogu kulturno-istorijski opredijeliti.⁹ U Bosni je situacija nešto kompleksnija zbog nje-ne geografske razuđenosti i time uslovljenih uticaja sa strane, naročito s područja Panonije i iz srednjeg Balkana. Ipak, promjene šireg značaja i ovdje nastaju tek sa prispjećem Vučedolske kulture i prvim evidentnim zamahom metalurške djelatnosti, koji ta kultura sa sobom donosi.¹⁰ Može li se tim promjenama u Bosni pripisati eneolitski karakter, ili će one već predstavljati uvod u epohu bronzanog doba su samo neka od mnoštva suštinskih pitanja koje je bilo neophodno raspraviti, a koja u ovoj studiji nisu razmatrana.

Umjesto metodološke dosljednosti i cjelovitog proučavanja zadate tematike i njenog geokulturnog okruženja, autor se opredjelio za subjektivnu selekciju, oslanjajući se na tipološku analizu samo jedne vrste nalaza u jednom relativno uskom i arheološki nejasno definisanom teritorijalnom okviru. Time su dometi ove studije već u startu znatno suženi i limitirani.¹¹ Uz to se ovdje nerijetko omalovažava doprinos drugih autora i iznose pogrešne informacije, čime se stvara utisak neobjektivnosti i nedovoljnog poznavanja problematike. Tako se u istorijatu istraživanja oholo i s "pokroviteljske visine" potcjenjuje rad Josipa Korošca i njegove naučne mogućnosti i dometi (str.10-11). Na sličan način se kritikuje djelatnost Franca Fiale i tzv. *"prva istraživačka faza - doba austrougarske uprave koju ne karakterizira nikakav značajniji zamah sustavnog i planski osmišljenog rada na istraživanju eneolitika. To je i sasvim razumljivo kada se ima u vidu činjenica da je u cijeloj europskoj arheologiji toga vremena preovladavalo mišljenje da je eneolitik samo kratkotrajna faza i drugorazredna pojava u razviku prapovijesnog doba..."* (str. 9) Iznošenje ovakve negativne ocjene i njeno promptno blagonaklono relativiziranje, iako u biti protivurječni, mogli bi biti prihvatljivi, kad bi to bio rezultat objektivne elaboracije činjeničnog stanja. Nažalost, to ovdje nije slučaj. Pred kraj devetnestog vijeka, a i dobar broj godina nakon toga, u evropskoj arheologiji nije bilo prihvaćeno postojanje nikakvog perioda koji bi odgovarao eneolitu, nego se još uvijek čvrsto stajalo na trodjelnoj podjeli praistorije po shemi Ch. J. Thomsena. Jedini pokušaj uvođenja novog perioda koji je na osnovu

⁸ Dobar primjer ovih inovacija su tumuli Mala i Velika gruda koji su bili podignuti u Tivatskom polju, odnosno neposredno uz jugoistočnu granicu današnje Hercegovine, a koji su istraženi 1970-1971. i 1991. godine. U primarnom grobu tumula Velika gruda pronađen je bronzani bodež koji se datira u vrijeme oko 3000 BC, što bi bila najranija pojava legure bakra i kalaja u Evropi. Više o tome: Primas, M., Velika Gruda I. Bonn 1996.

⁹ O tome Govedarica, B., Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana. Sarajevo 1989, 203 ff.

¹⁰ Šire o tome Čović, B., Mittelbosnische Fahlerzlagertstätten und die spätkupferzeitliche Metallurgie. Intern. Symposium "Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe". D. Milanovac - Bor - Beograd 1995, 103-110.

¹¹ U vezi sa problemom arheoloških interpretacija zasnovanih na jednostranoj i selektivnoj tipologiji vidi članak "Keramika cetinskog tipa u unutrašnjosti zapadnog Balkana i problem kulturno-istorijske interpretacije praistorijskih nalaza" u ovom broju Godišnjaka, posebno str. 103-114 i napomene br. 36-37.

nalaza u Mađarskoj objavio v. Pulszky 1883. godine,¹² bio je u nauci frontalno odbačen zbog “nedostatka argumentacije”. Prema tome, ovaj napad i odbrana tadašnje bosanske arheologije pokazuju se kao jedan proizvoljno iskonstruisani ekskurs. Činjenice govore sasvim drugačije. U doba austrougarske uprave se ne može smještati nikakva “prva istraživačka faza” BiH eneolita iz prostog razloga što tada ovaj period u nauci nije ni postojao. U tom pogledu se ne mogu upućivati nikakve kritike tadašnjim bosanskim istraživačima, čije su metode i koncepcije, usput rečeno, spadale u sam vrh ondašnje arheologije.

Pored nekritičnosti i subjektivizma u iznošenju podataka i stavova, pažljivijem čitaocu sigurno neće promaći ni zastarjelost citirane literature. Na osnovu toga se lako da utvrditi da je ova knjiga pisana u drugoj polovini osamdesetih godina prošlog vijeka, odnosno nekih petnaestak godina prije njenog objavljivanja 2003. godine. Takvo kašnjenje nije čest slučaj u naučnoj publicistici, a monografije kao što je ova, gdje iznesena materija nije ažurirana u odnosu na aktuelno stanje nauke, iako je to objektivno bilo moguće, uopšte se i ne objavljuju. Dakle, aktueliziranje iznesenog materijala moralo bi biti obaveza i uslov za štampanje zastarjelih rukopisa, a ako već to sam autor nije uradio, onda su ga na to morali upozoriti izdavač i recenzenti. To se ovdje očigledno nije desilo.¹³ Umjesto neophodnog obuhvatnog ažuriranja, dopunjena je samo literatura i to isključivo novim bibliografskim jedinicama samog autora, te se može steći pogrešan utisak da u međuvremenu u ovoj materiji ništa drugo nije ni učinjeno,¹⁴ ili da je autor od devedeste na ovamo, čitao samo svoje radove.

Završavajući ovaj prikaz mora se istaći da monografija “Eneolitik i eneolitičke kulture u Bosni i Hercegovini” u cjelini predstavlja jednu zastarjelu, subjektivističku i jednostranu kompilaciju u kojoj je najmanje novog izrečeno o naslovljenoj tematici. Mnogo energije utrošeno je na iznošenje tipoloških analiza keramičkih nalaza i na rasprave o relativnoj hronologiji, što bi možda u nekom drugom kontekstu moglo biti vrijedno i zanimljivo. Ovdje je to nažalost najvećim dijelom ostalo bez željenog efekta, pošto su ti analitički poduhvati - uostalom dobro poznati i iz ranijih radova samog autora - mahom ostali izvan funkcije zadate

¹² von Pulszky, F., *Die Kupfer-Zeit in Ungarn*. Budapest 1884. (prevod sa originala “*A rézkor Magyarországbán*. Budapest 1883”).

¹³ Ovdje se mora skrenuti pažnja i na veoma ozbiljne propuste u navođenju i citiranju literature kojih u ovoj knjizi ima previše, a za koje su uz autora takođe u punoj mjeri odgovorni izdavač i recenzenti. Naprimjer, u okviru 36 bibliografskih jedinica citiranih u poglavlju “Povijest istraživanja”, kod 19 jedinica, odnosno u više od 50% slučajeva, nisu navedene stranice citata. Pošto tih stranica nema ni u listi literature, takvi citati su za čitaoca ostali praktično neupotrebljivi.

¹⁴ Primjera radi, navešćemo samo neke novije studije i članke koji se odnose na rane metalne nalaze sa ovog područja koji su u ovoj studiji mogli, a po našem mišljenju i morali, biti uzeti u obzir pri procjenjivanju kulturno-istorijskog karaktera kasnog neolitskog i ranog postneolitskog razdoblja u BiH: Žeravica, Z., *Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Hercegowina*. PBF 9,18. Stuttgart 1993. Čović, B., članak citiran u napomeni 10. Govedarica, B., Pernicka, E., Rittershofer, K.F., *Neue Metallanalysen aus dem Westbalkangebiet*. Intern. Symposium “Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe”. D. Milanovac - Bor - Beograd 1995, 265-280.

tematike.¹⁵ Tako je cjelokupna problematika eneolitskog perioda u BiH, odnosno kompleks pitanja vezanih za kulturno-istorijski karakter razdoblja koje se ovdje nastojalo pripisati eneolitu, ostali i nakon ove studije u punoj mjeri otvoreni i nerazjašnjeni.

Na kraju jedno marginalno zapažanje. Iz bilješke o autoru na završetku knjige saznajemo da on djeluje kao izvanredni profesor na Sveučilištu u Zadru, da je rođen 1949. godine i da je svoj rad na području arheologije započeo 1975. godine u Zemaljskom muzeju BiH u Sarajevu. Izneseni su i određeni podaci iz njegove dalje naučne karijere. Međutim, iz nekog razloga tu nema ni riječi o njegovom arheološkom školovanju i naučnom usavršavanju. Izostavljanjem tih nimalo zanemarljivih podataka, čitaocu je uskraćena cjelovita informacija, a time i mogućnost sticanja objektivne slike o akademskom i naučnom habitusu ovog autora.

Blagoje Govedarica

¹⁵ Keramičko-tipološke i stratigrafsko-hronološke analize koje su iznesene u ovoj monografiji susreću se i u radovima koje je autor već ranije objavio i koji su ovoj knjizi takođe citirani, napr. Marijanović 1981; 1989; 1990, 1991; 2001.

In memoriam

Marian Wenzel

(1932-2002)

Razgledanje nečije privatne biblioteke može nam mnogo reći o njenom vlasniku, čak i ako osobu ne poznajemo ili je nikad nismo ni vidjeli. Godinama prikupljana kolekcija pruža nam podatke o polju istraživanja i interesovanja, o odnosu prema knjizi, o poznavanju stranih jezika, čak i o prijateljstvima i poznanstvima o kojima svjedoče posvete u knjigama. Kad se tome pridodaju bilješke napravljene pri čitanju ili zametnute ceduljice i pisma koje otkrivaju djeliće nečije privatnosti, onda s pravom možemo reći da iz ovih podataka otkrivamo mnogo više od biblio-

filskih sklonosti ponosnog vlasnika. Već površni pogled na privatnu biblioteku Marian Wenzel dovoljan je da se prepozna njeno osnovno zanimanje historičarke umjetnosti, ali i stekne uvid u široku naobrazbu, svestranost, interesovanja i hobbije. Među knjigama Marian Wenzel mogu se naći naslovi koji obrađuju umjetnost Egipta i Mezopotamije, staroameričku, nubijsku, armensku, kinesku, indijsku, islamsku ili jevrejsku umjetnost, srednji vijek, magiju, folklor, nakit, staklo, kostime i mnoge druge uže i šire teme, dakle sve one teme za koje je pokazivala interes, ali i u kojima je dala značajne rezultate. Ono što bi neupućene iznenadilo je da značajan dio biblioteke ove rođene Amerikanke predstavljaju knjige na južnoslavenskim jezicima, te da među njima dominiraju one koje obrađuju prošlost Bosne i Hercegovine. No to ne čudi ako se ima u vidu činjenica da se Marian Wenzel više od trideset godina bavila umjetnošću srednjovjekovne Bosne.

Marian Barbara Wenzel rođena je 1932. godine u Pittsburghu (Pennsylvania, SAD), ali je svoju akademsku karijeru započela i izgradila u Engleskoj. Nakon studija filozofije na Columbia Univerzitetu (New York) nastavila je studij na Courtauld Institute of Art u Londonu. Iako je sama Marian govorila da ju je Bosna zainteresirala još dok je bila dijete preko knjiga koje je u Ameriku donosila žena jednog rođaka, američkog inženjera koji je pomagao izgradnju bh željeznica nakon Prvog svjetskog rata, posjeta zemlji je presudila da upravo Bosna bude predmet njenog istraživanja. Za temu doktorske disertacije izabrala je jednu od najatraktivnijih tema bosanskohercegovačke prošlosti, problematiku srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika-stećaka, o kojima se tih godina mnogo istraživalo i pisalo. Istraživanje bosanskog srednjovjekovlja dovelo ju je do sa-

radnje sa najznačajnijim imenima bosanske medievistike. Alojz Benac, tadašnji direktor Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine bio joj je mentor, a Vljeko Palavestra, Đuro Basler, Šefik Bešliagić, Nada Miletić, Pavo Anđelić, Marko Vego i mnogi drugi pružili su joj nesebičnu pomoć, podijelivši s njom rezultate svojih istraživanja. Rane šezdesete Marian je provela obilazeći neprohodne krajeve Hercegovine i Bosne i pomno bilježeći motive na stećcima. Njen višegodišnji terenski rad rezultirao je knjigom *Ukrasni motivi na stećcima*, objavljene 1965. godine (Ornamental motifs on Tombstones from Medieval Bosnia and Surrounding Regions. Sarajevo: Biblioteka Kulturno naslijeđe, 1965). Ovo djelo je od iznimne vrijednosti, jer predstavlja iscrpan i detaljan uvid u ikonografiju srednjovjekovnih mramorova i jednu od polaznih tačaka svih budućih istraživanja ove teme. Autorica se u svom djelu nije upuštala u donošenje velikih zaključaka o stećcima, ali je odlučno pobijala njihovu vezu sa bogumilima, koja je tih godina bila naročito potencirana. Prema Wenzel, stećke u srednjovjekovnoj Bosni su podizali i katolici i pravoslavci i pripadnici Crkve bosanske.

Njen interes za srednjovjekovnu umjetnost Bosne nije prestao nakon objavljivanja doktorske disertacije, već se proširio na polje proučavanja obrade metala, koje je nastavila na Warburg institutu u Londonu. Rad sa engleskim trgovcima umjetninama i u izložbeno-prodajnim galerijama omogućio je da joj kroz ruke prođe veliki broj predmeta od metala, među kojima i nekih bosanskog porijekla. Po mišljenju Marian Wenzel, glavna umjetnička forma bosanske države 14. i 15. stoljeća nisu bili stećci, nego kucane, ornamentalne srebrne i posrebrene zdjele, napravljene od metala iz bogatih bosanskih rudnika, dok su dekoracije na stećcima njihova reducirana forma. Marian Wenzel je još ranih osamdesetih istakla postojanje bosanskog stila, kao mješavine gotičkog, mediteransko-islamskog i bizantskog, ali osobenog i jedinstvenog stila u umjetnosti srednjovjekovne Bosne, što je u široj naučnoj javnosti izazvalo velike polemike. Prvi rad o bosanskom stilu objavljen je 1985. godine (A Bosnian Kingdom Metalworking Tradition, *Peristil* 30 (1984/5): 5-39), dok je knjiga pod nazivom *Bosanski stil na stećcima i metalu*, sastavljena od njena četiri ranije objavljena članka u kojima je iznijela rezultate svojih dotadašnjih istraživanja, izašla 1998. godine (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1998). I ova knjiga, kao i ranije objavljena doktorska disertacija, objavljene su u usporednom engleskom i bosanskom prijevodu. Značaj Marian Wenzel za bosansku medievistiku leži i u tome što je radove objavljivala na svom maternjem jeziku-engleskom, i na taj način upoznala širu akademsku javnost sa bosanskim srednjovjekovljem te omogućila naučnicima izvan govornog područja da se bave ovim prostorima.

Nakon početka rata u Bosni i Hercegovini 1992. godine započela je nova veza Marian s Bosnom, u kojoj je ona dokazala svoju ljubav prema zemlji čijom se prošlošću dotad bavila. Od 1992. počinju njeni naponi na ukazivanje problema i na zaštitu ratom ugroženog kulturno-historijskog naslijeđa. Oni su rezultirali nizom članaka u eminentnim stranim časopisima i osnivanjem dobrotvorne organizacije za zaštitu bosanskohercegovačkog kulturnog naslijeđa-BHHR (Bosnia&Herzegovina Heritage Rescue).

Svoju ljubav i povezanost s Bosnom i Hercegovinom Wenzel je potvrdila i svojom posljednjom voljom kojom je trajno zadužila bh. kulturnu i naučnu javnost. Naime, Marian Wenzel poklonila je svoju privatnu biblioteku, sastavljenu

od nekoliko hiljada vrijednih knjiga, njenih studija, crteža i rukopisa, fokusiranih na Bosnu, ali i šire područje historije umjetnosti, Historijskom muzeju Bosne i Hercegovine. Time bi ovi naslovi na engleskom, južnoslavenskim i drugim jezicima trebali poslužiti svim istraživačima, generacijama studenata historije umjetnosti i historije u njihovom daljnjem obrazovanju i istraživanju, ali i u ugledanju na primjer svestranosti i humanizma o kojima djelo Marian Wenzel zorno svjedoči.

Muzej je obogatio i svoju zbirku umjetničkih djela radovima, već izlaganim i onim koji čekaju da budu izloženi. Jer Marian Wenzel osim pisanjem, bavila se i slikanjem i vajarstvom. Posljednja želja M. Wenzel bila je i da ostali manji muzeji u Bosni i Hercegovini popune svoje zbirke umjetničkim djelima sa njenim potpisom.

Zbog svega toga, zadatak i dužnost, ali i moralna obaveza kulturnih institucija Bosne i Hercegovine s kojima je sarađivala, kulturne i naučne javnosti, a naročito Historijskog muzeja BiH kog je Wenzel posebno zadužila, je da joj se oduži spomen-sobom ili prigodnom izložbom, i kao najvažnije, što skorijim otvaranjem biblioteke za javnost. Jer je to prioritet u vremenu kada je knjižni fond BIH osiromašen, kada je do knjiga jako teško doći, posebno onih iz historije umjetnosti, poljem koje se tek treba razvijati na prostoru Bosne i Hercegovine, ali i jer je to Marian Wenzel svojim radom zaslužila.

Elma Hašimbegović

Zdravko Marić

(1930-2006)

Dr. Zdravko Marić napustio nas je iznenada, onda kada je, i pored bolesti koja ga je godinama mučila, još uvijek s puno poleta pripremao nekoliko većih naučnih radova kao aktivan član Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Kao glavni i odgovorni urednik, poslije rata pokrenuo je izdavanje Godišnjaka CBI za 1992-1997. godinu i nastavio sa radom u uredništvu. Kao izvanredan profesor predavao je na obnovljenom postdiplomskom studiju "Tlirologija" pri Katedri za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Naši budući mladi stručnjaci prahistoričari izgubili su još jednog velikog učitelja, arheologa stručnjaka i naučnika od koga su mogli mnogo naučiti i imati svesrdnu pomoć za dalji razvoj u struci.

Dr. Zdravko Marić rođen je u Podravskoj Slatini u Slavoniji, 24. februara 1930. godine. Osnovno i srednjoškolsko obrazovanje stekao je u različitim školama i u različitim mjestima i već u ranoj mladosti pokazuje svoj nemiran duh stalno željan novih spoznaja. Nakon vojno-vazduhoplovne škole 1951. godine uspješno završava učiteljsku školu u Osijeku. Iste godine dolazi u Bosnu i zapošljava se kao učitelj u Osnovnoj školi u Kopanicima kod Brčkog, a zatim radi kao nastavnik matematike, njemačkog jezika i tjelesnog odgoja u osmogodišnjoj školi u Brezovom Polju kod Brčkog.

Kao vanredni student historije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu upoznaje se sa našim poznatim akademikom prof. dr. Alojzom Bencom i sa njegovom preporukom odlazi 1954. godine u Sloveniju na studij na Katedru za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Ljubljani. Taj studij uspješno završava 1957. godine, a 1965. godine na istoj katedri promoviran je za doktora nauka sa temom "Donja Dolina i problem etničke pripadnosti predrimskog stanovništva Bosne".

U Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu dr. Zdravko Marić je došao 1957. godine i kao diplomirani arheolog u Odjeljenju za arheologiju počinje raditi kao kustos-pripravnik za željezno doba i helenistički period. Nakon dvije godine rada u Zemaljskom muzeju, kao talentovan mladi stručnjak, odlazi u Beč na specijalizaciju kod jednog od tada najboljih evropskih prahistoričara, profesora Richarda Pittionia.

Od samog početka naučnog rada u Zemaljskom muzeju dr. Zdravko Marić postaje članom sjajnog tima s još tri istraživača prahistoričara: akademikom dr. Alojzom Bencom, dr. Đurom Baslerom i akademikom dr. Borivojem Čovićem. Ovaj je tim, moramo istaći, bio tvorac moderne bosanskohercegovačke prahistorijske arheologije. Oni su u prahistoriju Bosne i Hercegovine unijeli nove istraživačke metode: stratigrafska istraživanja na velikim površinama, preci-

zno izdvajanje zasebnih cjelina i interdisciplinarni pristup. Njihova istraživanja zasnovana na principima kolektivnog rada te definiranje ciljeva u prahistorijskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, rezultirali su uključivanjem naše arheologije u Evropske naučne tokove. Podstaknuti izvanrednim rezultatima zajedničkog rada na istraživanju nastanka i razvoja kulture ilirskih plemena, 1975. godine osnivaju postdiplomski studij "Ilirologija" pri Katedri za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

Najznačajniji znanstveni i terensko-istraživački radovi dr. Zdravka Marića nesumnjivo su vezani za rad u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Od samog početka svog rada posebno se posvetio istraživanjima ilirskih i panonskih plemenskih zajednica i u tom dugogodišnjem radu pokazao je izuzetnu lucidnost naučnika. Kao inicijator obnavljanja davne ideje dr. Čire Truhelke o razdvajanju Panona od Ilira, svojim naučnim radom na ovoj problematici postao je autor teze, koja je bitno pridonijela uspostavljanju novih pogleda na etničku pripadnost prahistorijskog i protohistorijskog stanovništva zapadnog Balkana i Panonije.

Veoma važan korak u proučavanju prahistorijskih zajednica na našim prostorima prije dolaska Rimljana, svakako se odnosi na naučno-istraživački rad dr. Zdravka Marića na velikom arheološkom kompleksu Ošanići kod Stoca. Veličina, bogatstvo i značaj ovog nalazišta helenističke kulture još jednom je Bosnu i Hercegovinu stavilo u žižu naučnog interesovanja evropske arheologije. Rezultate dugogodišnjeg istraživačkog rada na ovom lokalitetu, Zdravko Marić je objavio u brojnim naučnim i stručnim časopisima u zemlji i inostranstvu. Problematika helenističke kulture u Hercegovini ostala je glavno polje naučnog istraživanja do kraja njegovog života, a gradina Ošanići nedosanjeni san jednog strastvenog naučnika.

Ovako bogat i dugogodišnji naučni rad dr. Zdravka Marića na polju arheologije rezultirao je objavljivanjem mnoštva dragocjenih podataka, građe i novih otkrića, koji su bitno unaprijedili poznavanje i razvoj arheološke nauke u Bosni i Hercegovini i šire u Evropi, zato ovom naučniku pripada osobito počasno mjesto u našoj arheološkoj nauci.

Izdavačka i kulturna djelatnost dr. Zdravka Marića isto tako je obimna i značajna kao i njegova naučno-istraživačka djelatnost. Bio je dugogodišnji glavni i odgovorni urednik za sveske arheologije Glasnika Zemaljskog muzeja i Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegowinischen Landesmuseums, kao i posebnih izdanja Arheološkog odjeljenja. Rezultate svojih naučnih i stručnih istraživanja većinom je publikovao u izdanjima Zemaljskog muzeja, ali i u drugim časopisima i zbornicima u zemlji i u značajnim arheološkim publikacijama u Evropi. U pregledu radova njegove bibliografije jasno se ističe njegov bogat i osebujan naučnički, stručni i publicistički dar za pisanje i smisao za sintezu.

Nositelj je visokih priznanja za dostignuća u naučnom radu. Najznačajnija je godišnja nagrada za znanstveni rad "Veselin Masleša" i priznanje za znanstvena dostignuća na polju arheologije Arheološkog instituta u Berlinu. Kao član Njemačkog arheološkog instituta i kao ugledan naučnik često je bio pozivan od strane evropskih naučnih institucija na studijska putovanja širom Evrope i kroz zanimljiva predavanja prezentirao svijetu dostignuća bosanskohercegovačke arheologije.

I u muzeološkoj djelatnosti dr. Zdravko Marić dao je značajan doprinos kao autor i koautor brojnih stručnih izložbi. Tokom dvadestgodišnjeg rada u Zemaljskom muzeju obnašao je važne dužnosti: bio je šef Prahistorijskog odsjeka, načelnik Odjeljenja za arheologiju, predsjednik Savjeta i Naučnog vijeća. Van institucije Muzeja bio je predsjednik Komisije za nauku BiH, predsjednik Društva konzervatora Hrvatske, predsjednik Muzejsko-galerijskog društva BiH, osnivač i prvi predsjednik Arheološkog društva BiH, potpredsjednik Arheološkog društva Jugoslavije, član Skupštine grada Sarajeva, u SIZ-u za nauku BiH potpredsjednik, predsjednik odbora za makroprojekte Odbora za društvene nauke, član Odbora za nauku, kulturu i prosvjetu u Skupštini BiH, član Savjeta Univerziteta u Sarajevu, član Komisije za arheologiju, etnologiju i historiju umjetnosti Republičkog zavoda za međunarodnu tehničku saradnju u Sarajevu itd.

Kao nemiran duh, u dva navrata dr. Zdravko Marić je napuštao Bosnu i Hercegovinu i odlazio u rodnu Hrvatsku gdje je u Osijeku radio kao direktor Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i jedan duži period kao direktor i naučni savjetnik Muzeja Slavonije u Osijeku. Nakon odlaska u mirovinu iz ove institucije ponovno se vraća u Sarajevo. Iako u mirovini, neumorno i dalje radi i publikuje znanstvene i stručne radove iz oblasti bosanskohercegovačke arheologije, te aktivno učestvuje u uredništvu Enciklopedije Bosne i Hercegovine i stručnih i naučnih časopisa u Sarajevu.

Na kraju treba reći - dr. Zdravko Marić je bio maštovit, veoma smio i nadahnut naučnik. Njegova naučnička radoznalost nekada se graničila sa dječaćkom žurbom za što bržim saznanjem nečega novog. Sve u svemu bio je to čovjek snažnog intelekta. U neposrednim kontaktima bio je jasan i otvoren, a ponekad i zajedljiv, ali razgovori sa njim nikada nisu bili monotoni, već časovi provedeni u neobaveznom i prijatnom nadmudrivanju, gdje bi se znanje i mašta naizmjenično smjenjivali. Danas smo u liku dr. Zdravka Marića ostali bez velikog sagovornika u naučnim raspravama, ali, na sreću, ostala su nam njegova brojna pisana djela.

Zilka Kujundžić-Vejzagić

Hronika /Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH u 2006. godini

U 2006. godini Centar je doživio izvjesne promjene u svom radnom sastavu. Honorarni angažman umirovljenika dr. Zdravka Marića i dr. Veljka Paškvalina, kao naučnih savjetnika u Centru je početkom godine prestao, ali su oni ostali u sastavu redakcije Godišnjaka CBI, te su autori naučnih radova u aktuelnom broju časopisa. U skladu sa administrativnim promjenama stručna saradnica Melisa Forić preuzela je poslove sekretara redakcije Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Njen angažman u Centru je u septembru produžen ugovorom na neodređeno vrijeme, a finansiranje nastavljeno sredstvima Federalnog zavoda za zapošljavanje. U okvirima Centra produžen i proširen je angažman prof. dr. Blagoje Govedarice, profesora arheologije na Univerzitetu u Heidelbergu, kao naučnog savjetnika Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, vanjskog saradnika i urednika njegovog Godišnjaka.

Tokom 2006. godine Centar je realizirao nekoliko značajnih aktivnosti. U saradnji sa festivalom Sarajevska Zima, uspješno je pripremljena i realizirana promocija knjige dr. Branke Raunig, *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda, Djela ANUBiH, LXXXII CBI*, knj. 8, Sarajevo 2004. (Promotori - prof. dr. Blagoje Govedarica i akademik Dževad Juzbašić) Promocija je kao dio projekta „Živa Antika- Antica Viva“, osmišljenog u Centru, izazvala izuzetno interesovanje kako naučne tako i šire publike. Prezentiranje arheološkog materijala Japoda kao jednog važnog segmenta naše kulturne baštine, putem performansa i modne revije redizajniranih kostima i nakita na kojoj su se predstavili mladi bosansko-hercegovački kreatori prihvaćen je kao izuzetno zanimljiv i originalan projekat. Nastavak rada na projektu planiran je i u budućnosti sa novim aktivnostima na promociji i prezentaciji arheologije Bosne i Hercegovine.

Rad na finaliziranju Godišnjaka CBI, XXXIV/32 za 2005. godinu, priveden je kraju u aprilu, a broj je odštampan zahvaljujući finansijskim sredstvima koje je dodijelilo Ministarstvo kulture Federacije Bosne i Hercegovine. Tehnička priprema za štampu, ranije je pokrivena sredstvima koje je dotirao Institut za prahistorijsku arheologiju Slobodnog univerziteta u Berlinu. Promocija Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH održana je 25. maja 2006. godine u sali Akademije, a održavanje promocije finansijski je potpomogla Austrijska kooperacija za nauku, obrazovanje i kulturu sa kojom smo započeli saradnju, koja će se, nadamo se, i nastaviti. Promotori publikacije bili su prof. dr. Blagoje Govedarica, prof. dr. Dubravko Lovrenović i mr. Lidija Fekeža dok je voditelj

promocije bio akademik Dževad Juzbašić. Promocija je izazvala interesovanje značajnog broja posjetilaca a našla je odjeka i u medijima.

Težište rada u drugoj polovini godine bilo je na prikupljanju materijala za sljedeći broj Godišnjaka te njegovu obradu i pripremu za štampanje. Sadržaj aktuelnog Godišnjaka broj XXXV/33 trenutno se sastoji od jedanaest članaka, jednog prikaza i dva teksta "In memoriama". Ovaj broj se pretežno sastoji od radova domaćih autora, dok su svoje priloge dali i naučnici iz Njemačke, Australije, Srbije i Hrvatske. Godišnjak je dobio finansijsku podršku od strane Njemačkog arheološkog instituta iz Berlina, u iznosu od 2000 eura, ali da bi se časopis publicirao i uputio u razmjenu potrebno je osigurati dodatna sredstva. Razmjena Godišnjaka CBI XXXIV/32 upućena je na ukupno 125 adresa najznačajnijih domaćih i svjetskih institucija. Na ime razmjene, knjižni fond biblioteke Centra tokom ove godine bogatiji je za 14 novih knjiga i 30 različitih primjeraka periodike, dok će u izvještaju biblioteke biti naveden ukupan broj publikacija koji je stigao na ime razmjene Godišnjaka.

Tokom 2006. godine, dr. Marić je za aktuelni broj Godišnjaka pripremio treći dio rada o Grafitima sa Ošanića iznad Stoca, odnosno rezultate istraživanja sprovedenih tokom juna 2005. na spomenutom lokalitetu. Dr. Veljko Paškvalin, je u saradnji sa Melisom Forić također za aktuelni broj Godišnjaka, pripremio rad o Slučajnom nalazu iz Krivoglavaca. Osim toga radio je na pripremanju teksta monografije „Epigrafski i sepulkralni antički spomenici sa područja Bosne i Hercegovine“ koja bi se uz obezbjeđenje određenih finansijskih sredstava trebala publikovati u Centru. Uz rad na uređenju aktuelnog Godišnjaka prof. dr. Blagoje Govedarica pripremio je i rad Keramika cetinskog tipa u unutrašnjosti zapadnog Balkana i problem kulturnoistorijske interpretacije u praistorijskoj arheologiji i prikaz knjige Brune Marijanovića, Eneolitik i eneolitičke kulture u Bosni i Hercegovini za aktuelni Godišnjak, te pratio stručni rad saradnice Melise Forić. U saradnji sa gospodicom Forić, izradio je inicijalni plan za projekat Presentacija butmirske kulture, kao dio naučno popularne turističke ponude Kantona Sarajevo i Bosne i Hercegovine a u okviru programa našeg Centra, „Živa Antika- Antica Viva“.

Saradnica Centra Melisa Forić je u 2006. godini osim svojih redovnih obaveza u Centru i u Redakciji Godišnjaka, učestvovala na dva terenska istraživanja u Tuzli na istraživanju srednjovjekovne nekropole Kicelj, te na istraživanju neolitskog lokaliteta u Okolištu kod Visokog, sa ekipom Instituta za prahistoriju iz Kiela pod vođstvom prof. dr. Johannesu Muellera i mr. Zilke Kujundžić- Vejzagić. Osim ovog radila je na pripremi rada sa dr. Veljkom Paškvalinom o slučajnom nalazu jedne rimske titularne ploče iz okoline Sarajeva, za Godišnjak CBI XXXV/33, te obavljala obaveze vezane za postdiplomski studij.

Adrese autora / Autorenadressen

Doc. Dr. Staša Babić
Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet
Čika Ljubina 20-22
Srbija-11000 Beograd
s.babic@EUnet.yu

Mirsad Bakalović
Muzej Istočne Bosne
BA- 75 000 Tuzla
mirsadbakalovic@yahoo.com

Dr. Danijel Džino
Department of Classics
School of Humanities
The University of Adelaide SA 5005
Australia
danijel.dzino@adelaide.edu.au

Melisa Forić
Centar za balkanološka ispitivanja
ANUBIH
Bistrik 7
BA- 71 000 Sarajevo
melisaforic@bih.net.ba

Prof. Dr. Blagoje Govedarica
Seminar für Ur- und Frühgeschichte
der Universität Heidelberg
Marstallhof 4
D-69117 Heidelberg
blagoje@govedarica.de

Tina Hartmann
Peterstaler Strasse 98
D- 69118 Heidelberg
TinaHartmann3@gmx.de

Mr. Elma Hašimbegović
Historijski muzej Bosne i Hercegovine
Zmaja od Bosne 5
BA- 71000 Sarajevo
hasimbegovice@yahoo.com

Dušanka Kučan, MA
Niedersächsisches Institut für histo-
rische Küstenforschung (NIhK)
Viktoriastr. 26/28
D-26382 Wilhelmshaven
kucan@nihk.de

Zilka Kujundžić- Vejzagić, MA
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Zmaja od Bosne 3
BA- 71 000 Sarajevo
zzildin@bih.net.ba

Doc. Dr. Esad Kurtović
Odsjek za historiju
Filozofski fakultet u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA- 71 000 Sarajevo

Dr. Zdravko Marić
Džemala Bijedića 33
BA- 71 000 Sarajevo

Dr. sc. Ante Milošević,
Muzej hrvatskih arheoloških
spomenika
S. Gunjače b.b.
HR - 21000 Split
ante.milosevic@st.t-com.hr

Dr. Veljko Paškvalin
Paromlinska 13
BA- 71 000 Sarajevo

Prof. dr. sc. Željko Peković
Umjetnička akademija
Sveučilišta u Splitu
Glagoljaška b.b.
HR - 21000 Split
zeljko.pekovic@du.t-com.hr

Dr. Steffen Wolters
Niedersächsisches Institut für histo-
rische Küstenforschung (NIhK)
Viktoriastr. 26/28
D-26382 Wilhelmshaven
wolters@nihk.de

Dr. Felix Bittmann
Niedersächsisches Institut für histo-
rische Küstenforschung (NIhK)
Viktoriastr. 26/28
D-26382 Wilhelmshaven
bittmann@nihk.de

Naslovna strana / Titelblatt
Dževad Hozo

Sekretarica redakcije / Sekreterin der Redaktion
Melisa Forić

Lektor-korektor / Lektor
Tamara Sarajlić-Slavnić
Neda Anzulović

Tehnički urednik / Technische Redakteur
Ružica Riorović

DTP
Narcis Pozderac

Tiraž / Auflage
500

Štampa/Druck
BEMUST, Sarajevo